Acta Neerlandica 10

bron
Acta Neerlandica 10. Debreceni Egyetem, Debrecen 2015

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_act003acta11_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. ACTA NEERLANDICA

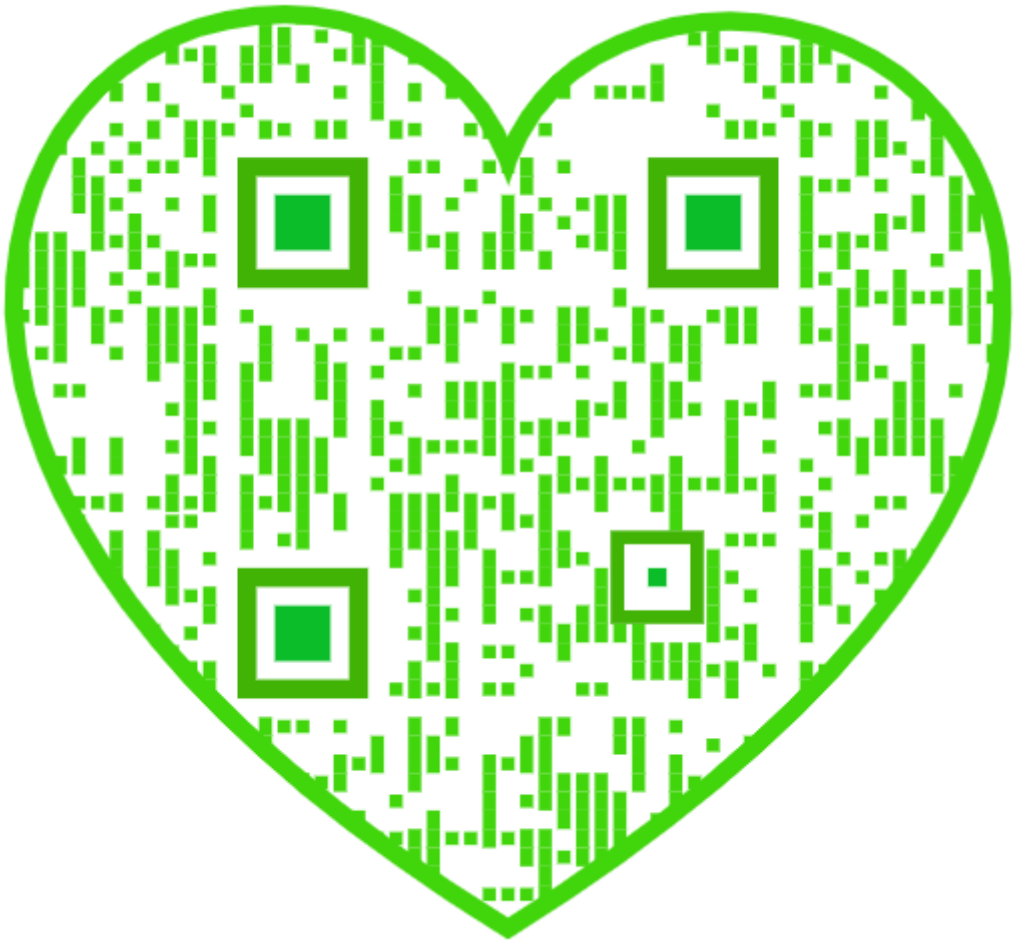

Voorwoord

In 2010 verscheen de bundel Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata [Van Debrecen naar Amsterdam. Betrekkingen tussen Hongarije en de Lage Landen] als uitgave van de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Debrecen. De Hongaarstalige versie werd heel positief ontvangen door Hongaarse historici, literatuurwetenschappers en cultuurhistorici. De reacties gaven ons de nodige impuls om de auteurs aan te moedigen hun publicaties ook voor een breder lezerspubliek toegankelijk te maken. Ons verzoek werd postief ontvangen en veel auteurs gaven toe om hun oorspronkelijk voor het Hongaarse lezerspubliek geschreven werken aan de verwachtingen van een internationale uitgave aan te passen en publiceren nu hun artikels in het Nederlands, Duits en Engels. Wegens tijdgebrek moesten echter een aantal auteurs hun bijdrage afzeggen.

De publicaties omvatten een heel lange periode van de Hongaars-Nederlandse betrekkingen. Het artikel van László Pósán houdt zich bezig met de economische betrekkingen tussen Hongarije en de Lage Landen in de Middeleeuwen. De bijdrage van István Bitskey behandelt de cultuurbemiddelende rol van de Zuid-Nederlandse humanisten die zich in de 16de de eeuw in Hongarije vestigden.

De volgende vijf werken houden zich bezig met verschillende aspecten van de vroegmoderne peregrinatio academica. Het artikel van Ferenc Postma bespreekt de studie van Hongaarse peregrini in Franeker, Réka Bozzay houdt zich bezig met de Hongaarse studenten die aan de universiteit van Groningen studeerden. Over literaire betrekkingen schrijft László Bujtás, Gergely Fazakas stelt de autobiografie van een Hongaarse peregrinus voor en Dávid Csorba presenteert de geschiedenisvisie van de peregrini.

De laatste periode brengt ons al naar de 20ste eeuw. Het artikel van Gábor Pusztai vertelt over de avontuurlijke Hongaren die naar Nederlands-Indië gingen. Miklós Takács analyseert de roman van Milán Füst *A feleségem története [Het verhaal van mijn vrouw]* op grond van werken van hedendaagse Nederlandse sociologen en literatuurwetenschappers. Erzsébet Horváth stelt het werk van de Nederlandse protestanten voor die na de Tweede Wereldoorlog noodlijdende Hongaarse kinderen in hun huizen en gezinnen opnamen. Ten slotte komt de studie van Enikő Gaál aan bod die

zich met de geschiedenis van hulporganisaties bezighoudt die de in 1956 naar Nederland gevluchte Hongaarse jeugd hielpen bij het vinden van studieplaatsen en werk.

We hopen dat de hier gepubliceerde werken een waardevolle bijdrage zullen bieden tot een betere kennis van betrekkingen tussen Hongarije en de Lage Landen door de eeuwen heen.

De redacteurs

László Pósán

Economische betrekkingen tussen Hongarije en de Lage Landen in de Middeleeuwen

Abstract

In spite of the remarkable distance and the expenses incurred in transportation through a number of go-betweens Hungarian (primary) commodities and products from the Low Countries found their way to each other's markets. The present study makes an inquiry into these trade relations in which it was primarily Prussian and southern German traders, especially of Nuremberg, who played a dominant role.

Copper and prescions metals were the most important commodities shipped to the markets ot Flanders from Hungary by Prussian tradesmen via Poland and the Baltic Sea. Hungary exported iron and zinc to the Low Countries and also beeswax and hides and furs. It was mainly cloth that was imported into Hungary from the markets in Flanders roughly along the same trade route as the one along which commodities from Hungary found their way to the Atlantic coastal areas, that is, via the Baltic Sea and Poland. The volume and value of the export goods from medieval Hungary surpassed that of the import goods from the Low Countries, for the latter was made up of finished products of high quality and high prices therefore targeted only a limited high-end range of customers and their volume was thus less remarkable. The products of the two areas reached their respective destinations by means of a chain of intermediaries.

Keywords: Copper and prescions metals, Prussia, Poland, the Low Countries, traders of Nuremberg

Ondanks de grote afstand en de dure levering bereikten de Hongaarse en Nederlandse producten in de Middeleeuwen elkaars markten via talrijke bemiddelaars. In deze tussenhandel speelden vooral Pruisische, Zuid-Duitse en Nurnbergse handelaars een belangrijke rol.[1] De Pruisische kooplui volgden de waterroute langs de Wijsel tot Krakau en vanaf de eeuwwisseling gingen ze in de dertiende en viertiende eeuw tot Hongarije.[2] Uit die periode zijn er al vijf Pruisische handelscompagnieën uit Lubeck bekend die via de Pruisische gebieden in Vlaamse laken en Hongaars koper handelden.[3] Een privilegieoorkonde van de Franse koning Filips IV de Schoone noemt Elbing (Ełblag) als een van de steden wiens burgers en kooplui Vlaanderen regelmatig bezochten.[4] In de eerste helft van de veertiende eeuw probeerden de Pruisische en Westfaalse handelaars samen gebruik maken van de Nederlandse handelsmogelijkheden.[5] De Hollandse graaf Willem IV stelde in 1340 een privilegieoorkonde uit aan de ‘gemeine coeplude van Prussen ene van Westfalen’. Hieruit blijkt dat een groot deel van de door hen geleverde producten Hongaars koper en Pools lood was.[6] De vreden van Kalisz gesloten tussen de Duitse Orde en Polen in 1343 garandeerde de Pruisische steden nog betere mogelijkheden om Hongaars koper (en andere producten) die op de Nederlandse markten gewild waren, aan te schaffen. Koning Casimir III de Grote van Polen liet in 1349 de kooplui van de staat van de Duitse Orde toe, vooral die uit Thorn (Toruń) om via de stad Sandomierz (Szandecz) naar Hongarije te gaan. Hetzelfde voorrecht gaf hij ook aan mensen komend uit Honagrije naar Toruń of naar andere Pruisische steden.[7] Maar de Pruisische kooplui kregen al in 1344 en 1345 voorrechten voor hun handelsactiviteit door Polen.[8]

Het belangrijkste product van de Pruisische handel naar de Lage Landen betekende het koper uit de mijnen van Noord-Hongarije. Bijna de helft van de koperdelving in Besztercebánya (Bánska Bystrica), Úrvölgye (Špania Dolina), Libetbánya (L'ubietová), Szomolnok (Smolník), Gölnicbánya (Gelnica) bereikte door bemiddeling van Pruisische kooplui op de Baltische zee de markten van Brugge en Antwerpen. Het andere deel kwam via de Zuid-Duitse, vooral Nurnbergse handelaars naar de klanten, vooral naar Dinant die beroemd was om zijn ambachtelijke koperproducten.[9] Deze werden vanuit geïmporteerde grondstoffen gemaakt en waren in heel Noordwest-Europa gevraagd. De Pruisiche Hanzekooplieden interesseerden zich al vanaf de laatste derde van de dertiende eeuw voor het Hongaarse koper. Uit een oorkonde uit 1293 bleek dat de stad Elbing bij de hertog van Pommerellen klaagde dat zijn onderdanen bij

Danzig en Stolp kooplui uit Elbling beroofden toen hij koper aan het leveren waren op de Wijsel.[10] De koperhandel die in de dertiende-eeuwse Bruggse documenten 'Pools' (*cuprum polona*) werd genoemd was een Hongaars product geleverd door Pruisische kooplieden via Polen en de Baltische zee naar Vlaanderen. In die tijd was er in Polen namelijk geen koperdelving.[11] De uitdukkingen *libeters* (Libetbánya), *schmolnitzer* (Szomolnok) of *gilnitzer koppers* (Gölnicbánya) in de Hanze-documenten verwijzen duidelijk naar het koper uit Noord-Hongarije.[12] De andere twee belangrijke routes van de koperexport vanuit Hongarije waren door Wenen en Praag naar Zuid-Duitsland en vandaar verder naar de Lage Landen of via Villach naar Venetië en Firenze.[13] De koperlevering vanuit Hongarije door Zuid-Duitse kooplui naar de Lage Landen werd in de tijd van de Anjou-koningen door Italiaanse mijnondernemers vooral uit Venetië en Firenze verhinderd. Deze situatie veranderde tijdens de regering van Sigismund van Luxemburg. Toen kregen Zuid-Duitse handelshuizen en ondernemers naast de Italianen een belangrijker aandeel aan de bontmetaal- en edelmetaaldelving in Hongarije.[14] Volgens de douaneboeken van Lübeck, Hamburg, Schonen, Odesloe uit 1368 leverden de Lübeckse kooplui in een waarde van 1500 Lübeckse marken Hongaars koper dat ze van Pruisische handelaars in Thorn hadden gekocht, naar Noordwest-Europa, vooral naar Brugge. Dit bedrag maakte 25% van de hele Lübeckse koperlevering van het jaar 1368 uit, betekende dus een aanzienlijk aandeel.[15] De handelsboeken van Hildebrand Veckingchusen, koopman uit Koningsbergen, schrijven vaak over de levering van Hongaars koper naar Vlaanderen en Engeland.[16] Uit de haven van Danzig werd Hongaars koper in 1460 in de waarde van 7000 Pruisische marken geëxporteerd. Dit maakte 11,7% van de hele export van Danzig uit. In 1470 bereikte de koperexport de waarde van 8100 mark, een exportaandeel van 13% dus. In 1492 daalde echter de Hongaarse koperexport vanuit Danzig naar de Lage Landen op 1200 mark.[17] Het Hongaarse koper geleverd naar de Lage Landen, vooral Brugge bereikte de Poolse hoofstad via de route Kassa (Košice) - Sandecz - Krakau of via Lőcse (Levoča) - Lubló (Stará L'ubovňa) - Sandecz - Krakau.[18] De kooplui van de Duitse Orde kochten daar het koper en leverden het op de Wijsel naar Thorn of Danzig of brachten ze zelf naar Vlaanderen eventueel verkochten ze het aan andere Hanzekooplui die het koper dan naar de markten van de Lage Landen brachten. Rond de eeuwwisseling van de zestiende eeuw exporteerde de Fugger-Thurzo compagnie Hongaars koper via Danzig naar Antwerpen.[19]
Wladislaus

Łokietek van Polen schreef al in 1306 voor dat niemand Hongaars koper of andere producten vanuit Hongarije of vanuit elders te land of ter zee naar Thorn mag leveren alleen maar via Krakau.[20] Deze oorkonde bewijst dat Krakau al in het begin van de 14e eeuw een belengrijk distributiecentrum van goederen was. Dankzij haar contacten van Vlaanderen tot Venetië, van Nurnberg tot de Italiaanse koloniën aan de Zwarte Zee heeft ze rijk aanbod aan Westerse en Oosterse producten gehad. Casimir de Grote vernieuwde tijdens zijn regering de voorrechten van Krakau meerdere keer om de stad in de positie van verkopen van Pools lood en Poolse zout en Hongaars koper te versterken.[21] Dit hing ermee samen dat in de loop van de 14e eeuw kooplui uit Thorn en Krakau voor de export van Hongaars koper naar Vlaanderen vochten.[22] In zijn oorkonde in Visegrád van 6 augustus 1372 gaf Lodewijk I van Hongarije en Polen aan Hongaarse en Poolse kooplui vrije doorgang richting Lemberg. Hij verbood Tsjechen, Moraviërs, Sileziërs, Pruisen en vooral de kooplui uit Thorn in een dreigement van in beslagnemen van hun goederen als ze daar handel zouden drijven. Verder besloot hij de voorrechten van Krakau te bevestigen tegenover de kooplui 'de universis Prussie partibus et signanter de Thoron'.[23] Hij verleende Krakau stapelrecht dat grote moeilijkheden veroorzaakte in de directe handel tussen de Pruisische steden en Hongarije.[24] Lodewijk gebood in 1380 de Pruisische Hanzesteden Krakau te ontwijken en op de Wijsel of op de Dunajec of te land Hongaars koper of ijzer te leveren.[25] Als antwoord op het door de Poolse koningen gegarandeerd stapelrecht van Krakau en vanwege de twisten tussen de kooplui van Krakau en Thorn nam de Duitse Orde tegenmaatregelen: Konrad von Jungingen, de Grootmeester, verleende in maart 1403 stapelrecht aan de stad Thorn met instemming van de Pruisische staten en verbood de Poolse kooplui de scheepvaart en het goederenvervoer in het laatste traject van de Wijsel naar de Oostzee op Pruisisch gebied.[26] Deze maartegel maakte echter de situatie moeilijker omdat zowel de Poolse als de Pruisische kooplui werden gedwarsboomd. Voordat het stapelrecht in Krakau en Thorn werd ingevoerd, had de hoeveelheid van het Hongaarse koper geleverd door Pruisen in 1362/63 14.000 centenaar bereikt.[27] In de koperhandel was ook de Duitse Orde zelf geïnteresseerd en stuurde al in de eerste helft van de veertiende eeuw agenten naar Hongarije die belast waren met aankoop van het koper. De inkomsten van de Duitse Orde uit de Hongaarse koperhandel betekende tussen 1390 en 1405 jaarlijks 7,6% van zijn totale inkomsten.[28] In het begin van de vijftiende eeuw verloor Thorn haar leidende rol in de Noordhongaarse koperhandel. Dit bewijst

ook een toenmalig Duits gedicht dat Krakau Kupferhaus, dus centrum van de koperhandel, noemt.[29]

Een ander belangrijk product uit Hongarije op de markten van de Lage Landen was het edelmetaal.[30] In het begin van de veertiende eeuw gaf Hongarije bijna een vierde van de zilverdelving (ca. 10.000 kg) en bijna de helft van de gouddelving (ca. 1000 kg) van Europa.[31] Gelijk aan het koper vervoerden er en deel van de kooplui van Thorn via Krakau naar Danzig en vanuit daar ter zee naar de Lage Landen. Vanaf de dertiende eeuw werd het Hongaarse zilver in Brugge als regelmatig gebracht product opgeschreven. Onder de producten 'uit Polen' waren er ook edelmetalen, maar dit moeten Hongaarse waren geweest zijn omdat de edelmetaaldelving in Polen in de Middeleeuwen onbelangrijk was.[32]

Ook een belangrijk deel van de Pruisische export naar Vlaanderen was het ijzer uit Noord-Hongarije.[33] In het kwitantieboek van de Duitse Orde uit het begin van de vijftiende eeuw is het volgende te lezen: 'Item ... 5 steyne und 7 krampfund ungerisch ysens.'[34]

Volgens de bronnen kon men op de markten van de Lage Landen ook Hongaars zink kopen dat voor een belangrijk deel verwerkt was in koperlegeringen. In de oorkonden van hertog Bogislaw VI van 29 mei 1390 en van de stad Stralsund van 4 juni 1390 staat het dounaetarief van het zink gevoerd uit Hongarije naar Polen.[35] Koning Wladislaus van Jagiello van Polen verleende op 18 augustus 1390 voorrechten voor de zinkhandel aan Lübeckse, Hamburgse, Wismaarse en Frankfurtse handelaars maar niet aan de Pruisen.[36] Deze kooplui maakten gebruik van de waterwegen van de Elbe of van de Oder en niet die van de Wijsel om de staat van de Duitse Orde en de Pruisische steden te ontwijken. Vanwege de concurrentiestrijd tussen Krakau en Thorn werd de koperhandel naar deze route verplaatst.[37]

Naast de metalen bereikten ook andere Hongaarse producten de Lage Landen. Volgens een veertiende eeuwse beschrijving over het handelsleven van Brugge kwam bijenwas uit Hongarije, Tsjechië en Rusland naar de stad, waarvandaan het naar Parijs en Londen werd gebracht.[38] In de bronnen van de Hanze staat ook Hongaars bont vermeld,[39] maar we weten niet of dit ook naar de markten van de Lage Landen werd gebracht. Dit geldt ook voor het leer: Pruisische kooplui schaften veel runderleer in Hongarije aan maar de bronnen vermelden de eindbestemmingen van dit product niet. Vanwege zijn schulden aan een Krakause koopman werden zevenhonderd Hongaarse runderleerstukken van Hank Frey, een Thornse koopman, in beslag genomen. De leerstukken vormden de eigendom van

Mátyás Krummenhauer, koopman in Kassa (Košice), en met het verkopen ervan was Hank Frey belast.[40]

In Hongarije was het laken het belangrijkste importartikel, zoals de landelijke regeling van *de tricesima* (zogenaamde dertigste invoerrechten) in 1436 bewijzen.[41] Vanuit de Lage Landen kwam vooral het dure laken van goede kwaliteit op de Hongaarse markt aan omdat de leveringskosten vanwege de grote afstand alleen in het geval van dit artikel rendabel waren. In de tricesima-boeken uit 1542 staan verschillende soorten laken opgesomd waarvan het Bruggse het duurst was: Voor een rol laken moest men twintig florijn invoerrechten betalen. Het blauwe Vlaamse laken was een van de duurtse soorten: voor elke rol moest men tien florijn invoerrechten betalen. Het invoerrecht van het Amsterdamse laken was acht florijn, die hiermee in de middelste prijsklasse viel. Dit duurdere laken maakte slechts 8.84% van de lakenimport uit. 17,49% van de invoerrechten die in de tricesima-boeken vermeld staan was het goedkopere Engelse laken van slechtere kwaliteit. In de grootste hoeveelheid (73,67%) werd het veel goedkopere Zuid-Duitse laken geïmporteerd.[42] De Pruisische kooplui, vooral die uit Thorn, speelden niet alleen in de export naar de Lage Landen maar ook in de import van goederen vanuit de Lage Landen een belangrijke rol. Volgens het douaneboek uit 1368 was 60% van de ingeklaarde Westerse artikelen het laken.[43] De route vanuit de Baltische zee langs het dal van de Wijsel via Krakau richting Wieliczka-Lőcse (Levoča) werd in de Middeleeuwen de 'Lakenweg' genoemd. Het distributiecentrum van het Noordwest-Europese, maar vooral Nederlandse laken, was Krakau. Tijdens de regering van Casimir de Grote werd in de tweede helft van de veertiende eeuw de hal van de lakenhandelaars gebouwd op het hoofdplein van Krakau.[44] Zolang de Vlaamse en Noord-Nederlandse textielproducten door bemiddeling van de Hanzekooplui via Polen naar Hongarije kwamen, werd het Brabantse laken te land door handelaars van Keulen en de Nederrijnse steden naar Middenoost-Europa gebracht. Vanaf het eind van de veertiende eeuw vervoerden ook Pruisische handelaars Brabants laken in steeds groter hoeveelheid naar Silezië, Klein-Polen, Hongarije en de Russische gebieden.[45]

Samenvattend kunnen we de volgende vaststellingen maken in verband met de economische betrekkingen tussen Hongarije en de Lage Landen:

1. De hoeveelheid en de waarde van de Hongaarse exportartikelen waren groter dan die van de importartikelen uit de Lage Landen, het actieve handelsbalanssaldo was dus positief.

2. De Hongaarse exportartikelen waren grondstoffen, mijnproducten, de Nederlandse goederen waren eindproducten. Vanwege hun hoge prijs en goede kwaliteit konden ze alleen een klein aantal klanten bereiken, dus hun aandeel was onbelangrijk.
3. De producten van de twee gebieden bereikten elkaars markten door tussenhandelaars. Noch Hongaarse noch Nederlandse kooplui bezochten elkaars landen.

(Vertaald door Réka Bozzay)

Bibliografie

Arany, K. 2007. ‘Siker és kudarc. Két firenzei kereskedőcsalád, a Melanesi-k és Corsini-k Budán Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387-1427) alatt.’ [Succes en mislukking. Twee handelsfamilies uit Firenze, de Melanesis en de Corsinis in Buda tijdens de heerschappij van Sigismund van Luxemburg (1387-1427)]. *Századok*. 141: 4.

Czaja, R. 1998. ‘Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte im 13. und 14. Jahrhundert.’ Nowak, Z.H. & Tandeczki, J. (eds.). *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter*. Toruń: Universitärsverlag.
Divéky, A. 1905. *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal*. [De handelsbetrekkingen tussen Noord-Hongarije en Polen]. Budapest: Stephaneum.
Ember, G. 1988. *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. [De Westerse buitenlandse handel van Hongarije in het midden van de zestiende eeuw]. Budapest: Akadémiai.
Engel P. 2001. *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. [Het Rijk van István de Heilige. Geschiedenis van het middeleeuwse Hongarije]. (História Könyvtár Monográfiák). Budapest: História.
Fekete, L. 1986. ‘A kelet-nyugati kereskedelem struktúrája Európa északi felén a 14. század utolsó évtizedeiben.’ [Structuur van de oostwesthandel in Noord-Europa in de laatste decennia van de veertiende eeuw]. *Történelmi Szemle*. 3-4.
Halaga, O.R. 1967. ‘Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet’, *Hansische Geschichtsblätter*. 85.
Halaga, O.R. 1975. *Košice - Balt. Vỳroba a obchod v styku vỳchodoslovenskỳch miest s Pruskom (1275-1526)*. Košice: Vychodoslov. Vydav.
Heckenast, G. 1991. *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. [*De geschiedenis van de Hongaarse ijzermetallurgie in de tijd van het feodalimse*]. Budapest: Akadémiai.
Hirsch, T. 1858. *Handels- und Gewerbgeschichte Danzigs unter Herrschaft des Deutschen Ordens*. Leipzig: Hirzel.
Hóman, B. 2003. *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. [*De financiële zaken en de economische politiek van het Hongaarse Koninkrijk in de tijd van Károly Róbert*]. Budapest: Budavári Tudományos Társaság.
Joachim, E. (ed.). 1896. *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399-1409*. Königsberg: Thomas & Oppermann.
Kunze, K. & Stein, W. & Höhlbaum, K. & Rundstedt, H.G. von (eds.). *Hansisches Urkundenbuch*. 1876-1939. I-VIII. Leipzig-Weimar: Duncker & Humblot, Böhlau.

Lechner, G. (ed.). 1935. *Die Hansische Pfundzoll-liste des Jahres 1368. 18. März 1368 bis 10. März 1369.* I-II. Lübeck: Verlag des Hansischen Geschichtsvereins.
Lesnikov, M.P. 1973. *Die Handelsbücher des hansischen Kaufmanns Veckingchusen*. Berlin: Akad.
Miskolczy, I. 2008. *A középkori kereskedelem története*. [*Geschiedenis van de middeleeuwse handel*]. Máriabesenyő-Gödöllő: Attraktor.
Paulinyi, O. 1933. *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége*. [*Het economische belang van de middeleeuwse Hongaarse koperdelving*]. Budapest: Sárkány.
Philippp, R. & Seraphim, A. & Hein, M. & Maschke, E. & Koeppen, H. & Conrad, K. (eds.). *Preußisches Urkundenbuch*. 1882-1986. I.1.-VI.1. Königsberg-Marburg: Elwert.
Piekosiński, F. 1879. *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1275-1506. Część pierwsza. Wydał. i przypisami objaśnik*. Krakowie: Akademia Umiejętności.
Pósán, L. 2003. *Németország a középkorban*. [*Duitsland in de Middeleeuwen*]. Debrecen: Multiplex Média.
Renken, F. 1937. *Der Handel der Königsberger Großschäfferei des Deutschen Ordens mit Flandern um 1400*. Weimar: Böhlau.
Samsonowicz, H. 1969. *Untersuchungen über das danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* (*Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte* VIII.). Weimar: Böhlau.
Sarnowsky, J. 1878-1886. 'Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte im 15. Jahrhundert.' Nowak, Z.H. & Tandeczki, J. (eds.). *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalters*. Toruń: Universitärsverlag.
Spufford, P. 2007. *Hatalom és haszon. Kereskedők a középkori Európában*. [*Macht en voordeel. Kooplui in het middeleeuwse Europa*]. Budapest: Scolar.
Székely, G. 1968. 'A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII-XVIII. századi Közép-Európában.' [De verspreiding van de Nederlandse en Engelse lakens van de dertiende tot de achttiende eeuw in Midden-Europa]. *Századok*. 1-2.
Szűcs, J. 1993. *Az utolsó Árpádok*. [*De laatste Árpáden*]. Budapest: História, MTA.

Teke, Z. 2003. ‘Kassa külkereskedelme az 1393-1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján.’ [De buitenlandse handel van Košice op grond van de aantekeningen van de stadsrechters tussen 1393-1405]. *Századok.* 137:2
Toeppen, M. (ed.). Acten der Standetage Preusens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. 1878-1886. I-V. Leipzig: Duncker & Humblot.
Wenczel, G. (ed.). *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. [*Hongaarse diplomatieke gegevens uit de tijd van het huis van Anjou*]. 1874-1876. I-III. Budapest: MTA.
Wermter, E.M. 1991. ‘Die Reichsacht gegen Danzig und Elbing (1497-1515). Städtische Handelspolitik im Spiegel der Großmächte’, Jähnig, B. & Schuch, H.-J. (eds.). *Elbing 1237-1987.* (*Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens* 25), Münster: Nicolaus-Copernicus.
Zientara, B. 1954. *Dzieje malopolskiego hutnictwa żelaznego XIV-XVI w.* Warschau: Państwowe Wydaw. Naukowe.

Eindnoten:

1 Miskolczy, *A középkori kereskedelem története*, 109.; Halaga, *Košice - Balt.*
2 Halaga, *Košice - Balt.* 72., Czaja, *Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte*, 37.
3 Czaja, *Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte*, 39.
4 *Preußisches Urkundenbuch*, I.2. Nr. 630.
5 Ibidem, III.2. Nr. 71.
6 Kunze, & Stein & Höhlbaum & Rundstedt (eds.), *Hansisches Urkundenbuch*, II. Nr. 658, 674, III. Nr. 88.
7 Wenczel, *Magyar diplomáciai emlékek*, II. Nr. 291.
8 Kunze & Stein & Höhlbaum & Rundstedt (eds.), *Hansisches Urkundenbuch*, III. Nr. 59, 147, 156, 159, 174.
9 Fekete, ‘A kelet-nyugati kereskedelem struktúrája’, 471., Miskolczy, *A középkori kereskedelem története*, 109.
10 Kunze & Stein & Höhlbaum & Rundstedt (eds.), *Hansisches Urkundenbuch*, I. Nr. 1106.
11 Szűcs, *Az utolsó Árpádok*, 238.
12 Fekete, ‘A kelet-nyugati kereskedelem struktúrája’, 472-475.
13 Over de deelname van Italiaanse kooplui aan de Hongaarse koperhandel zie Arany, ‘Siker és kudarc’, 943-966.
14 Pósán, *Németország a középkorban*, 292.
15 Lechner (ed.), *Die Hansische Pfundzoll-liste des Jahres 1368.*, I. 92, 94, 95, 98, 362-367, 369, 370, 389, 627, 629, 630-632, 640, 1112, 1115, 1118. en II. D. 43, bd. str. 8, 9.
16 Lesnikov, *Die Handelsbücher des hansische Kaufmanns Veckingchusen*, Af 1. 83. r. 15, 17, 25; 83. v. 20, 27, 30; 103. v. 9; Af 6. 127. r. 5; 127. v. 15; 138. r. 2; 144. v. 9/10; 147. r. 4/5; 156. v. 3, 16, 23-27; 167. r. 12, 14, 17; 168. r. 23, 30; 170. v. 2, 3, 8, 13-17.
17 Samsonowicz, *Untersuchungen über das Danziger Bürgerkapital*, 31-32.
18 Divéky, *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése*, 6-10.
19 Wermter, *Die Reichsacht gegen Danzig und Elbing*, 79-83.
20 Piekosiński, *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, Nr. 7.
21 Ibidem, Nr. 19, 29, 32.

22 Paulinyi, *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége*, 6., Teke, *Kassa külkereskedelme*, 391.
23 Piekosiński, *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, Nr. 38, 41., Kunze & Stein & Höhlbaum & Rundstedt (eds.), *Hansisches Urkundenbuch*, IV. Nr. 188.
24 Sarnowsky, *Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte*, 62.
25 Piekosiński, *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, Nr. 43.
26 Toeppen (ed.), *Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Orden*, I. Nr. 65, 66, 67, 68.
27 Halaga, *Košice - Balt*, 321.
28 Renken, *Der Handel der Königsberger Großschäfferei*, 71, 165.
29 Hirsch, *Handels- und Gewerbgeschichte Danzigs*, 181.
30 Spufford, *Hatalom és haszon*, 358.
31 Hóman, *A magyar királyság pénzügyei*, 145, 149.
32 Szűcs, *Az utolsó Árpádok*, 235.
33 Heckenast, *A magyarországi vaskohászat története*, 38. Zientara, *Dzieje malopolskiego hutnictwa żelaznego XIV-XVI w*, 160-161.
34 Joachim (ed)., *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399-1409*, 112.
35 Kunze & Stein & Höhlbaum & Rundstedt (eds.), *Hansisches Urkundenbuch*, IV. Nr. 1017, 1018.
36 Ibidem, IV. Nr. 1034.
37 Halaga, 'Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet', 75.
38 Spufford, *Hatalom és haszon*, 304.
39 Kunze & Stein & Höhlbaum & Rundstedt (eds.), *Hansisches Urkundenbuch*, III. Nr. 63., Lesnikov, *Ibidem*, Af. 1. 49. r. 16.; 76. r. 14.; 88. v. 8.; 105. v. 9.; Af. 6. 12. v. 2.f.; 101. r. 9.
40 Teke, 'Kassa külkereskedelme', 397.
41 Engel, *Szent István birodalma*.
42 Ember, *Magyarország nyugati külkereskedelme*, 77-78.
43 Czaja, *Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte*, 46.
44 Fekete, 'A kelet-nyugati kereskedelem struktúrája', 463.
45 Székely, 'A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése', 15.

István Bitskey

Humanisten uit de Lage Landen in Hongarije in de 16de eeuw[1]

Abstract

The early history of the connections between Netherlands and Hungary is connected with the catholic restoration in the Kingdom Hungary in the middle of 16-th Century. In this time came the famous humanist Nicasius Ellebodius to Hungary. He studied in Louvain and Rome in the Collegium Germanicum, and at the invitation of Miklós Oláh, Archbishop of Esztergom he arrived to Nagyszombat (today: Trnava in Slovakia), to the centre of Hungarian Catholicism. He taught there Greek and Latin language and literature in the newly-established college of the Society of Jesus. Another Netherlander, Guilelmus Sulenius de Flandria, studied likewise in Rom, and then came to Hungary. Archbishop Oláh invited himto teach at Pozsony (today:Bratislava in Slovakia), and he was granted a prebend in recognition of his work. Besides they other Netherlandish teachers and professors (e.g. Arnoldus Gerardus Laurentianus Flandrus, Jacobus Somalius etc.) took part in the reorganisation of the Catholic school-training and they played an very significant and important role in the intellectual life in early modern Hungary

Keywords: Netherlandish humanists, Collegium Trilingue Lovaniense, catholic restoration in Hungary, archbishop Miklós Oláh, Jesuit College in Nagyszombat

De geestelijke betrekkingen tussen Hongarije en de Lage Landen kennen een lange geschiedenis. Volgens recente onderzoeken speelden humanisten uit de Lage Landen die in de tweede helft van de zestiende eeuw in het Koninklijk Hongarije - vooral in Pozsony (Bratislava/Pressburg) en Nagyszombat (Trnava/Tyrnau) - werkzaam waren daar een prominente rol in. Over sommigen van hen zijn er al studies geschreven, hier willen

we echter bewijzen dat het geen uniek of toevallig verschijnsel was als een wetenschapper uit de Lage Landen naar Hongarije trok, maar eerder het resultaat van planmatig en voortdurend netwerken. De drijfkracht achter deze contacten was aartsbisschop Miklós Oláh, die in Nagyszombat een onderwijscultuur van hoog niveau introduceerde en Pozsony tot het regionale centrum van de *studia humanitatis* probeerde te maken. Hij gaf in zijn plannen de humanisten uit de Lage Landen een belangrijke rol zowel in de wetenschappen als in de opleiding. Het is dan ook even nuttig als interessant om deze intellectuelen zowel individueel als groep onder de loep te nemen.

Miklós Oláh stond tijdens zijn verblijf in de Lage Landen tussen 1530 en 1542 in nauw contact met de representanten van het humanisme daar, correspondeerde vaak met Erasmus en met leden van het *Collegium Trilingue Lovaniense* (Drietalencollege),[2] dat door Jeroen van Busleyden (1470-1517) was gesticht. Dit instituut behoorde toen tot de aanzienlijkste humanistencentra van Europa. Vooral door de Griekse en Hebreeuwse literatuurstudie kreeg het groot aanzien.[3] Eén van de theologen, Adriaan Florent d'Edel, die eerder de opvoeder van de toekomstige keizer Karel V was geweest, werd in 1522 onder de naam Adrianus VI tot paus verkozen. Een van zijn eerste besluiten was om Erasmus in Rome uit te nodigen. De nieuwe paus wilde deze wetenschapper van formaat tot kardinaal verheffen. Hij hoopte met het Erasmiaanse humanisme voldoende tegenwicht te kunnen bieden tegen de steeds sneller verspreidende Reformatie. Erasmus nam echter zijn aanbod niet aan, hoewel hij het met de godsdienstige scheiding niet eens was.

Over de Hongaarse contacten van Erasmus is al veel geschreven.[4] Het is ook bekend dat Oláh voor de dood van de grote humanist een elegie (Elegia ad sepulchrum Erasmi Roterodami) en twee epitaphia met dezelfde titel (Epitaphium Erasmi Roterodami) schreef.[5] Onder de vrienden van Oláh uit de Lage Landen vinden we ook Petrus Nannius (Peter Nanninck, 1500-1557), die in Alkmaar was geboren. Hij was eerst rector in zijn geboortestad, later werd hij benoemd tot professor van de Universiteit Leuven. Hij was beroemd om zijn uitgaven, zijn commentaren van een reeks van Griekse en Latijnse auteurs en zijn Latijnse oraties.[6] Hij was nooit naar het Karpatenbekken geweest, maar toch had hij talrijke contacten in Hongarije. Tussen 1535 en 1538 correspondeerde hij vaak met Miklós Oláh, van deze brieven gaf Amadée Polet er 21 uit.[7] Eén van de Demosthenes-uitgaven van Nannius werd aan Miklós Oláh opgedragen.[8] Nannius was één van de lezers van de manuscripten (*Hungaria*

en *Attila*) van Oláh, de Hongaarse humanistische kerkelijke geestelijke in Brussel, en hij sprak er met grote waardering over.[9] De Leuvense wetenschapper legde, net als Erasmus, de rechtvaardigheid van de oorlog tegen de Turken en de noodzaak van de zelfverdediging uit in zijn werk *Declamatio de bello turcis inferendo* (Leuven, 1535). Aartsbischop Oláh had er ook een exemplaar van. Men kan veronderstellen dat Oláh, die ook secretaris van koningin Maria van Habsburg was, de Leuvense wetenschapper over de catastrofe van Mohács en de situatie daarna informeerde. De declamatie van Nannius beïnvloedde effectief de anti-Turkse literatuur van de regio onder andere de adhortatieve toespraak in dichtvorm van János Sylvester,[10] de uitstekende vertaler van het Nieuwe Testament, uitgegeven in 1544. De kritiek op de Turkse expansie van Erasmus, Nannius en Sylvester gebaseerd op de humanistische opvattingen ging later ook gepaard met de Wittenbergse geschiedenisopvatting in de latere Hongaarse literaire teksten, en dit dualisme vormde de retoriek van de Middeneuropese querela-literatuur tegen de verovering door de islam.

De bekendste humanist uit de Lagen Landen die zich in Hongarije vestigde, was Nicasius Ellebodius Casletanus (Nicaise van Ellebode, 1535-1577), over wie zowel in de internationale als in de Hongaarse vakliteratuur talrijke waarderende bijdragen werden geschreven.[11] Hij was één van de beste filologen van de Griekse literatuur in zijn tijd, vertaalde in het Latijn en becommentarieerde de werken van Aristoteles en Aristophanes. Hij was geboren in Cassel (nu: Kassel) in het graafschap Vlaanderen[12] en studeerde tussen 1549 en 1554 aan de Universiteit Leuven vooral retoriek en Griekse literatuur. In de internationale universiteitsgeschiedenis is het niveau van het onderwijs van de universiteit bekend, en daar speelden ook de jezuïeten een belangrijke rol in.[13] In april 1554 ging Ellebodius in Rome studeren en werd daar tot het Collegium Germanicum toegelaten.[14] Zijn naam werd in 1555 in de matrikel ingevoerd, hij studeerde daar twee jaar filosofie en theologie. Uit de peregrinatieonderzoeken is bekend dat het nieuw gestichte collegium in Rome noch niet voldoende Duitse priesterkandidaten kon aantrekken, zodat de afgevaardigden van de jezuïeten de besten van de katholieke universiteit in de Lage Landen naar het collegium stuurden. De Hongaarse vakliteratuur verwijst naar de wantoestand van deze situatie, dat de eerste negentien studenten van het Collegium Germanicum grotendeels uit de Lage Landen kwamen, hoewel de stichter Ignatius van Loyola het Collegium met de intentie stichtte om een tegenwicht te vormen tegen de Reformatie in Duitsland. Vanwege de verspreiding van de Lutherse ideeën hadden de

Duitse bisschoppen voorlopig geen geschikte kandidaten gevonden, dus werden alumni uit de Universiteit van Leuven geworven.

Ellebodius ging na twee jaar Rome naar Wenen en van daar kwam hij op uitnodiging van de aartsbisschop van Esztergom, Miklós Oláh, naar Hongarije en werd tot leraar benoemd in Nagyszombat. In de stedelijke school gaf hij zeven uur per week Griekse taal en literatuur en hij verkreeg het tractement van een kanunnik van Esztergom. Verder nam hij aan het katholieke-reformatieprogramma van de aartsbisschop deel, tijdens het concilie van de diocees hield hij op 23 april 1561 een belangrijke toespraak over het gezag en de noodzaak van de conciliën (*De authoritate et necessitate conciliorum*).[15] Vervolgens ging hij naar Padua om geneeskunde te studeren, en vanaf 1571 vestigde hij zich als dokter in de filosofie en de geneeskunde voor altijd in Pozsony, en werd hofarts van de daar levende bisschop van Eger, de koninklijke stadhouder, István Radéczy. Ellebodius behoorde tot de intimi van de hoge geestelijke, woonde in zijn huis, bestudeerde samen met hem de klassieke auteurs en verzamelde met hem gesteenten en plantenrariteiten. Hij was gerespecteerd lid van de literatuurwetenschappers die zittend onder de beroemde lindeboom van de bisschop ideeën en geschriften uitwisselden.[16] Hij was bevriend met Hongaarse humanisten (Miklós Istvánffy, János Zsámboki, Zakariás Mossóczy, András Dudith), de botanicus Carolus Clusius, die in Wenen leefde en met Duitse en Italiaanse humanisten. Ellebodius correspondeerde vaak met zijn voormalige patroon, Gianvincenzo Pinelli, de mecenas van het humanisme in Padua. In zijn brieven noemde hij herhaaldelijk zijn geboorteland, Vlaanderen. In zijn brief van 22 juli 1572 benadrukte hij de voorrang van het literair werk, maar betuigde hij zijn spijt over de oorlogssituatie in Vlaanderen.[17] Toch bracht hij in 1575 een bezoek aan zijn thuisland, maar kort daarna keerde hij naar Pozsony terug en liet hij ook zijn bibliotheek overkomen. Hij hield niet van het hofleven en de bijhorende verplichtingen: hij voelde zich vrij in de West-Hongaarse stad als lid van de Europese *respublica litteraria*. Zijn vertalingen uit de klassieke Griekse literatuur, zijn commentaren en aantekeningen bleven grotendeels in manuscripten. Volgens zijn laatse wil werden deze door Radéczy naar Padua gestuurd, waarvan er nog steeds veertig van worden bewaard in de Biblioteca Ambrosiana in Milaan.[18] Zijn aantekeningen gemaakt tijdens zijn studie in Leuven en in Rome geven een gedetailleerd beeld van de toenmalige katholieke geesteshouding, van de verbinding tussen *humanitas* en *religio* in de tijd van de Renaissance. De uitstekende humanist die uit een klein Vlaams stadje naar Hongarije kwam en de

grootste expert van Arisoteles van zijn eeuw werd, overleed in Pozsony, het centrum van de Renaissancecultuur in Hongarije. Hij was nog maar 42 toen hij door zijn patiënten met de pest werd besmet. Zijn grafsteen staat in de zuidelijke muur van de Sint-Maartenskathedraal.[19] Volgens het epitaaf van Miklós Istvánffy geschreven in disticha was de kennis van Nicasius niet minder dan 'die van de zoon van de beroemde Stageira' en om hem rouwen 'Belgen, Germanen, Pannonen, Ausoniërs', aldus de vertegenwoordigers van de studia humanitatis in heel Europa.[20] We overdrijven niet als we constateren dat we naast Erasmus en Justus Lipsius ook Ellebodius kunnen noemen als belangrijke figuur in de betrekkingen tussen de Lage Landen en Hongarije in de tijd van het humanisme. Zij drieën speelden een belangrijke rol in het geestelijke leven in het Karpatenbekken, maar alleen Ellebodius leefde en werkte ook geografisch gezien in Hongarije.

Ellebodius was echter niet de enige wetenschapper uit de Lage Landen die ook persoonlijk Hongarije bezocht en er intellectuele opdrachten op zich nam. Een gelijkaardige loopbaan had ook Guilelmus Sulenius de Flandria, die uit het diocees van Trajectum (Utrecht) stamde, na zijn studies thuis ging hij ook in Rome studeren, waar hij in 1552 student van het Collegium Germanicum werd.[21] Hij moet identiek geweest zijn met Guilelmus Sulenius Colunna Geldrus, die zich op 14 april 1555 immatriculeerde in de Rijnnatie van de Weense Universiteit.[22] Hij behaalde hier zijn *artium magister*. In 1564 werd hij door aartsbisschop Oláh tot kanunnik van Pozsony benoemd, maar van zijn verdere activiteiten weten we helaas niets.

Over de werkzaamheden van Arnoldus Gerardus Laurentianus Flandrus (Arnold Geeraerts) in Hongarije zijn onze gegevens ook onvolledig, hoewel hij zowel een belangrijke figuur van de Neolatijnse literatuur in de Lage Landen als in de humanistenkring van Pozsony was. Hij was geboren in Sint-Laurens vlak bij Brugge begin jaren 1500.[23] De bibliografieën kennen zijn verhandeling over het geloof (*De fide catholica,* Keulen, 1556), die hij aan zijn mecenas abt Martin opdroeg 'ex Uterina Valle' ('vulgo Eusserthal dicitur'). Hier gaf hij een beknopte samenvatting van de katholieke geloofsartikelen en vooral van het gebruik van de zeven Sacramenten (*De sacramentorum usu*) gebaseerd uitsluitend op Bijbelse citaten.[24] Verder verschenen zijn Latijnse gedichten in verschillende bloemlezingen, verkreeg hij de titel poeta laureatus en schreef hij een iocus voor de verjaardag van Miklós Oláh.[25] Hij droeg zijn toespraak van 454 regels in dichtvorm, die hij in naam van het gepersonifieerde

Hungaria geschreven had (*Hungariae ad omnes Sacri Romani Imperii ordines pro subsidio adversus Turcam conferendo, supplex oratio*, Ingolstadt, 1557), op aan György Draskovich, proost van Pozsony. Uit zijn werk bleek dat hij de politieke situatie van Hongarije onder de Turkse expansie goed kende en zoals uit de analyse van Mihály Imre duidelijk werd, maakte hij graag en met voldoende empathie gebruik van de topoi van het Hongaarse nationale lot in zijn adhortatio. Hij noemde de oude Hongaarse heldendaden, de bolwerkrol van het land, hij verweet de Duitse staten hun onverschilligheid, omdat ze de Hongaren niet hielpen met het verdedigen van het christendom.[26] Optimistisch vertrouwde hij op de kracht van de *respublica christiana*, op het standhouden van Hungaria tegen de Turkse expansie. Uit het voorwoord blijkt dat Miklós Oláh hem tot directeur van het gymnasium in Pozsony benoemd had. Zijn ondertekening was namelijk: 'designatus moderator inclyti Gymnasii Posoniensis'. Nog in hetzelfde jaar, op 27 juli 1557, werd hij benoemd tot kanunnik van Pozsony. In het visitatierapport van de hoofddeken van 1561 werd hij als pastoor genoemd.[27] Hij werd vervangen in augustus 1562. Later keerde hij naar zijn geboorteland terug en hij zou gestorven zijn toen hij honderd jaar oud was.

Alledrie de kanunniken uit de Lage Landen in Pozsony (Ellebodius, Sulenius, Arnoldus Gerardus) waren actieve leden van de humanistenkring rondom Miklós Oláh en István Radéczy, onderhielden contacten met Weense humanisten en met Italiaanse en Duitse literatuurwetenschappers, vooral dan uit Padua, Ingolstadt en natuurlijk uit Leuven. Maar deze humanistengroep in Pozsony was niet de enige geestelijke verbinding in het wetenschappelijke leven tussen de Lage Landen en Hungaria. Verder kregen jezuïeten uit de Lage Landen de opdracht van hun orde om aan de gestarte katholieke reformatie in het Koninklijk Hongarije deel te nemen.

Aartsbisschop Miklós Oláh reorganiseerde in 1558 in Nagyszombat de kapittelschool en belastte de jezuïeten in 1561 met de leiding ervan.[28] Om het hoge niveau van de opleiding te garanderen nodigde hij buitenlandse leraren uit. In de lijst van de docenten staan namen van meerdere jezuïeten uit de Lage Landen. Een van hen was Hero Gerardus (1541-1601), die in het Friese Alkmaar, de stad naast het kasteel van graaf Egmont, was geboren. Hij studeerde in Wenen af en van daar nodigde de aartsbisschop hem uit naar Nagyszombat. Tussen 1561 en 1563 gaf hij als praeceptor van de humaniora retorica en poesis in de jezuïetenschool in Nagyszombat.[29] Later onderwees hij in Innsbruck, Dillingen en München. Ook uit

de Lage Landen, uit Dinant (graafschap Namen) kwam Jacobus Somalius (1540-1562), die in 1560 in Rome novice werd. Van daar ging hij naar Nagyszombat, waar hij in 1562 op jonge leeftijd, kort na de opening van het college aan de pest overleed.[30] Naast hen vinden we in dit jaar aan het einde van de namenlijst van het college nog een Vlaming. Dit was Palma Acquisgranensis, de kok (*coquus flander*), die vanuit Wenen naar Nagyszombat was verplaatst.[31] In het veel grotere Weense college waren er veel meer docenten uit de Lage Landen. Op de namenlijst vinden we vaak de volgende inschrijvingen: *flander, brabantinus, hagensis hollandus*. De grootste autoriteit onder hen was Cornelius Brogelmans (1514-1578), die langer dan anderhalf decennium professor en prefect van het Weense college was.[32]

In 1565 verschenen opnieuw twee namen uit de Lage Landen in de catalogus van het college te Nagyszombat. Een van hen was Theodoricus Tilmans, geboren in 1536 in Gent. Hij studeerde in Wenen, bracht slechts een jaar door in Nagyszombat en keerde daarna naar Leuven terug waar hij twee beneficia kreeg.[33] De andere was Theodorus Busaeus (1543-1609), geboren in het Gelderse Nijmegen. Hij studeerde in Keulen en Rome en in het academiejaar 1565-66 gaf hij colleges grammatica in Nagyszombat. Nadat het College aldaar in 1567 vanwege veel problemen (brand, pestepidemie, financiële problemen, problemen met de diocees) was opgeheven, moest ook het laatste lid van de orde tegen medio september de stad verlaten. Toen ging Busaeus naar Wenen, maar later keerde hij terug naar Hongarije. Twee decennia later, in 1586, werd de toestemming tot de stichting van een jezuïetencollege gegeven door de generaal-overste, nadat de orde dankzij bemiddeling van György Draskovich de landgoederen van het kapittel van Túróc had gekregen. Het college werd geopend in Znióváralja (tegenwoordig: Klástor pod Znievom, Slowakije), en naar hier werd Theodorus Busaeus, die in Hongarije al ervaring had opgedaan, uitgezonden. Hij vervulde vanaf 1592 vijf jaar lang verschillende functies. Hij was studiumprefect, rector spiritualis, daarna 'consultor et admonitor', hij was eigenlijk geestelijke leider van de instelling.[34]

Ook in de catalogus van het college in Znióváralja vinden we nog twee namen uit de Lage Landen. De ene was Johannes Nicolaus Donius (1538-1594, geboren in Baelen aan de Nete), die als 'brabantus' staat vermeld. Hij was superior van deze missie en volgens de inschrijving sprak hij Vlaams, Duits en Italiaans ('Loquitur flandrice, germanice, italice').[35] De andere pater was Jacobus Aldenardensis Werniers (1559-1599), geboren

in Oudenaarde, ten zuiden van Gent. Hij ging in Wenen theologie studeren, sprak Vlaams, Duits en Frans, preekte in het Duits en gaf syntaxis op school.

Deze gegevens laten zien dat jezuïeten uit de Lage Landen in de stichtingspogingen van jezuïetencolleges in West-Hongarije een belangrijke rol speelden. Velen van hen werden vanuit Wenen voor een bepaalde tijd naar de nieuw gestichte colleges in Nagyszombat en later naar Zniováralja (na de verplaatsing ervan naar het college in Vágsellye) in het Koninkrijk Hongarije gestuurd om deze colleges te helpen. Ze werkten daar onder zware omstandigheden en verrichtten nuttig werk. De vroege jezuïetenopleiding, zoals Tibor Klaniczai tijdens het onderzoek naar de studiën in Leuven en Rome vaststelde, wortelde diep in de wereld van het humanisme en de superieuren probeerden de jezuïeten, de leiders van de katholieke reformatiebewegingen, met gegronde kennis van het humanisme te wapenen.[36] De jezuïetendocenten uit de Lage Landen die het trivium in het Latijn onderwezen, verspreidden deze cultuur en bestuurden het geestelijk leven van de colleges in Nagyszombat, Znióváralja en Vágsellye tot 1605. In dat jaar werden deze instellingen vanwege de oorlog opgegeven. Treffend is de opmerking van István Mészáros, volgens wie de onderwijshervorming van aartsbisschop Oláh het voorbeeld van de academies in de Lage Landen volgde.[37]

Dit overzicht kan nog niet volledig zijn. Verdere bronnenuitgaven kunnen nog nieuwe gegevens opleveren. Toch kunnen we vaststellen dat de geestelijke betrekkingen tussen de Lage Landen en het Koninklijk Hongarije in de zestiende eeuw veelzijdiger waren dan tot nog toe bekend was. We kunnen aannemen dat de Midden-Oost-Europese regio met zijn multiconfessionele karakter en met de tolerante instelling van keizer Maximiliaan er ook toe bijdroeg dat voor veel intellectuelen uit de Lage Landen de driehoek Wenen-Praag-Pozsony aantrekkelijk werd om daar te werken. Sommigen hoopten daar hun literaire ambities tot bloei te brengen, anderen wilden hun confessionele doelen dienen. Het katholieke reformatiestreven bereikte vanuit Leuven via Rome en Wenen het Karpatenbekken en gepaard met de humanistenopleiding kon het zijn effect uitoefenen. Onderzoek hiernaar kan het beeld van de cultuurgeschiedenis van onze regio en de uitstraling van het humanisme uit de Lage Landen richting Oosten verfijnen.

(Vertaald door Réka Bozzay)

Bibliografie

Barlay, Ö.S. 1976. ‘Radéczy püspök híres hársfája. Egy 400 évvel ezelőtti irodalmi kör.’ [De beroemde lindeboom van bisschop Radéczy. Een literatorenkring van 400 jaar geleden]. *Vigilia*. 744-748.
Biographie Nationale de Belgique. 1899. Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique (éd). XV. Bruxelles: Thiry-Van Buggenhoudt.
Bouuaert, F.C. 1956. *L'ancienne Université de Louvain. Études et documents.* (*Publications universitaires de Louvain*). Louvain: Bibliothèque de l'Université.
Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.J. 1978. vol. I (1551-1600). Lukács, L. (ed.). Romae: Institutum Historicum S.I.
Die Matrikel der Universität Wien. III/1. 1971. Gall, F. & Szaivert, W. (eds.). Wien: H. Böhlaus.
Fodor, I. 1990. *Oláh Miklós Hungariája. Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai.* [De Hungaria van Miklós Oláh. Een tot zover onbekend manuscript en de leringen van de taalgegevens]. (*Humanizmus és Reformáció* 17). Budapest: Akadémiai.
Gerézdi, R. 1964. ‘Erasme et la Hongrie.’ Süpek, O. & Sötér, I. (eds.). *Litterature hongroise - litterature européenne, études de littérature comparée.* Budapest: Akadémiai.
Grote Winkler Prins Encyclopaedie. 1982. XVI. Caenegem, R.C. van et alien. (eds.). Amsterdam-Brussel: Elsevier.

Imre, M. 1995. *'Magyarország panasza'. A 'Querela Hungariae' toposz a XVI-XVII. század irodalmában.* [De klacht van Hongarije. De topos 'Querela Hungariae' in de literatuur van de 17de en 18de eeuw]. (*Universitas Csokonai Könyvtár* 5). Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
Jöchers, Ch.G. (ed.) 1961. *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. 5. Ergänzungsband. Hildesheim: Olms.
Kerecsényi, D. 1935. 'Erasmus és Magyarország'. [*Erasmus en Hongarije*]. Tükör.
Kiss Farkas, G. 2005. 'A róka és a nyúl a Dunán. A flamand Arnoldus Gerardus Laurentius Oláh Miklósnak ajánlott meséje mint születésnapi iocus'. [De vos en het konijn op de Donau. Een sprookje als iocus voor de verjaardag van Miklós Oláh aangeboden door de Vlaamse Arnoldus Gerardus Laurentius].' Jankovics, J. et al. (ed.). *'Nem sűlyed az emberiség!'. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete. CD, Nr. 95.
Klaniczay, T. 1973. 'Contributi alle relazioni padovane degli umanisti d'Ungheria: Nicasio Ellebodio e la sua attivitá filologica.' *Venezia e Ungehria nel Rinascimento.* Branca, V. (ed.) (*Civiltá Veneziana Studi* vol. 28). Firenze: L.S. Olschki.
Klaniczay, T. 1985. 'Lovanio, Roma, Padova Ungheria: gli studi dell'umanista fiammingo Nicasio Ellebodio' *Roma e l'Italia nel contesto della storia delle universitá ungehresi*. (*Studi e Fonti per la storia dell'universitá di Roma* 5). Roma: Edizioni dell'Ateneo.
Kovács Románo, Z. 2001. 'Nicasius Ellebodius Casletanus tra Padova e Posonio'. Tarugi, L.R.S. (ed.). *Rapporti e scambi tra umanesimo italiano ed umanesimo europeo*. (*Istituto Studi Umanistici Francesco Petrarca, 'Caleidoscopio'* 10). Milano: Nuovi Orizzonti.
Kovács, Z. 2001. 'Gianvincenzo Pinelli levele Radéczy Istvánnak Nicasius Ellebodius hagyatékából' [Een brief van Gianvincenzo Pinelli aan István Radéczy uit het nalatenschap van Nicasius Ellebodius]. REBAKUCS (uitg). *Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*. Budapest: Balassi.
Mészáros, I. 1981. *Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között*. [De geschiedenis van het schoolwezen in Hongarije tussen 996 en 1777]. Budapest: Akadémiai.

Mikó, Á. & Pálffy, G. 2002. ‘A pozsonyi Szent Márton templom késő reneszánsz és barokk síremlékei (16-17. század)’. [De laatrenaissance en barokke grafmonumenten van de Sint-Maartenskerk in Pozsony uit de zestiende en zeventiende eeuw]. *Művészettörténeti Értesítő*. 9: 128-129.
Mikó, Á. 1990. ‘Janua mortis. Nicasius Ellebodius (1535-1577) síremléke. Adalék a Radéczi-kör műpártolásához’ [Juana Mortis Epitaaph van Nicasius Ellebodius (1535-1577). Bijdrage tot de mecenatuur van de Radéczi-kring]. Galavics, G. & Herner, J. & Keserű, B. (ed.). *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* (*Adattár* 10). Szeged: József Attila Tudományegyetem.
Néve, F. 1856. *Memoire historique et litteraire sur le Collége des Trois Langues á l'Université de Louvain.* Bruxelles: Hayez.
Olahus, N. 1934. *Carmina.* Fógel, J. & Juhász, L. (eds.). Lipsia: B.G. Teubner.
Pajkossy, G. 1983. ‘“Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum”. Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban’ [Boeken van Ellebodius en van zijn vriendenkring in de Universiteitsbibliotheek]. *Magyar Könyvszemle*. 3: 225-242.
Péterfy, C. 1742. *Sacra Concilia ecclesiae romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata 1016-1715.* II. Posonii.
Péteri, J. 1963. *Az első jezsuiták Magyarországon (1561-1567)*. [De eerste jezuïten in Hongarije]. Roma: La Fiaccola.
Polet, A. 1936. *Un gloire de l'humanisme belge: Petrus Nannius 1500-1557.* Louvain: Liabrairie Universitaire.
Ritoókné Szalay, Á. 2002. ‘Hortus musarum. Egy irodalmi társaság emlékei.’ [Herinneringen van een literatorenkring]. *‘Nympha super ripam Danubii’.* Ritóókné Szalay, Á. (ed.). *Tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. (*Humanizmus és reformáció* 28). Budapest: Balassi.
Ritoók-Szalay, Á. 1988. ‘Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des XVI. Jahrhunderts.’ A. Buck (ed.). *Erasmus und Europa: Vorträge*. (*Wolfenbütteler Renaissanceforschung* 7). Wiesbaden: Harrasowitz.
Rogier, L.J. 1964. *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en de 17de eeuw*. Amsterdam-Brussel: Elsevier.

Schmidt, P. 1984. *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker. Zur Funktion eines römischen Ausländerseminars (1552-1914)*. Tübingen: Max Niemeyer.
Sivirsky, A.L.I. 1976. 'Nicasius Ellebodius van Kassel, kanunnik van Esztergom.' *De Franse Nederlanden*. 1976: 41-54.
Szelestei, N.L. 1993. 'Oláh Miklós könyvtáráról.' [Over de bibliotheek van Miklós Oláh]. Mózes, H. (ed.). *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós.* [*Tussen programma en mythe. Miklós Oláh werd 500 jaar geleden geboren*]. Budapest: Szent István Társulat.
Trencsényi-Waldapfel, I. 1941. *Erasmus és magyar barátai.* [Erasmus en zijn Hongaarse vrienden]. Budapest: Officina.
Van Miert, L.S.I. 1918. 'De eerste Noordbrabantsche Jezuit P. Cornelius Brogelmans (1514-1578).' *Bossche Bijdragen*. II: 133-140.
Vocht, H. de 1954. *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550.* III. Louvain: Publications universitaires de Louvain.
Vocht, H. de 1954. *Jérome de Busleyden, founder of the Louvain Collegium Trilingue.* (*Humanistica Lovaniensia* 9). Thurnhout: Brepols.
Wagner, D. 1973. *Zur Biografie des Nicasius Ellebodius (†1577) und zu seinen 'Notae' zu den aristotelischen Magna Moralia*. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse). Heidelberg: Winter.

Eindnoten:

1 Dit werk wordt mogelijk gemaakt door een OTKA beurs nummer K 101840.
2 De Vocht, *History of the Foundation, 1517-1550*, 36-44, Idem, *Jérome de Busleyden*.
3 Néve, *Memoire historique et litteraire*, 199-226.
4 Kerecsényi, 'Erasmus és Magyarország', 485-488, Trencsényi-Waldapfel, *Erasmus és magyar barátai*, Gerézdi, 'Erasme et la Hongrie', 129-154., Ritoók-Szalay, 'Erasmus und die ungarischen Intellektuellen', 111-128.
5 Olahus, *Carmina*, 34-36.
6 Polet, *Un gloire*, 243, *Biographie Nationale*, 415-425; Jöcher (ed.), *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, 5: 363-365, *Grote Winkler Prins Encyclopaedie*, XVI.
7 Polet, *Un gloire*, 243-265.
8 Szelestei N., 'Oláh Miklós könyvtáráról', 53.
9 Fodor, *Oláh Miklós Hungariája*, 46, 48.
10 Imre, *'Magyarország panasza'*, 200.
11 Klaniczay, 'Contributi alle relazioni', 317-333, Wagner, *Zur Biografie des Nicasius Ellebodius*, Sivirsky, *Nicasius Ellebodius van Kassel*, 41-54; Pajkossy, "'Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum"', 225-242, Klaniczay, 'Lovanio, Roma, Padova Ungheria', 97-113.
12 Cassel (Dept. Nord) ligt aan de Belgische grens, werd vroeger het hart van Vlaanderen genoemd.
13 Bouuaert, *L'ancienne Université de Louvain*, Rogier *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland*, 519-534, 573-581.
14 Schmidt, *Das Collegium Germanicum in Rom*, 230. Als zijn geboortediocees staat hier Ermland vermeld, dit is of fout of de leiders van het collegium wilden bewust een Duitse regio vermelden.

15 Péterfy, *Sacra Concilia*, 2: 135-146.
16 Barlay, 'Radéczy püspök híres hársfája', 744-748.
17 '... ergo semper intueor otium literatum. Dicis, ubi? In Fiandra o Italia. La Fiandra é piena di guerra. Vitebimus ergo.' Uitgaven van de brieven: Kovács Romano, *Nicasius Ellebodius Casletanus*, 2001.
18 Kovács, 'Gianvincenzo Pinelli levele Radéczy Istvánnak', 29-31.
19 Mikó, 'Janua mortis', 419-429; Mikó-Pálffy, 'A pozsonyi Szent Márton templom', 128-129.
20 Ritoókné Szalay, 'Hortus musarum', 240-241.
21 Schmidt registreert hem onder de naam Guilhelmus Sulemus. Schmidt, *Das Collegium Germanicum*, 306.
22 *Die Matrikel der Universität Wien*, 3/1: 109.
23 *Biographie Nationale de Belgique*, 7: 658.
24 Ik maakte gebruik van de fotokopie van het exemplaar nr. N 7517w van de Universitätsbibliothek Freiburg in Breisgau, die Péter Eredics me doorstuurde, waarvoor dank.
25 Kiss Farkas, 'A róka és a nyúl a Dunán', CD, nr. 95.
26 Imre, *'Magyarország panasza'*, 174-176.
27 Prímási Levéltár [Archief van de Aartsbisschop], Esztergom, Archivum Saeculare, Prothocollum C. Voor deze bijdrage dank ik meneer István Fazekas.
28 Péteri, *Az első jezsuiták*, 127-150.
29 *Catalogi personarum et officiorum*, 1: 691.
30 Ibidem, 787.
31 Ibidem, 86. en 102. Volgens zijn naam komt Palma uit Achen (Aachen of Aken), maar hij werd als 'flander' ingeschreven.
32 Van Miert, 'De eerste Noordbrabantsche Jezuit', 133-140.
33 *Catalogi*, 173.
34 Ibidem, 639.
35 Ibidem, 503.
36 Klaniczay, *Lovanio, Roma, Padova Ungheria*, 113.
37 Mészáros, *Az iskolaügy története*, 234.

Ferenc Postma

De Hongaren en het onderwijs aan de Friese universiteit te Franeker

Abstract

After the Fall and Destruction of Heidelberg (September 6, 1622) Protestant Students from Hungary and Transylvania came in a mass to the Northern Netherlands, in order to continue their studies there at the Dutch Universities, especially in Philosophy, Theology and Medicine. So the first group of Hungarian Students arrived at Franeker (in Frisia) at the end of August, 1623. Until the year 1811, as the University was closed, we can detect more than 1.200 Hungarian names in the Franeker *Album Studiosorum*, a much larger number of Hungarians than everywhere else in the Netherlands.

In this article we offer some reasons, why the University at Franeker was such a favourite place for the Hungarians. Moreover we stress the direct interaction between these Students and the Franeker Professors, concerning the topics treated in their Lectures, f.e. in the case of Professor Nicolaus Vedelius (1596-1642), Professor Nicolaus Arnoldus (1618-1680) and especially Professor Johannes Cloppenburg (1592-1652). Besides the Professors took often care for the publication of many books written by the Hungarians, to be used in the Schools and Colleges in Hungary and Transylvania itself, as f.e. Professor Johannes Coccejus (1603-1669) did, even by publishing his own Hebrew *Psalter* (1646) for that purpose. In this way the fame and the glory of the University at Franeker became a reality in the Hungarian Protestant World, even after the University was closed.

Generally spoken the Hungarian Students took active part in the Lectures and the Disputations. Two of them got a Degree in Philosophy, five became a Doctor of Theology, and at least ten Students got their Degree in Medicine. The general academic circumstances resp. conditions under which the Hungarians had to study at Franeker, it means the rules for ‘Lectio’ and ‘Disputatio’, we sketch out in the final part of this article.

Keywords: Peregrinatio hungarica; Franeker University (Frisia); Lectio and Disputatio; Franeker Academic Imprints

* Inleiding

Met de ‘intocht’ (*ingressus*) van de eerste groep *Hungari* te Franeker in 1623 komt - zoals Abraham Scultetus (1566-1624) al voorspelde en Albert Szenczi Molnár (1574-1634) reeds aankondigde[1] - een gestage en bij tijden zelfs turbulente toestroom van Hongaarse *peregrini* op gang. Met name in het midden van de 17de eeuw zullen de Hongaren zelfs in belangrijke mate het straatbeeld van het Friese stadje bepalen, gelet op het grote aantal inschrijvingen van die tijd (zie daartoe het *Album Studiosorum*). Maar ook daarna, wanneer de politieke omstandigheden in hun eigen land zich drastisch wijzigen en de universiteit zelf veel van haar vroegere glans verliest, blijven de Hongaarse *studiosi* komen. Tot aan het einde van de 18de eeuw, wanneer de overige buitenlandse studenten het reeds lang hebben laten afweten, vinden we hun namen in het Franeker *Album Studiosorum* terug. Op 17 april 1794 immatrikuleert Josephus Kosdi [Kosdi József, zie *ASt* 14194][2] als laatste. Dat hij tenminste nog tot medio 1795 te Franeker zou blijven, blijkt uit de gedrukte *Theses theologicae* die hij op de 23ste juni van dat jaar onder leiding van de hoogleraar Joannes van Voorst (1757-1833) verdedigt (zie ons *Auditorium*: 169/1795.1). Het is tevens het laatste gedrukte Franeker *Hungaricum* - een plano-druk - dat we tot nu toe konden traceren.

Afgaande op het *Album Studiosorum* hebben in totaal meer dan 1.200 *peregrini* te Franeker gestudeerd, vooral theologie, maar ook bijv. medicijnen. Toch weten we dat dit ‘officiële’ aantal niet met de werkelijkheid strookt. Bewaard gebleven reisverslagen, dagboeken, briefwisselingen en bijdragen in *alba amicorum* bijv. bevestigen dat het aantal aanwezige Hongaren beduidend hoger is geweest.[3] Het laatste blijkt ook direct al uit de - door ons getraceerde - gedrukte Franeker *Hungarica*: Van bijvoorbeeld de studenten Johannes Kondorosi [Kondorosi János, zie *Auditorium*: 85/1688.1 en 91/1688.1],[4] Petrus Szilágyi [Szilágyi Péter, zie *Auditorium*: 91/1696.3, 95/1696.2-3 en 95/1697.1][5] en Josephus Deáki [Deáki Filep József, zie *Auditorium*: 107/1710.5 en 107/1710.8;8][6] ontbreekt in het Franeker *Album Studiosorum* ieder spoor. Daarnaast vonden we diverse concrete aanwijzingen over de aanwezigheid van Hongaren in de academische *archivalia* (nu aanwezig in ‘Tresoar’, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*),[7] zelfs uit de tijd na 1800. Hoe het ook zij, reeds met het ‘officiële’ aantal spant de Franeker universiteit - in vergelijking met de overige universiteiten in de Republiek - zonder meer de kroon.

Het bovenstaande maakt tegelijk duidelijk, hoezeer de Hongaarse *peregrini* zich aan deze - in juli 1585 door de Friese Staten gestichte - universiteit 'thuis' hebben gevoeld. Daarbij zal niet alleen het rustige[8] en relatief goedkope leven in het Friese stadje een belangrijke rol hebben gespeeld, maar ook de gunstige materiële voorzieningen die hun van de kant van de universiteit werden geboden (hulp bij huisvesting, maaltijden op de Bursa,[9] etc.). Toch moet o.i. de diepste oorzaak veeleer en vooral gezocht worden in het 'geestelijke klimaat' dat zij aan de universiteit aantroffen, gesymboliseerd in haar devies *Christo et Ecclesiae* - 'gewijd aan de dienst aan Christus en de Kerk'. Daarin voelden de *peregrini* zich gesterkt en aangemoedigd om serieus en ijverig te studeren, als voorbereiding op de zware taak die hen in het vaderland wachtte. Tegelijk bepaalde dit klimaat de grondhouding waarmee zij aan de universiteit tegemoet werden getreden, met name van de kant van de professoren.

Dat de professoren zich van meet af aan voor de Hongaarse *studiosi* hebben ingezet, stelden we reeds eerder vast - zo bijv. bij Sibrandus Lubbertus (1556-1625), onder meer door diens vriendschap met Abraham Scultetus, waardoor de *peregrinatio hungarica* zich van Heidelberg (verwoest in september 1622) - *bene feliciterque* - verlegde naar Franeker.[10] Hun inzet - zowel individueel als collectief - uitte zich niet alleen op het materiële vlak, bijv. door persoonlijk borg te staan bij leningen en/of voorschotten uit het *aerarium* (de universiteitskas),[11] of door het kwijtschelden van de verschuldigde examen- en/of promotiegelden,[12] of door het uitbetalen van een *viaticum* (geld voor de thuisreis), etc., maar ook - en vooral - in hun directe, en vaak ook persoonlijke, omgang met de *peregrini*. Vanuit een grote, innerlijke betrokkenheid bij de nood van hun Hongaarse protestantse geloofsgenoten hadden zij een luisterend oor voor elke *peregrinus* die zich bij hen aanmeldde. Daarbij lenigden zij zoveel mogelijk hun noden en/of schulden, of namen hen zelfs - als *fratres in Christo* - op in hun eigen woning - dit laatste is bijv. het geval bij de bekende Engelse puriteinse theoloog Gulielmus Amesius [William Ames, 1576-1633], die ruim tien jaar lang het ambt van hoogleraar te Franeker bekleedde (1622-1633).[13] Ook schroomden zij niet om - indien nodig - ook 'hogerop' de Hongaarse belangen te behartigen. Zo weten we bijv. dat in later tijd de hoogleraar Ruardus Andala (zie *Auditorium*: 107/...) zich om die reden verschillende malen - en niet zonder succes - tot de Friese Staten wendde met het verzoek om meer middelen en ruimere financiële armslag voor de aanwezige *Hungari* (zie daartoe de *archivalia*, aanwezig in 'Tresoar', Leeuwarden: *Archief Universiteit*

Franeker en *Staten-archief*). Zijn naam en zijn persoonlijke inzet vinden we dan ook ‘met ere’ vermeld in diverse nagelaten brieven en documenten van de *peregrini* zelf,[14] naast de namen van vele van hun andere Franeker *patres*, als bijvoorbeeld Johannes Cloppenburg (zie *Auditorium*: 56/...),[15] Campegius Vitringa Sr. (zie *Auditorium*: 91/...),[16] Herman Alexander Röell (zie *Auditorium*: 95/...),[17] en bovenal Hermannus Venema - ‘vader Venema’ voor de Hongaren (zie *Auditorium*: 119/...).[18]

* Invloed en Interactie

Bij dit alles mag men niet vergeten dat de Hongaarse aanwezigheid in Franeker - ook omgekeerd - een onmiskenbare invloed heeft uitgeoefend op het onderwijs als zodanig. Het directe en intensieve contact met de Hongaarse *studiosi* confronteerde de professoren immers tegelijk met de vele actuele en concrete vragen die bij hen leefden, met name *in theologicis*. Zij bespeurden bij deze - vaak al wat oudere en reeds door het leven gevormde - *peregrini* de liefde tot het mysterie van de Goddelijke Waarheid en tevens hun brandende ijver om alle tegenstanders daarvan (*adversarii*) met - gefundeerde en doeltreffende - argumenten grondig van repliek te dienen. Dat de hoogleraren in hun *lectiones* (hoor-colleges) en op hun dispuut-colleges aan vele van deze *quaestiones polemicae* aandacht schonken, laat zich dan ook verstaan. Zo liet bijvoorbeeld de theoloog Nicolaus Vedelius (1596-1642)[19] speciaal voor de Hongaren - in 51 oefendisputaties - al de *controversiae theologicae* de revue passeren, ‘quae nobis cum omnibus adversariis intercedunt’ (zie *Auditorium*: 51/1640.9abc; zie beneden Appendix I), terwijl op zijn beurt de hoogleraar Nicolaus Arnoldus (1618-1680)[20] - in 40 oefendisputaties - met hen al die *controversiae* behandelde, ‘quae nobis cum Lutheranis intercedunt’ (zie *Auditorium*: 64/1654.3; zie beneden Appendix II).

Ook kwam het voor dat de *peregrini* zelf de hoogleraren expliciet vroegen om bepaalde controversiële thema's aan de orde te stellen. Het laatste is bijvoorbeeld het geval bij de theoloog Johannes Cloppenburg (1592-1652). Wanneer ‘met den aenvangh des jaers 1651’ enkele Hongaarse studenten bij hem komen met het verzoek ‘de leere der Socinianen’ met hen kort en grondig te behandelen, gaat hij onmiddellijk op hun verzoek in. Hij ontvangt de *studiosi* bij hem thuis, onderricht hen in de ‘Historie van de Opkomste der Socinianen’, bespreekt uitvoerig de

sociniaanse ‘leer’ en bereidt hen tegelijk voor om deze leer ‘opentlijck’ - *publice* - door middel van academische ‘disputatien’ te weerleggen. Dankzij het tot nu toe getraceerde disputatie-materiaal weten we, dat tezamen acht *peregrini* bij deze wederlegging - *refutatio* - betrokken waren. Van de in totaal 22 oefendisputaties vonden we er slechts een drietal separaat - en in hun oorspronkelijke vorm - terug (*Disp. VII-IX*, zie *Auditorium*: 56/1651.3), verdedigd door de student Michaël H[entes] Debrecinus [Debreceni Hentes Mihály], afkomstig van het *Collegium* te Debrecen:[21]

> 56/1651.3 *Compendioli Socinianismi confutati disputationes tres, de veteri et novo foedere sive de lege et evangelio [ad cap. V, disp. VII-IX]. [Resp.]* ***Michael H[entes] Debrecinus****, Ungarus.* Franekerae, Idzardus Alberti, 1651. 4°; [2,24] pp.
> Loc.: OSzB; Pet - *ASt* 5003. - *RMK* III 1767. - Cf. 56/1651.4;3.

De tekst van de overige 19 disputaties werd naderhand opgenomen in Cloppenburgs werk *Compendiolum Socinianismi confutatum* (zie *Auditorium*: 56/1651.4), dat in de loop van 1651 te Franeker verscheen. Dat dit boek in de wetenschappelijke wereld onverdeeld gunstig werd ontvangen, blijkt wel uit het feit dat reeds in 1652 een *editio secunda* - ‘auctior et emendatior’ - volgde. In datzelfde jaar zag bovendien een uitgave ‘in de Nederlantsche tale’ het licht:

> 56/1651.4a *Compendiolum Socinianismi confutatum. Praemissa est praefatio historica, de origine et progressu Socinianismi.* Franekerae, Idzardus Balck, 1651. 4°; [206] pp.
> Nomina respondentium:

1. *Disput. I-III, ad cap. I. Resp.* ***Colomannus Igaz****, nobilis Claudiopolitanus.* - *ASt* 4484.
2. *Disput. IV-VI, ad cap. II, III, IV. Resp.* ***Michael Simon Varalliayi****.* - *ASt* 4730.
3. *Disput. VII-IX, ad cap. V. Resp.* ***Michael Hentes Debrecinus****.* - *ASt* 5003. - Cf. 56/1651.3.
4. *Disput. X-XI, ad cap. VI. Resp.* ***Michael B. Thalyayi****.* - *ASt* 4857.
5. *Disput. XI-XIII[a], ad cap. VII. Resp.* ***Caspar P. Tisza-Betsinus****.* - *ASt* 5017.

6. *Disput. XIII[b]-XVII, ad cap. IIX. Resp.* ***Andreas B. Kereszturi****. - ASt* 4892.
7. *Disput. XVIII-XIX, ad cap. IX. Resp.* ***Johannes Philippus Bökenyi****. - ASt* 5058.
8. *Disput. XX-XXII, ad cap. X, XI. Resp.* ***Daniel P Vizkeleti****. - ASt* 4732. - *Ungari, s. theologiae et ministerii candidati.*

Loc: UBA <2341 H 2; 417 E 13>; ULC; UBMü <4° Theol 5007/1>; Sár <SS 26/a>; Cluj <R RMK 401-409>; Tir <BO 22683>; Sibiu <V I 7336> - *RMKP* 6308. - Cf.: *SCCL*, 50-51 (nr. 0156). - N.B.: Ook opgenomen in: 56/1684.1 *Theologica opera omnia*, 2: 319-449 (zonder vermelding van de namen der resp. studenten).

56/1651.4b *Idem. Editio secunda, auctior et emendatior.* Franekerae, Idzardus Balck, 1652. 4°; [8],190 pp.
Loc: Hrb <AB 1375>; Stut; Bas; JoCC; ULE <C *28.30>; Dbl; BNP; Deb <C 235/1; F 253/3>; Cluj <R RMK 617; U 57811>; UBCluj <01719> - *RMKP* 6318.

56/1651.4c *Kort begrijp van de opkomste ende leere der Socinianen, kortelick vervat in 11 capittelen, by een gebracht ende grontelick wederleyt in de Nederlantsche tale.* Dordrecht, Vinçent Caimax, 1652. 12°; [8],432 pp.
Carm.: Jacobus Lydius (ned.).
Loc: VUA <XI.05666; XI.05667>; CFP - Kolophon: Dordrecht, gedruckt by Nicolaes de Vries, 1652.

Ook al noemt Cloppenburg in zijn vertaling de Hongaarse *peregrini* niet meer bij name, wel beschrijft hij voor de Nederlandse lezers uitvoerig hoe het boek op verzoek van ‘eenige Ungersche studenten’ tot stand kwam. Dat het hierbij tevens om studenten ging die reeds ver in de studie gevorderd waren, laat zich afleiden uit de beide Latijnse edities: ‘Ungari, s. theologiae et ministerii candidati’.

Ook zijn volgende theologische publicatie: *Vindiciae pro deitate Spiritus Sancti* - ‘adversus pneumatomachum Johan[nem] Bidellum’ - liet Cloppenburg in de vorm van oefendisputaties door - een viertal - Hongaarse *candidati* verdedigen (zie *Auditorium*: 56/1652.1). In het licht van het bovenstaande zal het zeker niet ‘toevallig’ zijn geweest. Ook al

wordt het niet expliciet in het boek zelf vermeld, duidelijk is dat ook in dit geval de theoloog Cloppenburg én de Hongaarse *peregrini* gemeenschappelijk de krachten bundelden in hun strijd tegen de - heterodoxe, 'sociniaanse' - tegenstander (*adversarius*). Dat Cloppenburg nog in 1651 - onmiddellijk na het verschijnen van zijn *Compendiolum* - met zijn wederlegging (*refutatio*) van de theologische opvattingen van de Engelse anti-trinitariër Johannes Bidellus [John Biddle, 1615-1662] begon, blijkt uit de drie eerste oefendisputaties van de Zevenburgse 'candidatus' Johannes Sikó [Sikó János, zie *ASt* 4617],[22] die separaat - en in hun oorspronkelijke vorm - vandaag de dag aanwezig zijn in de bibliotheek van het *Collegium* te Sárospatak (zie *Auditorium*: 56/1651.6). Het exemplaar in kwestie bevond zich nog tot voor kort in de Russische stad Nizjni Novgorod,[23] maar keerde in maart 2006 naar Sárospatak terug:

> 56/1651.6 *Vindiciae pro deitate Spiritus Sancti, adversus pneumatomachum Johan[nem] Bidellum, Anglum. Disputatio I, II et III Resp.* ***Johannes Siko****, Ung Transsylvanus.* Franekerae, Idzardus Balck, 1651. 4°; [2,24,2] pp.
> Carm.: Andr. Petri (lat).
> Loc: Sár <SS 105/ccc> - *ASt* 4617. - N.B.: Bijgebonden zijn de *Disp. IV-V* (Resp. ***Samuel Enjedinus***, [16] pp.), de *Disp. VI* (Resp. ***Georgius Palyi***, [8] pp.) en de *Disp. VII-VIII* (Resp. ***Stephanus Katona Gelenus***, [16] pp.), alle zonder een eigen titelblad. - *RMK* III 1770. - Cf: *SCCL*, 53 (nr. 0159). - Cf. 56/1652.1.

De tekst van Sikó's disputaties vindt men - tezamen met die van de vijf andere oefendisputaties, (die tot nu toe helaas niet in hun oorspronkelijke vorm konden worden getraceerd) - terug in Cloppenburgs *Vindiciae* (zie *Auditorium*: 56/1652.1). Het boek verscheen te Franeker, in het begin van 1652:

> 56/1652.1 *Vindiciae pro deitate Spiritus Sancti, adversus pneumatomachum Johan[nem] Bidellum, Anglum.* Franekerae, Idzardus Balck, 1652. 4°; [8,64] pp.
> Nomina respondentium:

1. *[Disp. I-III]. Resp.* ***Johannes Siko****, Ungarus Transsylvanus*; [24] pp. - *ASt* 4617. - Cf. 56/1651.6.
2. *[Disp IV-V]. Resp.* ***Samuel Enjedinus****, Ungarus Transsylvanus;* [16] pp. - *ASt* 4970. - Cf. *RMK III* 1770 en 1799.

3. *[Disp. VI]. Resp.* ***Georgius Palyi****, Ungarus*; [8] pp. - *ASt* 5060. - *Cf. RMK* III 1770.
4. *[Disp. VII VIII]. Resp.* ***Stephanus Katona Gelenus****, Ungarus*; [16] pp. - *ASt* 5013. - Cf. *RMK* III 1770. - *S. theologiae et ministerii candidati.*

Loc: Hrb <AB 1375>; UBMü <4° Theol 5007/3>; ULC; BNP; Sár <SS 26/b>; Deb <F 253/2>; UBCluj <01720; 04307>; Tir <Tq-156b/13>; Pet - Niet in *RMKP.* - Cf: *SCCL*, 53 (nr. 0160). - N.B.: Ook opgenomen in: 56/1684.1 *Theologica opera omnia*, 2: 451-497 (zonder vermelding van de namen der resp. studenten).

Bewogen de genoemde voorbeelden zich alle op het terrein van de - publieke - oefendisputaties, ook daarbuiten valt de invloed van Hongaarse zijde duidelijk waar te nemen. Zo bezorgde bijv. de bekende hebraïcus en theoloog Johannes Coccejus (1603-1669) in 1646 op verzoek van enkele Hongaarse *peregrini* - 'Nationis Hungaricae studiosi quidam mihi charissimi' - een nieuwe teksteditie van het Hebreeuwse *Psalterium*, voorzien van een - eigen - Latijnse vertaling:

Psalmi Davidis CL. Hebraeus textus ex optimorum codicum fide editus est, cum versione Johannis Cocceji, s. theol. et hebr. l. professoris.
Franekerae, typis et impensis Idzardi Alberti et Johannis Arcerii, 1646.
18°; [576] pp.
Loc: UBA; CFP; Emd; Wolf; Brx; Bas; Oxf; Tir

Uit het 'voorwoord tot de lezer' blijkt, dat Coccejus (zie verder *Auditorium*: 50/...) gaarne op hun verzoek inging, gelet op het doel dat zij met deze publicatie voor ogen hadden: het bevorderen van de kennis van het Hebreeuws en de Hebreeuwse - oud-testamentische - geschriften, met name ook onder hun eigen Hongaarse volksgenoten ('amore propagandae, praesertim in gente sua, literaturae sacrae Hebraicae instincti'). Bleef het boekje als *krypto-Hungaricum* lange tijd nagenoeg onopgemerkt (de namen van de Hongaarse *studiosi* in kwestie worden immers niet expliciet genoemd), in dit overzicht mag het stellig niet ontbreken. Overigens had dezelfde Coccejus zich ook reeds eerder voor de verspreiding van kennis van de *hebraica veritas* in Hongarije ingezet, toen hij in 1643 te Franeker de Hebreeuwse grammatica van Paulus Veszelin Kismarjai Sr. [Kismarjai Veszelin Pál id.][24] het licht deed zien (zie *Auditorium*: M/1643.4):

M/1643.4 Paulus W[eszelin] Kis-Marjai, verbi divini in ecclesia Debreczіensi minister, *Brevis institutio ad cognitionem linguae Hebraicae ex optimis autoribus collecta, usui scholarum Hungaricarum destinata.*
Franekerae, Idzardus Alberti, 1643. 8°; [8],119,[1] pp.
Loc: ReB; Sibiu <V I 6189>; Sigh <XVI.106> - *Praefatio* van Johannes Coccejus, 'Sanctae linguae professor'. - *RMK* III 1604.

Later zou ook zijn ambtsopvolger te Franeker, Johannes Gerhardi Terentius (1628-1677),[25] voor datzelfde doel een - beknopte - Hebreeuwse grammatica van Hongaarse hand in druk doen verschijnen. Zo zag in maart 1667 - voorzien van diens hartelijke aanbeveling - te Franeker het boekje *Tyrocinium Hebraicum* (zie *Auditorium*: M/1667.1) het licht, geschreven en samengesteld door Michaël Szath[már] Némethi [Szatmárnémeti Mihály, 1638-1689], een student afkomstig van het *Collegium* te Sárospatak.[26] Zoals uit de titel blijkt, was ook dit boekje bestemd voor het onderwijs in het Hebreeuws in het Hongaarse achterland, 'in gratiam suae gentis':

M/1667.1 Michael Szath. Nemethi, Ung., sacrarum literarum et linguarum cultor ac s. ministerii candidatus, *Tyrocinium Hebraicum, hoc est, Brevis et methodica linguae Hebraeae institutio, paucissimis regulis, brevissimis observationibus, ad cognitionem linguae sanctae tyronibus perquam necessariis, comprehensa (cui accessit alphabetum Syriacum et Samaritanum ob eorum raritatem), in gratiam suae gentis adornata.*
Franekerae, Johannes Wellens, 1667. 8°; [8],56 pp.
Carm.: Johannes Terentius (Proza).
Loc: Deb <RMK 316>; Sár <II. 208> - *ASt* 6707. - *RMK* III 2386. - De gedrukte *Dedicatio* is gedateerd: 'Franekerae An. 1667, 2 die Martii'.

Aan deze bescheiden opsomming zouden nog vele andere publicaties van Hongaarse zijde - zoals bijv. Bijbel-commentaren,[27] exegetische, filologische en historische studies,[28] vertalingen en/of zelfstandige werken in het Hongaars,[29] *carmina* (in het Latijn, Grieks, Hebreeuws of Hongaars),[30] etc. etc. - toegevoegd kunnen worden. Al deze voorbeelden tezamen maken duidelijk, hoezeer er sprake is geweest van een directe interactie tussen de Hongaarse *peregrini* en de Franeker professoren, niet alleen op

het gebied van het onderwijs zelf, maar ook daarbuiten. Tegelijkertijd wordt zichtbaar, hoe serieus de professoren de Hongaarse *studiosi* genomen hebben en hoezeer zij hen voor hun toekomstige taak - als 'verdedigers van het Hongaarse Sion' - hebben toegerust.

Bestond in het geval van Nicolaus Vedelius (1640), Nicolaus Arnoldus (1654) en Johannes Cloppenburg (1651-1652) - zie boven - het *collegium disputantium* uitsluitend uit Hongaarse *studiosi*, in verreweg de meeste gevallen disputeerden de *peregrini* 'in groepsverband met anderen', d.w.z. tezamen met vele niet-Hongaren. Het is om die reden wellicht dienstig hier nog eens kort stil te staan bij het (publieke) dispuut als onderdeel van het academisch onderwijs en bij de 'geschiedenis van de *disputatio*' aan de Franeker universiteit.

* Lectio en Disputatio

Reeds in de *Statuta Academiae Franequerensis* - daterend van eind maart 1586 (zie voor de tekst: Boeles, 1: 435-445) - vinden we de *leges* terug, die de beide 'pijlers' van het academisch onderwijs - de *lectio* en de *disputatio* - voortaan zouden regeren. Waren voor de *lectiones* (de hoorcolleges) vier dagen per week gereserveerd (maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag), de dispuut-colleges (*disputationes*) dienden elke week plaats te vinden op de woensdag en de zaterdag. Of en in hoeverre de beide 'pijlers' inhoudelijk op elkaar afgestemd dienden te worden, vermelden de *leges* nog niet. Daarvoor was het duidelijk nog te vroeg.

Op grond van de door ons getraceerde academische geschriften weten we precies wanneer de dispuut-colleges daadwerkelijk een aanvang namen. Op de 18de december 1588 verdedigde de Friese student Meinhardus Scheltonis onder leiding van professor Sibrandus Lubbertus - als eerste - zijn *Theses theologicae de libris canonicis* (zie *Auditorium*: 1/1588.1). De geringe toeloop van studenten in de beginjaren van de universiteit en hun nog onvoldoende (respectievelijk filosofische en theologische) vorming zullen de belangrijkste oorzaken zijn geweest van deze late en vertraagde start.[31]

Toen met het begin der negentiger jaren de stroom van studenten eerst recht op gang kwam, ontstond tegelijk de noodzaak zich over 'vorm en inhoud' van het te geven onderwijs opnieuw te bezinnen. Het laatste gold

zeker voor de dispuut-colleges, die zich in een steeds grotere belangstelling mochten verheugen.[32]

Het is met name de juridische hoogleraar Henricus Schotanus (1548-1605)[33] aan wie de Franeker universiteit in dit opzicht veel te danken heeft. Niet alleen bezong hij (1591) in zijn *Oratio de disputatione* (zie *Auditorium*: 4/1591.3) in vele toonaarden het nut en de noodzaak van het disputeren, tegelijk stelde hij - 'propter bonum ordinem' - *leges* vast voor het dispuut-college als zodanig. Voor de komende eeuwen zou Schotanus' ontwerp voor alle vier de faculteiten 'model' staan.

Uit deze *leges collegio disputantium* blijkt onmiddellijk, hoe grondig het dispuut-college moest worden voorbereid en aan welke regels het disputeren was gebonden. Zo moest de student/respondent zijn op schrift gestelde stellingen (*theses*) eerst ter goedkeuring voorleggen aan de hoogleraar, 'ut eas perlustret, recognoscat, emendet et illustret'. Pas na diens 'Nihil obstat' mocht de tekst van zijn oefendisputatie gedrukt worden. Bovendien had hij zich 'tijdig' ('tempori') met zijn tekst bij de academiedrukker te vervoegen, en wel in de week voorafgaande aan het publieke dispuut.

Op het dispuut-college zelf moest de student/respondent allereerst kort en bondig - 'brevi oratione' - uiteenzetten, waarom het naar zijn oordeel nuttig en noodzakelijk was over het onderwerp in kwestie ('thema') te disputeren. Daarna kwamen de opponenten aan het woord. Als eerste opponent trad diegene op die zelf als laatste onder leiding van de desbetreffende hoogleraar had gerespondeerd. Zijn oppositie richtte zich inhoudelijk tegen de eerste gedrukte stelling (*thesis*), respectievelijk tegen het eerste onderdeel van de gedrukte oefendisputatie. Tegen de tweede stelling, respectievelijk het tweede onderdeel, opponeerde vervolgens de student, die in het voorlaatste dispuut als respondent was opgetreden, etc., 'atque ita ordine singuli (ne qua inexcussa relinquatur) singulas [theses] impugnato'. De opponenten moesten hun oppositie schriftelijk voorbereiden, terwijl tegen elke stelling (respectievelijk elk onderdeel van de oefendisputatie in kwestie) ten minste twee tegenwerpingen ('argumenta') dienden te worden ingebracht. De hoogleraar - als *praeses* - regeerde het geheel en greep - indien nodig - krachtdadig in. Boetebepalingen zorgden er bovendien voor, dat alles volgens de vigerende regels 'ordelijk' - *ordine* - verliep.

Zoals duidelijk wordt, bestond het *collegium disputantium* uit een vaste groep van studenten/respondenten die door de hoogleraar zelf - van te voren - was samengesteld. Tegelijk met het - centrale, ofwel overkoe-

pelende - thema van de oefendisputaties bepaalde de hoogleraar ook de volgorde waarin de *studiosi* als respondenten zouden optreden. Naarmate de groep kleiner was, moesten de studenten dan ook vaker aan het publieke dispuut deelnemen. Het laatste verklaart, waarom men bijvoorbeeld bij Amesius' *Collegium anti-Bellarminianum*, gehouden in de jaren 1625-1626 (zie *Auditorium*: 36/1625.6, 36/1625.7, 36/1626.2 en 36/1626.3), met regelmaat dezelfde respondentennamen tegenkomt, zowel die van Hongaren als die van niet-Hongaren.[34]

Waartoe dienden nu deze dispuut-colleges? Hoewel de *lectio* en de *disputatio* - als de basis, ofwel de 'pijlers' van het academische onderwijs - te Franeker formeel pas in november 1625 inhoudelijk op elkaar werden afgestemd ('Item decretum [est], ut unusquisque professorum disputet de materiis illis, quas septimana una vel altera praegressa tractaverit in praelectionibus publicis, ut ita lectionum fructus magis hereat', aldus het besluit van de academische Senaat, d.d. 18 november 1625),[35] is het evident dat men de publieke disputen nimmer los mag zien van de hoorcolleges als zodanig. Wat in de *lectiones* aan de orde kwam, keerde op de dispuut-colleges terug. Door de leerstof - in groepsverband en middels gedrukte disputaties - met elkaar te 'bedisputeren', maakten de *studiosi* zich de stof tegelijk eigen. Aldus sloten *lectio* en *disputatio*, *docere* en *disputare*, zich methodisch aaneen, 'om hetgeen op de gewone collegien onderwezen was langs den weg van openbare disputen over te brengen naar het geheugen der leerlingen'.[36]

Hoeveel waarde men in dit verband toekende aan de 'kracht der herhaling', blijkt nog eens duidelijk uit de nuttige adviezen - *Consilia quaedam sive praecepta honesta, utilia et necessaria* - die de reeds eerder genoemde hoogleraar Henricus Schotanus in 1591 opstelde (zie *Auditorium*: 4/1591.3). Wanneer een student, zo schrijft hij, in het publieke dispuut zijn (beide) tegenwerpingen in stelling brengt, dan moet hij daarbij niet alleen de geëigende vorm - 'in formam syllogismi' - gebruiken, maar tevens zijn 'argumenta' helder en duidelijk herhalen ('et clare et tarde'). Bovendien moeten de stellingen (of de tekstgedeelten) waartegen geopponeerd wordt, eerst nog eens integraal ('integer', 'plene') worden voorgelezen, 'idque propter omnes, ut intelligatur quid sit, de quo disceptetur'. De *disputatio* - als 'stimulus, index et fons studiorum et bonorum morum' - moest aldus niet enkel aan de respondent en de opponenten ten goede komen, maar aan alle aanwezige *studiosi*. Met name met het oog op de laatsten was het nodig de wezenlijke elementen - als *exer-*

citium mentis - op de juiste momenten te herhalen. Uit alles blijkt hoezeer de publieke disputen in het directe verlengde lagen van de hoor-colleges. Terecht typeert Boeles deze disputen dan ook als 'repetitien (...), die zeer nuttig werkten'.[37]

Ook was het mogelijk buiten groepsverband *exercitii gratia* te disputeren. Ook in deze gevallen lag de gehele regie in handen van de hoogleraar, niet alleen wat de oppositie betreft, maar ook ten aanzien van de inhoud van de oefendisputatie en de controle daarop. Dat het thema in kwestie doorgaans volledig was afgestemd op de stof van de *lectiones*, laat zich verstaan. Men spreekt in dit verband van 'losse' oefendisputaties, omdat deze gedrukte 'proefwerken' - in tegenstelling tot de bovengenoemde - niet van een (gedrukt) volgnummer zijn voorzien. Ook de verdediging ervan vond publiekelijk - *publice* - plaats, ten dienste van de respondent, de opponenten en al het aanwezige academische publiek.

Naast deze publieke disputen - *in auditorio publico* - ontwikkelde zich in de tweede helft van de 17de eeuw de mogelijkheid ook *in auditorio privato*, respectievelijk *in auditorio domestico* te disputeren. De oorsprong van deze ontwikkeling lag in de private colleges (*privatissima*), die door de verschillende professoren - tegen extra betaling - bij hun thuis werden gegeven. Dat men het 'leren in groepsverband' in huiselijke kring ook tot het 'bedisputeren van de stof' ging uitbreiden, is direct begrijpelijk. Qua vormgeving en wetenschappelijk niveau verschillen de gedrukte private oefendisputaties niet of nauwelijks van die voor de publieke disputen. Ook het doel van deze 'huiselijke proefwerken' was gelijk aan dat van het publieke dispuut. Zo kon een reeks van oefendisputaties over eenzelfde thema zowel privaat als publiekelijk worden verdedigd, zie bijvoorbeeld *Auditorium*: 107/1720.1, 107/1720.3, 107/1720.5, 107/1720.7, 107/1720.9, 107/1722.1, 107/1722.2, 107/1724.4 en 107/1727.2; 107/1723.2 en 107/1723.3, etc. De regie van de desbetreffende hoogleraar, en/of de voorkeur van de student/respondent in kwestie (en wellicht ook diens financiële middelen) zullen daarbij de definitieve keuze hebben bepaald. Uit het door ons getraceerde academische drukwerk blijkt, dat ook Hongaarse *studiosi* aan deze private disputen deel namen (zoals bijv. Stephanus Cs. Kocsi [Kocsi Csergő István],[38] zie *Auditorium*: 115/1722.1).

Tenslotte speelde ook bij de ‘eindproef’ - ter verkrijging van een academische graad - het publieke dispuut een belangrijke rol. Alhoewel het mogelijk was *privatim* - ‘remissa disputatione’, ofwel ‘sine disputatione’ - in de Senaatskamer hiertoe geëxamineerd te worden, toch gaven de *candidati* er in de meeste gevallen de voorkeur aan hun proefschrift - *disputatio pro gradu* - in het openbaar te verdedigen. De rol van de *praeses* (later: *promotor*) bij dit dispuut was uiteraard een andere dan die bij de ‘tussentijdse proeven’, de *disputationes exercitii gratia*. De ‘candidatus’ werd geacht nu zelf op de tegenwerpingen en *quaestiones* van de aanwezige academici adequaat en *ad rem* te kunnen antwoorden. Op de ‘protectie’ van de *praeses* of op diens persoonlijk ingrijpen tijdens het dispuut hoefde hij niet langer meer te rekenen. Aldus leverde ook deze eindvorm van de *disputatio* een - stimulerende - bijdrage aan de intellectuele en wetenschappelijke vorming van alle betrokkenen, niet in de laatste plaats aan die van de daarbij aanwezige studenten zelf.[39]

Daarmee hebben we de geschiedenis van het universitaire onderwijs, en dan met name de ‘geschiedenis van de *disputatio*’ te Franeker, in kaart gebracht en haar fundamentele functie binnen het geheel nader beschreven.

* Academisch drukwerk

Rest nog de vraag wie al het gedrukte disputatie-materiaal (dat uitsluitend bestemd was voor het academische circuit, en dus niet voor verkoop of handel via de officiële boekhandel) bekostigde. Op deze vraag kan het antwoord kort zijn. Al zijn ons gevallen bekend waarin de *studiosi* zelf de kosten van hun gedrukte disputaties droegen, en al weten we dat studenten (ook Hongaren) in dezen soms financieel gesteund werden door de professoren, regel was dat in principe al het academische drukwerk voor rekening kwam van de Staten van Friesland.

Reeds bij zijn benoeming - op de 13de december 1585 - ontving de eerste Franeker academiedrukker, de uit Antwerpen afkomstige Aegidius Radaeus [Gillis vanden Rade], van de Staten de opdracht om voortaan ‘alle boecken ende theses’ te drukken, die aan de Franeker universiteit ‘gelesen ende gedisputeert’ zouden worden, zulks ‘tot redelycke pryse’.[40] Deze opdracht kwam niet zozeer uit genereusheid voort, als wel

uit de sterke drang binnen de kortst mogelijke tijd - middels hun pas gestichte universiteit - 'mannen' op te leiden die op alle terreinen leiding konden geven aan 'Kerk, Staat en Maatschappij'.

Door de grote animo voor de publieke disputen - met name in de negentiger jaren daarop volgend (zie boven) - en de daardoor navenant toenemende drukkosten, volgden dan ook spoedig enkele beperkende maatregelen. Op de 11de februari 1603 gelastten de Staten Radaeus:

> *... omme van nu voertaen gheen Theses voer de studenten op Landtschaps costen meer te drucken sonder nader last ende bevel daervan bijde Gedeputeerde[n] t' ontfangen ...*[41]

Deze maatregel, waardoor Radaeus voor het drukken van elke disputatie de uitdrukkelijke toestemming van de Staten nodig had, werd op de 6de december 1610 door het navolgende besluit van de Staten vervangen:

> *Is geresolveert dat men in de Universiteijt tot Franiker alle maenden agt Disputatien sal moogen doen tot costen van 't Landt, mits dat het drucken van de Theses voor yder Disputatie niet meer sal moogen costen als een Daeler, ende wat se booven een Booge doen drucken, dat de respondentes 't selve uijt hun eijgen buijdel sullen betaelen.*[42]

Duidelijk is, dat de Friese Staten door deze maatregelen de 'wildgroei' in de publieke disputen wilden terugdringen en de al maar stijgende drukkosten wilden beteugelen. Al zal het maximum van acht disputaties per maand - door de steeds groter wordende toeloop van studenten in de jaren die volgen - meermalen worden overschreden, de richtlijn voor de individuele kostprijs ('een Daeler') en de maximale omvang van de te drukken disputaties ('een Booge', ofwel één katern) zou onbeperkt van kracht blijven.

Op grond van de drie bewaard gebleven 'Boekdrukkers-Protocollen' (aanwezig in 'Tresoar', Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inv. nrs. **90**, **91** en **92**) kunnen we vaststellen, dat de Staten van Friesland gedurende de rest van de 17de eeuw zonder verder morren aan hun financiële verplichtingen in dezen hebben voldaan. Wel bleven de publieke (en later ook private) disputen een voortdurend punt van aandacht en discussie. In hun correspondentie met de Franeker professoren dringen de Staten dan

ook herhaaldelijk aan ‘de aanwas der disputen’ zoveel mogelijk aan banden te leggen.

Wanneer de Friese Staten in de 18de eeuw ingrijpende bezuinigingsmaatregelen voor de Franeker universiteit afkondigen, heeft dit ook voor het drukken van het vele disputatie-materiaal directe consequenties. In het aantal disputaties als zodanig wordt drastisch het mes gezet, terwijl de academiedrukkers van die tijd de opdracht krijgen elke gedrukte disputatie precies te omschrijven/beschrijven en financieel te verantwoorden - met opgave bijv. van de naam van de desbetreffende hoogleraar en de student/respondent in kwestie, de titel van de disputatie, de datum van verdediging en het aantal gedrukte exemplaren. Vanaf het jaar 1703 kan men de boekproductie voor het academisch onderwijs te Franeker dan ook exact uit de ‘Boekdrukkers-Protocollen’ aflezen, ook dus met betrekking tot de gedrukte geschriften van de Hongaarse *peregrini*.[43] Ondanks alles zal nimmer ontkend kunnen worden dat de Staten van Friesland de eeuwen door aan de intellectuele vorming van velen - ook aan die van vele Hongaren - een onschatbare dienst hebben bewezen.

Met dit alles hebben we de studieomstandigheden te Franeker, de inrichting van het academisch onderwijs en daarbinnen de *ordo* waaraan ook de Hongaarse *peregrini* zich hadden te houden, geschetst.

* Tot slot

De bezuinigingen van de 18de eeuw betekenden de directe doodsteek voor de Franeker universiteit. De buitenlandse studenten - in de periode 1620-1670 bijv. kwam meer dan 40% van de studenten uit het buitenland - bleven nu meer en meer weg, waardoor voor de universiteit tegelijk haar belangrijkste bron van inkomsten verviel. Toch bleven de Hongaarse *studiosi* komen,[44] vrijwel ten einde toe (zie boven). Ondanks het feit dat voor hen na 1774 nog slechts ‘10 subsidiën’ (d.w.z. 10 door de Staten van Friesland gesubsidieerde plaatsen)[45] beschikbaar waren, bleef men de reis naar het verre Franeker ondernemen. Eigenlijk, zo kan men stellen, is Franeker nooit helemaal zonder Hongaarse *peregrini* geweest. Juist dit laatste zal - door de eeuwen heen - voor vele Hongaarse en Zevenburgse studenten een extra stimulans hebben betekend om naar hun Friese *alma mater* op weg te gaan.[46]

Voor de Franeker universiteit valt - door toedoen van Napoleon - het doek definitief in 1811. Haar ‘opvolgster’, het Rijks Athenaeum (vier faculteiten, doch zonder de mogelijkheid en het recht van promotie), opende zijn poorten in 1815. Evenals de universiteit in haar laatste jaren zou het Rijks Athenaeum een sterk provinciaal karakter blijven houden en functioneren als een regionaal centrum voor hoger onderwijs. Hongaarse namen treft men onder de ingeschreven *studiosi* dan ook niet meer aan. Reeds in 1843 valt ook voor deze onderwijsinstelling het doek.[47]

Dat de ‘naam en faam’ van de Franeker universiteit en de reputatie van haar onderwijs in het verre Hongarije nog lang daarna ‘springlevend’ was, blijkt ten slotte nog eens duidelijk uit een schrijven van de Hongaarse gereformeerde ‘superintendens’ Gabriël Báthorij [Báthory Gábor].[48] Op de 6de december 1856 schrijft deze vanuit Nagykőrös een lange - in het Latijn gestelde - brief aan de professoren te Franeker, met name gericht aan die van de *facultas theologica*, waarin hij o.a. informeert naar de studiemogelijkheden in Franeker voor de Hongaarse theologiestudenten, en expliciet navraag doet naar het beschikbare aantal *stipendia*.[49]

Wie niet beter wist, zou waarlijk denken dat het jaar 1811 aan de universiteit te Franeker geruisloos was voorbijgegaan ...[50]

Appendix I - Nicolaus Vedelius (1640).

N.B.:
Beschrijving gebaseerd op het *Auditorium Academiae Franekerensis* (1995), 123-126:

51/1640.9a *Collegium Hungaricum, in quo disputationibus LI controversiae theologicae, quae nobis cum omnibus adversariis intercedunt, sunt propositae.*
Franekerae, Idzardus Alberti, 1640. 12°; [4],185,[3] pp.
Nomina respondentium:

1. *Disputatio I, quae continet praecognita seu de theologia in genere. Resp.* ***Stephanus Sepsi***; pp. 1-7. - *ASt* 3459.
2. *Disputatio II, quae est de Scriptura Sacra, I Resp.* ***Nicolaus Zabolai***; pp. 7-12. - *ASt* 3443.
3. *Disputatio III, seu de Scriptura Sacra, II Resp.* ***Johannes Tsernatfalvi***; pp. 12-16. - *ASt* 3499.
4. *Disputatio IV, quae est de Deo, I Resp.* ***Andreas P. Almassinus***; pp. 17-19. - *ASt* 3525. - In Series: Almassi.
5. *Disputatio V, quae est de Deo, II Resp.* ***Joh. Balyick Debrecinus***; pp. 19-22. - *ASt* 3526.
6. *Disputatio VI, quae est de Deo, III Resp.* ***Sebastianus Cegledi***; pp. 22-25. - *ASt* 3575.
7. *Disputatio VII, quae est de operibus creationis I, de angelis, coelo, inferno. Resp.* ***Martinus Beoshasi***; pp. 25-27. - *ASt* 3588.
8. *Disputatio VIII, quae est II de creatione, nim. de homine et paradiso. Resp.* ***Joannes Zebegnyey***; pp. 28-31. - *ASt* 3599. - In Series: Zebegnyei.
9. *Disputatio IX, quae est I de praedestinatione, nim. de praedestinatione Christi, angelorum item, nec non hominum, considerata in genere. Resp.* ***Johannes Zilizi***; pp. 31-34. - *ASt* 3600.
10. *Disputatio X, seu II de praedestinatione, quae est de electione, nim. de illius definitione, divisione, causa efficiente. Resp.* ***Johannes Gidofalvi***; pp. 34-37. - *ASt* 3601.
11. *Disputatio XI, quae est de electionis forma, objecto seu materia, et fine. Resp.* ***Alexius Mogyorosius***; pp. 37-38. - *ASt* 3605. - In Series: Mogyorosi.

12 *Disputatio XII, de electionis effectis et adjunctis. Resp.* ***Johannes S. Rozgoni***; pp. 38-39. - *ASt* 3500.
13 *Disputatio XIII, de reprobatione, prior. Resp.* ***Michael Szentpeteri***; pp. 39-41. - *ASt* 3648.
14 *Disputatio XIV, secunda de reprobatione. Resp.* ***Petrus Thallyai***; pp. 41-43. - *ASt* 3649.
15 *Disputatio XV, de providentia Dei, I. Resp.* ***Andreas Uyfalusi***; pp. 43-46. - *ASt* 3650.
16 *Disputatio XVI, de providentia Dei, II. Resp.* ***Nicolaus Zabolai***; pp. 46-49. - *ASt* 3443.
17 *Disputatio XVII, quae est tertia de providentia. Resp.* ***Andreas P. Almassius***; pp. 50-53. - *ASt* 3525.
18 *Disputatio XVIII, quae est de peccato in genere. Resp.* ***Joannes [S.] Rozgoni***; pp. 53-55. - *ASt* 3500.
19 *Disputatio XIX, quae est I de peccato primo. Resp.* ***Joh. Balyick Debrecinus***; pp. 55-57. - *ASt* 3526.
20 *Disputatio XX, seu II de peccato primo. Resp.* ***Sebastianus Cegledi***; pp. 57-58. - *ASt* 3575.
21 *Disputatio XXI, quae est I de peccato originis. Resp.* ***Martinus Beoshasi***; pp. 59-60. - *ASt* 3588.
22 *Disputatio XXII, quae est II de peccato originis. Resp.* ***Michael Szentpeteri***; pp. 61-62. - *ASt* 3648.
23 *Disputatio XXIII, quae est III de peccato originis. Resp.* ***Petrus Thallyai***; pp. 63-64. - *ASt* 3649.
24 *Disputatio XXIV, quae est IV de peccato originis. Resp.* ***Andreas Uyfalusi***; pp. 64-65. - *ASt* 3650.
25 *Disputatio XXV, quae est IV de peccato originali simul et actuali. Resp.* ***Joannes Zebegnyei***; pp. 66-67. - *ASt* 3599.
26 *Disputatio XXVI, de libero arbitrio in statu peccati. Resp.* ***Alexius Mogyorosius***; pp. 68-69. - *ASt* 3605.
27 *Disputatio XXVII, de lege. Resp.* ***Johannes Zilizi***; pp. 69-70. - *ASt* 3600.
28 *Disputatio XXVIII, de evangelio et speciatim de consiliis evangelicis, disp. I. Resp.* ***Sebastianus Cegledi***; pp. 70-71. - *ASt* 3575.
29 *Disputatio XXIX, seu II de consiliis evangelicis. Resp.* ***Martinus Beoshasi***; pp. 71-72. - *ASt* 3588.

30 *Disputatio XXX, de persona Christi. Resp.* ***Michael Szentpeteri***; pp. 73-74. - *ASt* 3648.
31 *Disputatio XXXI, seu I de officio Christi. Resp.* ***Petrus Thallyai***; pp. 74-76. - *ASt* 3649.
32 *Disputatio XXXII, seu II de officio Christi. Resp.* ***Andreas Uyfalusi***; pp. 76-78. - *ASt* 3650.
33 *Disputatio XXXIII, seu III de officio Christi. Resp.* ***Johannes Zebegnyei***; pp. 78-80. - *ASt* 3599.
34 *Disputatio XXXIV, seu IV de officio [et] speciatim morte Christi. Resp.* ***Johannes Zilizi***; pp. 80-82. - *ASt* 3600.
35 *Disputaio [sic] XXXV, seu V de officio et speciatim morte Christi. Resp.* ***Alexius Mogyorosius***; pp. 83-84. - *ASt* 3605.
36 *Disputatio XXXVI, seu VI de officio Christi, speciatim intercessione, regno, resurrectione et exaltatione Christi. Resp.* ***Matthias Geontzi***; pp. 84-86. - *ASt* 3697.
37 *Disputatio XXXVII, quae est de vocatione externa et foedere Dei. Resp.* ***Petrus Redmeczinus***; pp. 87-89. - *ASt* 3699. - In Series: Redmeczi.
38 *Disputatio XXXVIII, quae est I de sacramentis in genere. Resp.* ***Petrus Szerenczi***; pp. 89-91. - *ASt* 3713.
39 *Disputatio XXXIX, seu II de sacramentis in genere. Resp.* ***Steph. Gyori***; pp. 92-95. - *ASt* 3720. - In Series: Giori.
40 *Disputatio XL, quae est de sacramentis N.T. in specie. Resp.* ***Steph. Laskai***; pp. 96-102. - *ASt* 3714.
41 *Disputatio XLI, quae est I de ecclesia, seu de natura et notis ecclesiae. Resp.* ***Geor[g]. Szirmai***; pp. 102-107. - *ASt* 3716.
42 *Disputatio XLII, quae est II de ecclesia, nim. de ministris ecclesiae. Resp.* ***Andreas Romoczai***; pp. 107-114. - *ASt* 3717. - In Series: Romoczahazi.
43 *Disputatio XLIII, quae est III de ecclesia, nim. de conciliis et disciplina ecclesiastica. Resp.* ***Paulus Thamasi***; pp. 115-120. - *ASt* 3715.
44 *Disputatio XLIV, seu IV de ecclesia, quae est de monarchia papae et de Antichristo. Resp.* ***Sebastianus Cegledi***; pp. 120-127. - *ASt* 3575.
45 *Disputatio XLV, seu V de ecclesia, quae est de monachis et votis monasticis. Resp.* ***Petrus Thallyai***; pp. 127-135. - *ASt* 3649.

46 *Disputatio XLVI, seu VI de ecclesia, nim. de ecclesia in purgatorio. Resp.* ***Andreas Uyfalusi***; pp. 135-140. - *ASt* 3650.
47 *Disputatio XLVII, quae est I de statu gratiae, hoc est, de conversione seu regeneratione hominis. Resp.* ***Johannes Zilizi***; pp. 140-147. - *ASt* 3600.
48 *Disputatio XLVIII, seu II de statu gratiae, nim. de fide justificante et libertate christiana. Resp.* ***Alexius Mogyorosius***; pp. 147-153. - *ASt* 3605.
49 *Disputatio XLIX, quae est de statu gloriae et antecedentibus quatuor extremis. Resp.* ***Petrus Redmeczi***; pp. 154-157. - *ASt* 3699.
50 *Disputatio L, quae est I de sanctificatione et cultu Dei per bona opera lege morali praecepta. Resp.* ***Matthias Gonczi***; pp. 157-164. - *ASt* 3697. - In Series: Geontzi.
51 *Disputatio LI, seu altera de cultu Dei per bona opera. Resp.* ***Joh. Zebignyei***; pp. 164-185 [= 175]. - *ASt* 3599.

In: 51/1641.6a *Opuscula theologica nova.* - Cf. *RMK* III 1557. - Onjuiste paginering tussen pp. 50-70 en pp. 150-160.

51/1640.9b *Idem.* Franekerae, Joannes Arcerius, 1940 [sic]. 12°; [4],185,[3] pp.
In: 51/1641.6b *Opuscula theologica nova.* - *RMK* III 1557. - Onjuiste paginering tussen pp. 50-70 en pp. 150-160.

51/1640.9c *Idem.* Franekerae, Joannes Fabiani Deuring, 1640. 12°; [4],185,[3] pp.
In: 51/1641.6c *Opuscula theologica nova.* - *RMKP* 7605. - Onjuiste paginering tussen pp. 50-70 en pp. 150-160.

=

51/1641.6a *Opuscula theologica nova.* Franekerae, Idzardus Alberti, 1641.
12°; [8,64],[8],125,[1],[4],185,[3],246,[2] pp.
Index:
x. Cf. 51/1639.1 *Oratio inauguralis.*
x. *Ecclesiastes catholicus*; [8],125,[1] pp.
x. Cf. 51/1640.9 *Collegium Hungaricum.*

Disputationes duae de fide patrum Veteris Testamenti:

52 *Disputatio theologica prior, de fide patrum Vet. Testam. Resp.* ***Andreas P. Almassius****, Hungarus. An veri fideles et sancti in Vet. Test. in Jesum Christum crediderint?*; pp. 3-22. - *ASt* 3525. - Cf. 51/1640.2. - *RMK* III 1565.

53 *Disputatio theologica secunda, de fide patrum Vet. Testam. Resp.* ***Joannes Balyik Debrecinus****, Ungarus*; pp. 23-41. - *ASt* 3526. - *RMK* III 1566.

54 *Disputatio theologica de sacrosancta Trinitate, qua I Epist. Joh. cap. 5 vers. 7 vindicatur a strophis Socinianorum. Resp. Burchardus Lomeierus, Zutphaniensis*; pp. 42-60. - *ASt*?

De libertate conscientiarum disputationes sex:

55 *De libertate conscientiarum, disp. I. Resp. Casparus Cumerus, Palatinus*; pp. 62-75. - *ASt*?

56 *De libertate conscientiarum, disp. II. Resp. Dan. Bokelmannus, Trans-Ysul.*; pp. 76-83. - *ASt*?

57 *De libertate conscientiarum, disp. III. Resp. Henricus Stephani, Clivo-Wesal.*; pp. 84-94. - *ASt*?

58 *De libertate conscientiarum, disp. IV. Resp. Tobias Sollingius, Clivo-Wes.*; pp. 95-106. - *ASt*?

59 *De libertate conscientiarum, disp. V. Resp. Herman. ab Holle, Gelro-Borcul.*; pp. 107-120. - *ASt*?

60 *De libertate conscientiarum, disp. VI, qua deciditur quaestio, anne magistratus orthodoxus bona conscientia et sine offensa Dei possit haereticis vere sic dictis seu idololatris nunquam permittere exercitium publicum vel conventicula privata? Resp.* ***Georgius Torma Szirmainus****, Ung.*; pp. 121-145. - *ASt* 3716. - *RMK* III 1568.

De Deo et creatione quaestiones controversae centum et quinque breviter decisae:

61 *[De Deo quae[s]tio I-XIV]. Resp. Andreas Petri, Davent.*; pp. 148-159. - *ASt* 3810.

62 *[Quaest. XV-XXIX]. Resp. J. Petrus Biberus, Zutphan.*; pp. 159-171. - *ASt*?

63 *[Quaest. XXX-XXXVII]. Resp. P. Liesselius*; pp. 171-181. - *ASt*?

64 *[Quaest. XXXVIII-L]. Resp. Wern. Godefr. Pistorius*; pp. 181-194. - *ASt*?

65 *[Quaest. LI-LXX]. Resp. Bernh. Rusius*; pp. 194-209. - *ASt* 3727.

66 *[Quaest. LXX-XC]. Resp. Herm. Noldius*; pp. 209-230. - *ASt*?
67 *[Quaest. XCI-CVI (!)]. Resp. Winoldus Dieppenensis, Davent*; pp. 230-246. - *ASt?*

Loc: Hrb <AB 2428>; Jena <12° Bud theol 52>; BNP <D2 11961>; Cluj <R RMK 500> - N.B.: Een aantal disputaties, i.e. nrs. 54-59 en nrs. 61-67, stamt uit Vedelius' Deventer tijd. - Cf. *RMK* III 1557.

51/1641.6b *Idem.* Franekerae, Joannes Arcerius, 1641. 12°;
[8,64],[8],125,[1],[4],185,[3],246,[2] pp. Loc: Tir <BO 2368> - *RMK* III 1557.

51/1641.6c *Idem.* Franekerae, Joannes Fabiani Deuring, 1641. 12°;
[8,64],[8],125,[1],[4],185,[3],246,[2] pp.
Loc: FSHl <17 H 13; 24 J 16>; UBHl <Ung VI 174>; Sár <I 918 a,b>; Cluj <BMV C 394>; Tir <BO 5351/2>; Aiud <Hung 147> - *RMKP* 7605.

Appendix II - Nicolaus Arnoldus (1654).

N.B.:

Beschrijving gebaseerd op het *Auditorium Academiae Franekerensis* (1995), 180-182:

64/1654.3 *Heinrici Echardi, Lutherani, Scopae dissolutae seu fasciculus ejus controversiarum succincte refutatus, et quadraginta publicis disputationibus in Academia Franekerana dissolutus.* Franekerae, Idzardus Balck, 1654. 8°; [36],640,[12] pp.

Carm.: Andr. P. Kallovius (lat); Joan M. Bereghi (lat); M.P.N. Almasi (lat); P.A.P.D.T. (lat.); S. Azari (lat); Joh. Arn[oldus] (lat.).

Index:

1. *Notarum ad Echardi fasciculum disputatio I [de Scriptura, de Deo]. Resp.* ***Casparus P. Tiszabetsi****, Hung.*; pp. 1-16. - *ASt* 5017.
2. *Disputatio II [de Deo, de natura Christi humana]. Resp.* ***Casparus P. Tiszabetsi****, Hung.*; pp. 17-32.
3. *Disputatio III [de natura Christi humana, de unione personali]. Resp.* ***Casparus P. Tiszabetsi****, Hung.*; pp. 33-48.
4. *Disputatio IV [de unione personali, de propositionibus personalibus, de communicatione idiomatum]. Resp.* ***Casparus P. Tiszabetsi****, Hung.*; pp. 49-64. - Cf. *RMK* III 1882 [Disp. I-IV].
5. *Disputatio V [de communicatione idiomatum]. Resp.* ***Thomas P. Tiszabetsi****, Hung.*; pp. 65-80. - In Index: 'Frater Caspari P. Tiszabetsi'. - *ASt* 5228.
6. *Disputatio VI, qua vindicantur argumenta orthodoxa, quibus idiomata essentialia divinae naturae Christi humanae non esse transitive communicata probatur [et de omnipotentia]. Resp.* ***Thomas P. Tiszabetsi****, Hung.*; pp. 81-96. - Cf. *RMK* III 1882 [Disp. V-VI].
7. *Disputatio VII, qua ostenditur humanam naturam Christi in abstracto non esse omnipotentem, omnisciam [et de cultu adorationis]. Resp.* ***Martinus P. Nagy Almasi****, Hungarus*; pp. 97-112. - *ASt* 5263.
8. *Disputatio VIII, de adorabilitate humanae naturae Christi [et de potestate judiciaria, de virtute vivificandi, de praesentia hominis Christi in his terris]. Resp.* ***Martinus P. Nagy Almasi****, Hungarus*; pp. 113-128.

9. *Disputatio IX, qua vindicantur argumenta orthodoxa, quibus probatur humanam Christi naturam non esse ubique praesentem. Resp.* ***Martinus P. Nagy Almasi****, Hungarus*; pp. 129-144.
10. *Disputatio X, continens continuationem vindiciarum argg. orthod. ex ratione depromptorum contra omnipraesentiam carnis Christi [et de articulis symboli apostolici, de descensu ad inferos, de resurrectione, de ascensione ad coelos]. Resp.* ***Martinus P. Nagy Almasi****, Hungarus*; pp. 145-160. - Cf. *RMK* III 1881 [Disp. VII-X].
11. *Disputatio XI, de praesentia humanitatis Christi sessione ad dexteram Dei, et Spiritu S. etc. [et de libertate in agendo, de peccato]. Resp.* ***Johannes P. Jaz-Berenyi****, Hungarus*; pp. 161-178. - *ASt* 5285.
12. *Disputatio XII, de peccato. Resp.* ***Johannes P. Jaz-Berenyi****, Hungarus*; pp. 179-194.
13. *Disputatio XIII, de peccato [et de traduce animae, de lege Dei]. Resp.* ***Johannes P. Jaz-Berenyi****, Hungarus*; pp. 195-210.
14. *Disputatio XIV, de lege Dei [et de evangelio]. Resp.* ***Johannes P. Jaz-Berenyi****, Hungarus*; pp. 211-226. - Cf. *RMK* III 1880 [Disp. XI-XIV].
15. *Disputatio XV, de evangelio [et de differentia sacramentorum V. et N.T., de fide salvifica]. Resp.* ***Andreas Wilmanius****, Ungarus*; pp. 227-242. - *ASt* 5257.
16. *Disputatio XVI, de fide infantum, fide electorum propria, et praedestinatione. Resp.* ***Andreas Wilmanius****, Ungarus*; pp. 243-258.
17. *Disputatio XVII, de praedestinatione. Resp.* ***Andreas Wilmanius****, Ungarus*; pp. 259-274.
18. *Disputatio XVIII, de praedestinatione. Resp.* ***Andreas Wilmanius****, Ungarus*; pp. 275-290. - Cf. *RMK* III 1883 [Disp. XV-XVIII].
19. *Disputatio XIX, de praedestinatione. Resp.* ***Johannes Bereghi****, Ungarus*; pp. 291-306. - *ASt* 5268.
20. *Disputatio XX, de praedestinatione. Resp.* ***Johannes Bereghi****, Ungarus*; pp. 307-322.
21. *Disputatio XIX [sic], de praedestinatione. Resp.* ***Johannes Bereghi****, Ungarus*; pp. 323-338.

22. *Disputatio XXII, de praedestinatione, paenitentia et justificatione. Resp.* ***Johannes Bereghi****, Ungarus*; pp. 339-354. - Cf. *RMK* III 1874 [Disp. XIX-XXII].
23. *Disputatio XXIII, de sacramentis. Resp.* ***Andreas Calovius****, Ung.*; pp. 355-370. - In Index: Kallovius. - *ASt* 5387.
24. *Disputatio XXIV, de sacramentis [et de baptismo]. Resp.* ***Andreas Calovius****, Ung.*; pp. 371-386.
25. *Disputatio XXV, de baptismo. Resp.* ***Andreas Calovius****, Ung.*; pp. 387-402.
26. *Disputatio XXVI, de baptismo. Resp.* ***Andreas Calovius****, Ung.*; pp. 403-418. - Cf. *RMK* III 1876 [Disp. XXIII-XXVI].
27. *Disputatio XXVII, de baptismo. Resp.* ***Stephanus Gidofalvi****, Ung.*; pp. 419-434. - In Index: 'Stephanus Gidofalvi defendendam detulit Andreae Korotz Sepsi'. - *ASt* 4734?, 5262 (Gidofalvi); 5355 (Korotz Sepsi). - Cf. *RMK* III 1879 [Disp. XXVII].
28. *Disputatio XXVIII, de baptismum [sic]. Resp.* ***Stephanus P. Banyai****, Ung.*; pp. 435-450. - *ASt* 5312.
29. *Disputatio XXIX, de baptismo [et de sacrosancta eucharistia]. Resp.* ***Stephanus P. Banyai****, Ung.*; pp. 451-466.
30. *Disputatio XXX, de sacrosancta eucharistia. Resp.* ***Stephanus P. Banyai****, Ung.*; pp. 467-480.
31. *Disputatio XXXI, de sacrosancta eucharistia. Resp.* ***Stephanus P. Banyai****, Ung.*; pp. 481-496. - Cf. *RMK* III 1871 [Disp. XXVIII-XXXI].
32. *Disputatio XXXII, de sacrosancta eucharistia. Resp.* ***Steph. Fekete Nemethi****, Ung.*; pp. 497-512. - *ASt* 5338.
33. *Disputatio XXXIII, de sacrosancta eucharistia. Resp.* ***Steph. Fekete Nemethi****, Ung.*; pp. 513-528.
34. *Disputatio XXXIV, de sacrosancta eucharistia. Resp.* ***Steph. Fekete Nemethi****, Ung.*; pp. 529-544.
35. *Disputatio XXXV, de sacrosancta eucharistia. Resp.* ***Steph. Fekete Nemethi****, Ung.*; pp. 545-560. - Cf. *RMK* III 1878 [Disp. XXXII-XXXV].
36. *Disputatio XXXVI, de sacrosancta eucharistia. Resp.* ***Stephanus Budaeus****, Hung.*; pp. 561-576. - *ASt* 5339.
37. *Disputatio XXXVII, de sacrosancta eucharistia et adiaphoris. Resp.* ***Stephanus Budaeus****, Hung.*; pp. 577-592.

38. *Disputatio XXXVIII, de adiaphoris. Resp.* ***Stephanus Budaeus****, Hung.*; pp. 593-608.
39. *Disputatio XXXIX, de adiaphoris. Resp.* ***Stephanus Budaeus****, Hung.*; pp. 609-624.
40. *Disputatio XL, de adiaphoris. Resp.* ***Stephanus Budaeus****, Hung.*; pp. 625-640. - Cf. *RMK* III 1875 [Disp. XXXVI-XL].

Loc.: UBG <D h beta 62/1>; UBA <378 G 20>; FSHl <176 M 19>; OSzB <RMK III 1882/a>; Cluj <R 83692> - N.B.: De gedrukte *Dedicatio* is gedateerd: '2 Kal. Maji 1654'.

N.B.:

Professor Nicolaus Arnoldus zette zijn reeks van disputaties tegen de (theologische opvattingen van de) Duitse lutheraan Heinricus Echardus / Heinrich Eccard (1615-1669) ook in de daarop volgende jaren voort. Zo verscheen nog in 1676 een *Editio secunda*, met de tekst van in totaal 42 oefendisputaties:

> *Heinrici Echardi, Lutherani, Scopae dissolutae, seu fasciculus ejus controversiarum contra Reformatos succincte refutatus. Editio secunda.*
> Franequerae, Johannes Gyselaer, 1676. 8°; [16],627,[13] pp. Loc: Oxf <8° O 78 Th>; BNP <D2 4351>; Deb <C 390>

Onder de 21 respondenten komen we hier echter geen namen tegen van Hongaarse *peregrini.*

Bronnen en Literatuur

Boeles, W.B.S. 1878-1889. *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, 2 delen. Leeuwarden: H. Kuipers.
Borovszky, Samu 1898. 'Debreczeni irók és tanárok, 1588-1700.' *Irodalomtörténeti Közlemények* [Budapest], 9: 448-465.
Borsa, Gedeon *e.a.* (eds.) 1990-1996. *Régi Magyar Könyvtár*, III-dik kötet [K. Szabó - Á. Hellebrant, e. *Pótlások, kiegész'ítések, jav'ítások*, 5 delen. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. - Afk.: *RMKP*
Borsa, Gedeon *e.a.* (eds.) 1971-2012. *Régi Magyarországi Nyomtatványok*: *1473-1670*, 4 delen. Budapest: Akadémiai kiadó/ Bibliotheca Nationalis Hungariae. - Afk.: *RMNy*
Bozzay, Réka & Sándor Ladányi (eds.) 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918 // Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595-1918*. [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15]. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. - Afk.: Bozzay & Ladányi
Briels, J.G.C.A. 1974. *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*. [Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, 6]. Nieuwkoop: B. de Graaf.
Czegle, Imre 1972. 'Amesius korai magyar tanítványai. Ismeretlen franekeri disputációk 1624-1625-bšl.' *Irodalomtörténeti Dolgozatok* [Szeged], 77: 107-123.
Dienes, Dénes (ed.) 2010. *Elveszett és megtaláltatott ... Tanulmányok az Oroszországból visszatért sárospataki ritkaságokról.* Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium.
Dienes, Dénes & János Ugrai (eds.) 2013. *History of the Reformed Church College in Sárospatak.* Sárospatak: Hernád kiadó.
Emődi, András (ed.) 2005-2008. *A nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya // Altbücherbestand der Bibliothek der Diözese in Großwardein*, 2 delen. Budapest/ Nagyvárad: Akadémiai kiadó/Egyházmegyei Könyvtár/ Országos Széchényi Könyvtár.
Eredics, Péter 2001. 'Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei.' *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 117.1: 112-117.
Eredics, Péter 2003. 'Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban: Bibliotheca Venemaniana.' ['Hungarica in holländischen Professorenbibliotheken in der frühen Neuzeit: Die

Bibliotheca Venemaniana.']. *Könyv és Könyvtár* [Debrecen], 25: 425-431.
Eredics, Péter 2008. *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit.* [Debrecener Studien zur Literatur, 14]. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang.
Fockema Andreae, S.J. & Th.J. Meijer (eds.) [1968]. *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585-1811; 1816-1844. - I. Naamlijst der studenten*. Franeker: T. Wever. - Afk.: *ASt* (samen met het desbetreffende volgnummer)
Gömöri, György 1988. 'A fiatal Coccejus magyar barátai és tanítványai.' *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* [Szeged], 25: 189-196.
Graaf, G.H. van de 1985. 'Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Franeker. Impressies uit hun dagboeken en brieven.' G. Th. Jensma *e.a.* (eds.). *Universiteit te Franeker, 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 90-101.
Graaf, G.H. van de 1997. 'Cum Deo. Magyar peregrinusok bejegyzései franekeri album amicorumokban.' Mihály Balázs *e.a.* (eds.). *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. ['Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit': *Festschrift* voor Prof. Bálint Keserű (JATE Szeged), ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag]. [Adattár, 35]. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 117-133.
Graaf, G.H. van de 2000. 'Einunddreißig siebenbürgische Unitarier in einem niederländischen Krähennest.' Mihály Balázs & Gizella Keserű (eds.). *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th Centuries.* [Studia Humanitatis, 11]. Budapest: Balassi kiadó, 63-77.
Koltay, Klára 1991. 'Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig.' *Studia Litteraria* [Debrecen], 28: 99-114.
Ladányi, Sándor 1985. 'Ungarische Studenten an der Universität Franeker. Einflüsse der Universität von Franeker auf die ungarische reformierte Kirche im XVII. und XVIII. Jahrhundert.' *It Beaken* [Leeuwarden/Ljouwert], 47.4: 195-199.
Meijer, Th.J. (ed.) [1972]. *Album Promotorum Academiae Franekerensis, 1591-1811*. Franeker: T. Wever. - Afk.: *APr*

Mózes, Huba 2000. ‘Vers- és jogtörténeti adalék 1647-ből.’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 116.4: 492-493.
Nauta, D. *e.a.* (eds.) 1978-2006. *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 6 delen. Kampen: Kok. - Afk.: *BLGNP*
Nienes, A.P. van *e.a.* (eds.) 1985. *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585-1812.* Leeuwarden: Rijksarchief in Friesland.
Obreen, H.T. (ed.) 1974. *Franeker: Inventaris der archieven.* Franeker: Telenga's drukkerij.
Postma, Ferenc 1980. ‘Henricus Schotanus te Orléans. Enkele notities bij zijn inscriptie in het *Liber Amicorum* van Joannes Perez de Malvenda.’ J. Stellingwerff *e.a.* (eds.). *Een vrije universiteitsbibliotheek. Studies over verleden, bezit en heden van de bibliotheek der Vrije Universiteit.* Assen: Van Gorcum, 255-276.
* Idem (met andere illustraties). In: *Gens Schotana* [Franeker], II/8b (1980): 18-40.
* Idem (Frans). In: *Mélanges dédiés à la mémoire de François Hauchecorne (1924-1981)*, i.e.: *Bulletin de la Société archéologique et historique de l'Orléanais* [Orléans], VIII/56 (1981): 11-52.
Postma, Ferenc 1985a. ‘Abbe Wybes, drukker van academische disputaties te Franeker (1597-1599).’ *De Vrije Fries* [Leeuwarden/ Ljouwert], 65: 87-98.
Postma, Ferenc (ed.) 1985b. *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, prof. theol. te Franeker 1585-1625. - Met een Ten Geleide door J. Veenhof.* Amsterdam: VU Uitgeverij.
Postma, Ferenc & J. Veenhof 1985. ‘Disputen omtrent de predestinatie. Het logisch denken van Johannes Maccovius (1588-1644) en de doorwerking daarvan.’ G.Th. Jensma *e.a.* (eds.). *Universiteit te Franeker, 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden: Fryske Akademy, 249-263.
Postma, Ferenc 1994. ‘Hebräische Grammatiken in Ungarn und Siebenbürgen, 1635-1992. Betrachtungen aus Anlaß einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik.’ *Studia Rosenthaliana* [Amsterdam/ Assen], 28.2: 177-189.
* Idem (Hongaars). In: *Theológiai Szemle* [Budapest], 37.1 (1995): 54-58.

Postma, Ferenc 1995. *Auf der Suche nach akademischen Drucken von Franeker (1585-1811) in den Spuren der Peregrinatio hungarica*. [Theol. Diss.: Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest]. Amsterdam: Privé-uitgave.
Postma, F[erenc] & J. van Sluis (eds.) 1995. *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585-1843.* [Minsken en Boeken, 23]. Leeuwarden/ Ljouwert: Fryske Akademy. - Afk.: *Auditorium*
Postma, Ferenc 1997a. 'Frustula Academica Franekerana. Eine erste Ergänzung zum *Auditorium Academiae Franekerensis* (1995).' *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], 59.3: 158-173.
* Idem. In: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 114.1 (1998): 13-25.
Postma, Ferenc 1997b. 'Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne [oder die Frage, warum nach der Zerstörung von Heidelberg (September 1622) die sogenannte *Peregrinatio hungarica* sich von Heidelberg nach Franeker verlegt hat].' Mihály Balázs *e.a.* (eds.). *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* ['Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit': *Festschrift* voor Prof. Bálint Keserű (JATE Szeged), ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag]. [Adattár, 35]. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 487-495.
Postma, Ferenc 1998a. 'Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne.' // 'Frjentsjer, dêr't de ferneamde Akademy fan 'e wiere kristenen stiet.' *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], 60.2: 129-141.
Postma, Ferenc 1998b. 'Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Három romániai tanulmányút élményei (1991-1993).' *Könyv és Könyvtár* [Debrecen], 20: 113-133.
[= *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, nr. 191. Debrecen 1998.]
Postma, Ferenc 1998c. 'Campegius Vitringa professzor (1659-1722) testimoniumai magyar diákok számára.' *Könyv és Könyvtár* [Debrecen], 20: 151-161.
[= *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, nr. 193. Debrecen 1998.]

Postma, Ferenc 1999a. ‘Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Negyedik erdélyi tanulmányutam élményei (1994).’ *Könyv és Könyvtár* [Debrecen], 21: 233-256.
[= *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, nr. 210. Debrecen 1999.]
Postma, Ferenc 1999b. ‘Die Bibliotheken im heutigen Siebenbürgen/ Rumänien. Eine Schatzkammer für die europäische, bzw. niederländische Buchgeschichte und Buchforschung.’ A. Visser (ed.). *In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations between Hungary and The Netherlands, 1500-1800.* Wassenaar: NIAS, Netherlands Institute for Advanced Study, 83-91.
Postma, Ferenc & Judit P. Vásárhelyi 2002. ‘Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker: Das *Magyar rhytmusok* von Mátyás Gönczi (1642) und das *Carmen Ungaricum* von János Kisvárdai Lázár (1661).’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 118.1: 55-68.
Postma, Ferenc 2005. ‘Ut thesauros sapientiae colligerem... Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai aus Utrecht, am 31. Mai 1736.’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 121.4: 442-448.
Postma, Ferenc 2006a. ‘*Peregrinatio librorum*. Der große Auszug von Büchern aus den Niederlanden nach Ungarn und Siebenbürgen seit der Gründung der nordniederländischen Universitäten.’ August den Hollander, István Monok & Ferenc Postma (eds.). *Studiosorum et librorum peregrinatio. Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century*. Amsterdam/ Budapest: Universiteit van Amsterdam/ Országos Széchényi Könyvtár, 15-18.
Postma, Ferenc 2006b. ‘Veri amans, moribus gravis... Vitringas *Testimonium* für Stephanus Ványai, Franeker den 11. Juli 1714.’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 122.3: 362-365.
Postma, Ferenc 2006c. ‘Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670).’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 122.4: 483-491.
Postma, Ferenc 2007a. ‘Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi (Januar 1779).’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 123.2: 233-241.
Postma, Ferenc 2007b. ‘In maximum Ecclesiae usum... Vitringas *Testimonium* für Gregorius Nagymihályi, Franeker den 9. Juni 1718.’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 123.4: 498-503.

Postma, Ferenc & Réka Bozzay 2009a. ‘Die Eintragungen aus den Niederlanden (1740-1743) im Stammbuch (*Album Amicorum*) von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711-1767).’ *Sárospataki Füzetek* [Sárospatak], 13.3: [122]-144.
Postma, Ferenc & Réka Bozzay 2009b. ‘Die Briefe von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711-1767) an Prof. Ludovicus Casparus Valckenaer in Franeker, 1742-1760.’ *Sárospataki Füzetek* [Sárospatak], 13.3: 145-166.
Postma, Ferenc 2010. ‘Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás.’ Gábor Pusztai & Réka Bozzay (eds.). *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen: Printart-Press, 113-156.
Postma, Ferenc & Judit P. Vásárhelyi 2011. ‘István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654.’ Gábor Kecskeméti & Réka Tasi (eds.). *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére.* [*Festschrift voor Dr. János Heltai (Universiteit Miskolc), ter gelegenheid van zijn 60ste verjaardag*]. Miskolc: Miskolci Egyetem, 273-284.
Postma, Ferenc 2011. ‘Das *Itinerarium* von Michaël Benedek (1773-1775) und seine vier *Testimonia* aus Franeker (Juni 1775).’ Mihály Imre *e.a.* (eds.). *Eruditio, Virtus et Constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére.* [*Festschrift voor Prof. István Bitskey (DE Debrecen), ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag*]. Debrecen: Debrecen University Press, deel 1, 371-390.
Postma, Ferenc 2012. ‘In tantis mundi tumultibus... De vroegste albumbijdragen van Hongaren uit Franeker: Vijf inscripties in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (1624).’ *Acta Neerlandica. Bijdragen tot de Neerlandistiek* [Debrecen], 9: 97-113.
Postma, Ferenc 2014a. ‘Warum der ungarische Student Thomas Gyarmati [Gyarmati Tamás] im Februar 1669 aus der Provinz Friesland verbannt wurde, oder: Das recht peinliche Ende seiner Studienzeit an der friesischen Universität in Franeker.’ Réka Bozzay (ed.). *Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*. Debrecen: Printart-Press, 82-115.
Postma, Ferenc (ed.) 2014b. *Studenci z Rzeczypospolitej we fryzyjskim uniwersytecie we Franeker. Spis nazwisk i bibliografia*. Kraków: Collegium Columbinum.

Sluis, J. van & F[erenc] Postma 1990. *Herman Alexander Röell (1653-1718) und seine ungarischen Studenten*. [Peregrinatio Hungarorum, 5]. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
Sybrandy, S. 2007. 'Academiedrukkers van de Franeker universiteit.' Jos. M.M. Hermans *e.a.* (eds.). *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek*. Hilversum: Verloren, 121-133.
Szabó, Botond [Gáborjáni] 1985. 'Piskárkosi Szilágyi Sámuel peregrinációja (1738-1742).' *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* [Szeged], 21: 139-156.
Szabó, Károly *e.a.* (eds.) 1879-1898. *Régi Magyar Könyvtár*, 3 delen. Budapest: A M. Tud. Akadémia könyvkiadó. - Afk.: *RMK*
Szilády, Áron 1874. 'Campegius Vitringa magyar tanítványai Franequerában.' *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* [Debrecen], 5: 43-50.
Zhuravleva, E., N. Zubkov & E. Korkmazova (eds.) 1997. *Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue.* Moscow: Rudomino. - Afk.: *SCCL*
* N.B.: Sinds maart 2006 is deze collectie terug in Sárospatak. - Zie in dit verband: Patricia Kennedy Grimsted & Konstantin Akinsha. 'The Sárospatak Case: Rare Books Return to Hungary from Nizhnii Novgorod. A New Precedent for Russian Cultural Restitution?' *Art, Antiquity and Law*, 11.3 (2006): 215-249.
Zoványi, E. [= Jenő] 1902. 'Brieven van Nederlandsche geleerden aan Hongaarsche geleerden.' *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1: 423-436.
Zoványi, Jenő & Sándor Ladányi (ed.) 1977. *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* 3. Kiadás. Budapest: A magyarországi Református Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya. - Afk.: Zoványi & Ladányi.

Archiefbronnen

'Tresoar', Leeuwarden:
Archief Universiteit Franeker, Inv. nrs. 13, 17, 18, 19, 83, 90, 91 en 92.
Staten-archief, Inv. nrs. G 1 (2), G 2 (9) en G 10 (4).

Bibliotheken

Aiud	- Biblioteca documentara 'Bethlen', **Aiud** (RO)
Bas	- Öffentliche Bibliothek der Universität, **Basel** (CH)
BNP	- Bibliothèque Nationale, **Paris** (F)
Brx	- Koninklijke Bibliotheek/ Bibliothèque Royale, **Brussel/Bruxelles** (B)
CFP	- Privé-Collectie Prof. Dr. Ferenc Postma, **Venlo** (NL)
Cluj	- Academia România, Filiala Cluj, Biblioteca, **Cluj-Napoca** (RO)
Dbl	- Trinity College Library, **Dublin** (IRL)
Deb	- Debreceni Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, **Debrecen** (H)
Emd	- Johannes a Lasco Bibliothek, Große Kirche, **Emden** (D)
FSHl	- Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Hauptbibliothek, **Halle an der Saale** (D)
Hrb	- Theol. Seminar der Evang. Kirche in Hessen und Nassau, **Herborn** (D)
Jena	- Universitätsbibliothek, **Jena** (D)
JoCC	- St. John's College, Library, **Cambridge** (GB)
OszB	- Országos Széchényi Könyvtár/ Hongaarse Nationale 'Széchényi' Bibliotheek, **Budapest** (H)
Oxf	- Bodleian Library, **Oxford** (GB)
Pet	- Russische Nationalbibliothek (voorheen "Saltykov-Scedrin"), **St. Petersburg** (RUS)
ReB	- Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, **Budapest** (H)
Sár	- Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, **Sárospatak** (H)

Sibiu	- Biblioteca documentara ‘Brukenthal’, **Sibiu** (RO)
Sigh	- Biblioteca Municipala, **Sighişoara** (RO)
Strb	- Bibliothèque Nationale et Universitaire, **Strasbourg** (F)
Stut	- Württembergische Landesbibliothek, **Stuttgart** (D)
Tir	- Biblioteca documentara “Teleki”, **Tîrgu Mureş** (RO)
UBA	- Universiteitsbibliotheek, **Amsterdam** (NL)
UBCluj	- Biblioteca centrala universitara “Lucian Blaga”, **Cluj-Napoca** (RO)

UBG	- Universiteitsbibliotheek, **Groningen** (NL)
UBHl	- Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, **Halle an der Saale** (D)
UBLd	- Universiteitsbibliotheek, **Leiden** (NL)
UBMü	- Universitätsbibliothek, **München** (D)
ULC	- University Library, **Cambridge** (GB)
ULE	- University Library, **Edinburgh** (GB)
VUA	- Bibliotheek der Vrije Universiteit, **Amsterdam** (NL)
Wolf	- Herzog-August-Bibliothek, **Wolfenbüttel** (D)

* *Uit- en bijgewerkte voordracht, destijds gehouden te **Debrecen** op 14 november 2008.*

* Verscheen eerder (2010) in kortere vorm in het Nederlands. In: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], 72.1-2: 19-54, en analoog in het Hongaars. In: Gábor Pusztai & Réka Bozzay (eds.). *Debrecentől Amszterdamig Magyarország és Németalföld kapcsolata.* Debrecen: Printart-Press, 113-156.

Illustraties

EXERCITATIO
IN
Difficiliora loca prioris Epiſtolæ
D. Pauli ad Corinthios
SEXTA.
DE
Principibus Eccleſiæ Veteris Teſtamenti.
QUAM,
DEO DANTE,
PRÆSIDE
CAMPEGIO VITRINGA,
S. S. Theologiæ Doctore & Profeſſore Ordinario,
Defendet
GEORGIUS P. BATAI
Tranſylvano Ungarus.

FRANEQUERÆ,
Apud JOHANNEM GYSELAAR, Ordd. Friſiæ atque
eorundem Academiæ Typograph. Ordinar. MDCLXXXVI.

Bátai P. György (1662-1698) was een van de vele Hongaarse theologiestudenten van Campegius Vitringa Sr. Deze oefendisputatie verdedigde hij op 24 maart 1686, cf. *RMK* III 3388.

CONNEXIO OPEROSA,
SIVE
DISSERTATIO PHILOSOPHICA
DE
OPERATIONIBUS ANGELORUM,
sive bonorum sive malorum, earum naturam &
modum ex connexione a Deo in Natura
institura explicans.
QUAM,
AUSPICE DEO O. M.
SUB PRÆSIDIO
VIRI Celeberrimi ac Eruditissimi
D. RUARDI ANDALA,
Art. Lib. Magistri, Phil. Doctoris, & in Illustri
Frisiorum Academiâ Professoris Ordinarii,
Publicæ disquisitioni subjicit
STEPHANUS GYULA SZIGETInus
Transylvano-Ung.
AUCTOR & RESPONDENS.
A. D. 22. Febr. 1708. H. L. Q. S.

FRANEQUERÆ,
Apud FRANCISCUM HALMAM, Illustr. Frisiæ Ordd.
atque Eorundem Academiæ Typograph. Ordinar. MDCCVIII.

Szigeti Gyula István (1678-1740) disputeerde op 22 februari 1708 onder leiding van de hoogleraar filosofie Ruardus Andala. *RMKP* 7233.

DISSERTATIO
DE
SIMPLICIUM
REMEDIORUM
PRÆ OPEROSE CONCINNATIS
PRÆSTANTIA.
QUAM
D. V.
PRÆSIDE
VIRO CELEBERRIMO AC CLARISSIMO
GUILIELMO OUWENS,
J. U. & Medicinæ Doctore, ejusdemque facultatis,
nec non Chemiæ Botanicesque, Prof. Ord.
h. t. Rectore Magnifico,
Publicæ Eruditorum examini submittit
PAULUS SZATHMARI, HUNGARUS,
Auctor & Defendens.
Die 23 Nov. 1757.
H. L. Q. S.

FRANEQUERÆ,
Excudit GULIELMUS COULON, Illust. Frisiæ Ord.
atque Eorund. Academ. Typograph. anno 1757.

Szathmári Paksi Pál (1730-1766) studeerde in Franeker o.a. medicijnen. Deze oefendisputatie verdedigde hij op 23 november 1757 onder leiding van professor Wilhelmus (Guilielmus) Ouwens. Een *editio altera* verscheen in 1760 te Kolozsvár, bij Stephanus Páldi. -*Auditorium*: 144/1757.lab.

DISSERTATIO MEDICA
INAUGURALIS
DE
MORTE NATURALI.
QUAM
DEO FAVENTE
Ex Auctoritate Rectoris Magnifici,
D. GULIELMI OUWENS,
[illegible] MED. DOCT. MEDIC. CHEM. ET BOTANIC. PP.
ILLUSTRI PETRORUM ACADEM. PROFESS. ORDIN.
Amplissimi denique SENATUS ACADEMICI *Consensu,*
atque Nobilissimæ FACULTATIS MEDICÆ *decreto,*
PRO GRADU DOCTORATUS,
[illegible]
Publicæ Eruditorum Examini submittit
PAULUS SZATHMARI, HUNGARUS,
Ad. d. 29 Junii A. cIↃIↃCCLVIII.
H. L. Q. S.

FRANEQUERÆ,
Excudit GULIELMUS COULON, Illust. Frisiæ Ordd.
atque Earund. Academ. Typograph. Ord. cIↃIↃCCLVIII.

FRIES
GEMEENSCHAP

Op 29 juni 1758 promoveerde Szathmári Paksi Pál te Franeker in de medicijnen. Professor Ouwens trad daarbij op als zijn promotor. Van deze *disputatio pro gradu* verscheen in 1760 te Kolozsvár een *editio altera*, bij Stephanus Páldi. -*Auditorium*: G/1758.3ab.

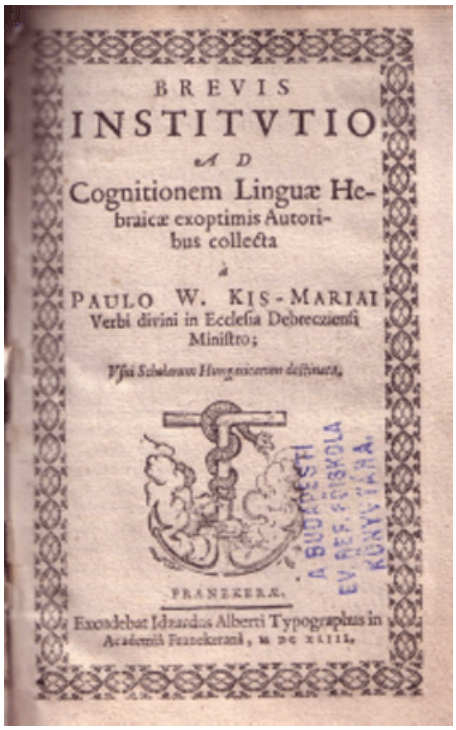
BREVIS
INSTITVTIO
AD
Cognitionem Linguæ He-
braicæ exoptimis Autori-
bus collecta
à
PAULO W. KIS-MARIAI
Verbi divini in Ecclesia Debreczensi
Ministro;
Vsui Scholarum Hungaricarum destinata.
FRANEKERÆ,
Excudebat Idzardus Alberti Typographus in
Academiâ Franekeranâ, M. DC. XLIII.
A BUDAPESTI
EV. RES. FŐISKOLA
KÖNYVTÁRA.

De Hebreeuwse grammatica van Kismarjai Veszelin Pál id. (gest. 1645/46) werd in 1643 gedrukt te Franeker en was bestemd voor het onderwijs in het Hebreeuws in het Hongaarse achterland. Professor Johannes Coccejus bezorgde deze uitgave en schreef de *Praefatio*. - *RMK* III 1604.

Eindnoten:

1 Zie over het begin van de *Peregrinatio hungarica* naar Franeker en over de belangrijke rol van professor Sibrandus Lubbertus in dit verband: Postma 1997b en 1998a. - Zie verder over Lubbertus: *BLGNP*, 1: 143-145, resp. *Auditorium*, 3-11.

2 Zie verder over Kosdi: Bozzay & Ladányi, s.v. - Hij was waarschijnlijk afkomstig uit Tiszakécske.

3 Zo schreef bijv. Samuel Vilmányi [Vilmányi Sámuel] - een student afkomstig van het *Collegium* te Sárospatak, die naderhand in januari 1779 te Franeker zou overlijden - op 22 juni 1778 een bijdrage in het *album amicorum* van de Zevenburgse theologiestudent Emericus Katona [Katona Imre], die kennelijk - gekomen vanuit Leiden, waar hij 'officieel' als student stond ingeschreven - ook enkele dagen in Franeker doorbracht en bij dat bezoek Vilmányi aldaar ontmoette. [Zie Katona's *album amicorum*, aanwezig in de *OSzK*, Budapest: 112 Oct. Lat., 126 *verso*]. Zie verder over Vilmányi: Postma 2007a. - Katona is slechts een van de vele Hongaarse 'bezoekers' die we hier zouden kunnen noemen, zie nog beneden: Noot 10. - Zie in dit verband ook: Van de Graaf 1985 en 1997.

4 Kondorosi had voorheen aan het *Collegium* te Debrecen gestudeerd: Bozzay & Ladányi, s.v. - Zie over hem ook: Zoványi & Ladányi, 335 (s.v.).

5 Szilágyi, 'Transylvano-Ungarus', had aanvankelijk zijn opleiding genoten aan het *Collegium* te Nagybánya: Bozzay & Ladányi, s.v. - Zie over hem ook: Zoványi & Ladányi, 605 (s.v.).

6 Deáki Filep, 'Transylvano-Hungarus', was afkomstig van het *Collegium* te Kolozsvár: Bozzay & Ladányi, s.v. - Zie over hem ook: Zoványi & Ladányi, 136 (s.v.).

7 Zie in dit verband vooral: Van Nienes 1985.

8 De ‘tranquillitas loci’ werd - naast de ‘humanitas’ der Franeker professoren - reeds door Abraham Scultetus als belangrijk punt van aanbeveling opgevoerd. Zie diens aanbevelingsbrief, gericht aan de *rector magnificus* en de overige Franeker professoren (d.d. 25 augustus 1623), in: Postma 1997b en 1998a.

9 De Bursa, ofwel de *mensa academica*, bleef tot 1774 bestaan. Daarna kregen de *peregrini* een financiële ondersteuning (een zogenaamd ‘kostpensioen’) van de kant van de universiteit, resp. de Friese Staten - doch slechts beschikbaar voor 10 personen. In de archieven van zowel het *Collegium* te Sárospatak als dat te Pápa troffen we een brief aan van professor Everwinus Wassenbergh - beide gedateerd: Franeker, 21 juni 1784, beide met een identieke tekst, en voorzien van het zegel van de Franeker universiteit - waarin Wassenbergh - als *rector magnificus* - de *Hungari* nog eens officieel en expliciet op deze bijzondere ‘gunst’ (‘favor’) wijst. Ook al betreft deze ‘gunst’ uitsluitend (‘unice’) die *Hungari*, ‘qui Reformatam religionem profitentur’ (zoals zijn ambtgenoot in de theologie, professor S.H. Manger, er eigenhandig - onderaan de brief - voor alle duidelijkheid nog aan toevoegt), de brief is *luce clarius* bedoeld als ‘reclame’ voor de Franeker universiteit. De opheffing van de Bursa en het beperkte aantal plaatsen hadden na 1774 in het Hongaarse achterland voor veel onzekerheid gezorgd, zie hier ook: Boeles, 1: 83-84. - Met dank aan Dr. Réka Bozzay, die mij op de brief in Pápa attendeerde, en aan Dr. Dénes Dienes, die mij een kopie toestuurde van de brief in Sárospatak.

10 Zie boven: Noot 1. - Dat Lubbertus ook persoonlijk contacten onderhield met de Hongaren, blijkt bijv. uit zijn bijdrage in het *album amicorum* van Michaël Corvinus [Corvinus Mihály], gedateerd: Franeker, 28 februari 1624. Corvinus, afgestudeerd in Wittenberg, behoorde tot de allereerste Hongaarse ‘bezoekers’ van de Friese universiteitsstad. Zijn naam komt in het Franeker *Album Studiosorum* niet voor. Zie: Postma 2012. - N.B.: Was Michaël Corvinus een lutheraan (afkomstig uit Körmöcbánya), verreweg de meeste *peregrini* hoorden tot de Hongaarse gereformeerde kerk. Slechts van een viertal unitariërs (afkomstig uit Zevenburgen) vinden we de namen terug in het Franeker *Album Studiosorum*. Zie: Van de Graaf 2000. Vermeldenswaard in dit verband is ook de immatriculatie van Martinus Thomas Mogyoródi ‘Hungarus Ujhellyiensis’ [Mogyoródi Márton Tamás, zie *ASt* 13524], een monnik afkomstig uit Nagyvárad, die zich op 5 augustus 1771 - onder voorwendsel van een ‘proselyta’ (sic) te zijn - te Franeker liet inschrijven. Hij maakte zich daar evenwel zo onmogelijk, dat begin maart 1773 zijn relegatie volgde. Zie: Postma 2014a, 89. Zie verder over hem: Bozzay & Ladányi, s.v.

11 Zo stond bijv. de hoogleraar Christianus Schotanus op de 16e april 1656 borg voor Andreas Egres Patacky [Egrespataki András, zie *ASt* 5499], terwijl enkele jaren later - op 24 november 1658 - zijn ambtgenoot Johannes Valckenier borg stond voor Johannes Gele Debreceni [Debreceni Gele János, zie *ASt* 5873, resp. 5946 (?)]. Beide *peregrini* waren afkomstig van het *Collegium* te Debrecen, cf. Borovszky, 453, resp. 452. Zie: ‘Tresoar’, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inv. nr. **83**, a.l. - Zoványi & Ladányi, 138 (Debreceni Gele János).

12 Soms betaalde een hoogleraar zelf de promotie-kosten. Dat laatste deed bijv. professor Nicolaus Arnoldus - op 9 mei 1670 - ten bate van Johannes Köpeczi [Köpeczi János], die op 9 juni 1669 gepromoveerd was in de filosofie (zie *Auditorium*: G/1669.4). Andere *peregrini* werden door de Senaat ‘gratis’ gepromoveerd, bijv. de theologen Jacobus Cseh Csuzius [Csuzi Cseh Jakab] in 1665 (zie *Auditorium*: G/1665.2) en Stephanus K. Diószeghi [Diószegi Kis István] in 1666 (zie *Auditorium*: G/1666.2). Zie: ‘Tresoar’, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inv. nr. **18**, a.l. - Zoványi & Ladányi, 130-131 (Csuzi Cseh Jakab), resp. 151-152 (Diószegi Kis István). - Overigens onderhield Arnoldus ook met andere Hongaarse *studiosi* goede betrekkingen, bijv. met de Zevenburger Paulus Jászberényi [Jászberényi Pál, zie *ASt* 5790], die hem - bij zijn vertrek naar Engeland - de sleutels toevertrouwde van zijn koffer, die te Franeker achterbleef. Zie: Postma 2006c. - Zoványi & Ladányi, 283 (s.v.). - In dit verband kan ook Casparus P. Tiszabecsi [Tiszabecsi P. Gáspár, zie *ASt* 5017] nog genoemd worden, aan wie Arnoldus hoogstpersoonlijk een exemplaar schonk van zijn boek *Religio sociniana refutata* (Franeker 1654), ‘amicitiae testandae gratia’ [Loc.: Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár, Nagyvárad/Oradea (RO). Met dank aan bibliothecaris András Emődi, die me het desbetreffende exemplaar - op 12 october 2011 - ter plekke ter inzage gaf]. - Emődi, 2: 18-19 (nr. 42), cf. *Auditorium*: 64/1654.4a. - Zoványi & Ladányi, 639 (s.v.).

13 Zie voor de vele *Hungari* die bij hem studeerden: Czegle 1972, resp. *Auditorium*, 86-103. Zijn invloed in de Hongaarse protestantse wereld is dan ook aanzienlijk geweest, zie daarvoor bijv.: Koltay 1991, resp. Dienes & Ugrai 2013, 35-38. - Zie verder over Amesius: *BLGNP*, 1: 27-31.

14 Zo onderhield Andala bijvoorbeeld nauwe contacten met graaf Sándor Teleki, curator van het *Collegium* te Nagyenyed, in Zevenburgen. Zie: Postma 1999a. - Zie verder over Andala: *BLGNP*, 3: 21-22, resp. *Auditorium*, 299-324.

15 Zie in dit verband ook: Eredics 2001. - N.B.: De Zevenburgse theologiestudent Colomannus Justus, ofwel Colomannus Igaz [Igaz Kálmán, zie *ASt* 4484], schonk op de 10e maart 1647 een fraaie Hongaarse Bijbel (*Szent Biblia*, in de vertaling van Gáspár Károlyi, en gedrukt: Amsterdam, János Jansónius, 1645) aan zijn geliefde Franeker leermeester Johannes Cloppenburg, 'in perpetuae amicitiae et benevolentiae symbolum' [Loc.: UBLd, Bibliotheca Thysiana <20>]. - Zie verder over Cloppenburg: *BLGNP*, 2: 127-129, resp. *Auditorium*, 158-174, en Postma 2014b, 81-103.

16 Zie m.b.t. Vitringa Sr. en diens Hongaarse studenten: Szilády 1874, en ook: Postma 1998c, 2006b en 2007b. - Van Vitringa's *Typus theologiae practicae, sive de vita spirituali ejusque affectionibus commentatio* (Franeker 1716) verscheen in 1722 - kort voor zijn dood, op 31 maart 1722 - te Frankfurt an der Oder nog een vertaling in het Hongaars (van de hand van M.V.B.F. [Marosvásárhelyi Baba Ferenc]). - Zie verder over Vitringa Sr.: *BLGNP*, 3: 379-382 (waar overigens de Hongaarse vertaling van diens *Typus theologiae practicae* niet vermeld wordt), resp. *Auditorium*, 237-251.

17 Zie in dit verband met name: Van Sluis & Postma 1990. - N.B.: Aan de lange lijst van Röells Hongaarse *studiosi* dient de naam van de Zevenburgse student Georgius P. Zoványi [Zoványi P. György, zie *ASt* 9538] nog te worden toegevoegd - gelet op het lovende *testimonium* van Röell aangaande Zoványi, d.d. 8 maart 1698. De tekst van dit *testimonium* staat afgedrukt in: Ferencz Szilágyi, *Zilah történelméből.* Pest 1870, 42-43 (noot 33), en eveneens in: *Névkönyv az erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára 1881*. Kolozsvár 1880, 64-65. - Zoványi & Ladányi, 708-709 (s.v.). - Zie verder over Röell: *BLGNP*, 4: 372-374, resp. *Auditorium*, 258-263. - Zie voor *testimonia* van andere Franeker professoren nog beneden: Noot 50.

18 Zie in dit verband ook en met name: Eredics 2003. - Over Venema en de Hongaren: J.C. de Bruïne, *Herman Venema. Een Nederlandse theoloog in de tijd der Verlichting.* Franeker 1973, 74. - Zie verder over Venema: *BLGNP*, 3: 368-371, resp. *Auditorium*, 344-353.

19 Zie verder over Vedelius: *BLGNP*, 1: 390-391, resp. *Auditorium*, 122-126.

20 Zie verder over Arnoldus: *BLGNP*, 2: 37-38, resp. *Auditorium*, 180-188, en Postma 2014b, 104-113.

21 Zie verder over Debreceni Hentes Mihály: Bozzay & Ladányi, s.v. - Borovszky, 452.

22 Zie verder over Sikó B. János: Bozzay & Ladányi, s.v.

23 Zie: *SCCL*, 53 (nr. 0159). - N.B.: De hier door ons gegeven beschrijving van dit exemplaar berust op autopsie (en verschilt daarom van die in het *Auditorium*, 167). - Zie inzake de terugkeer van de Sárospataker collectie uit Rusland: Patricia Kennedy Grimsted & Konstantin Akinsha, 'The Sárospatak Case: Rare Books Return to Hungary from Nizhnii Novgorod. A New Precedent for Russian Cultural Restitution?', *Art, Antiquity and Law*, 11.3 (2006): 215-249, en - wat de teruggekeerde collectie inhoudelijk betreft - nu met name ook: Dienes 2010. - Zie over de grote betekenis van de Hongaarse en Zevenburgse bibliotheken en archieven voor het (eigen) Franeker onderzoek: Postma 1998b, 1999a, 1999b en 2006a.

24 Kismarjai Veszelin Pál Sr. was toentertijd predikant te Debrecen, zoals op het titelblad vermeld wordt. Als *peregrinus* had hij niet te Franeker gestudeerd, Coccejus kende hem nog persoonlijk uit diens studietijd te Bremen, zie: Gömöri 1988. Zie verder: Postma 1994 en 1999a. - Zoványi & Ladányi, 316 (s.v.). - Zie verder over Coccejus: *BLGNP*, 4: 92-98, resp. *Auditorium*, 117-122, en Postma 2014b, 56-66.

25 Zie verder over Terentius: *BLGNP*, 5: 501-502, resp. *Auditorium*, 190-191.

26 Zie verder over hem: Bozzay & Ladányi, s.v. - Zoványi & Ladányi, 577-578 (s.v.).

27 Bijv. exegetische studies en Bijbel-commentaren van de Zevenburger Sámuel Szatmárnémeti, in de jaren 1682 en 1683 student te Franeker (zie *ASt* 8006) en later hoogleraar aan het *Collegium* te Kolozsvár. Zie: *RMK* III 3242, 3933, 4183, 4293, 4343 en 4344. Voor de publikatie van zijn Bijbel-commentaren hebben zich vooral de Franeker professoren Johannes vander Waeyen Sr. en Herman Alexander Röell ingezet. - Zoványi & Ladányi, 578-579. - Ook kan hier verwezen worden naar de Franeker publikaties van iemand als Stephanus M. Vécsei [Vécsei M. István, zie *ASt* 8351, resp. 8483], bijv. naar diens *Analytica D. Johannis apostoli et euangelistae S. Apocalypseos paraphrasis*, die in 1690 verscheen met een - gedrukte - 'Approbatio' van de *Facultas theologica Franekerana*, ondertekend door Herman Alexander Röell, 'h.t. Decanus'. Zie: *RMK* III 3624. - Zoványi & Ladányi, 682-683 (s.v.).

28 Bijv. het bekende boek - in twee delen - van Franciscus Fóris Otrokocsi [Otrokocsi Fóris Ferenc]: *Origines Hungaricae [...]*. Franeker 1693. Zie: *RMK* III 3797. In de *Praefatio* noemt hij de Franeker professoren Johannes vander Waeyen Sr., Campegius Vitringa Sr., Jacobus Perizonius en Jacobus Rhenferd, die zich voor de publikatie van zijn boek hebben ingezet. - Een jaar eerder (1692) verscheen te Franeker zijn *EIPHNIKON seu Pacis consilium [...]*. Zie: *RMK* III 3727. - Zoványi & Ladányi, 446-447 (s.v.).

29 Zie wat de vertalingen betreft vooral: Eredics 2008. - Hier kan ook nog verwezen worden naar de Hongaarse vertaling van een werk van F.A. Lampe, die met de titel *Gileadi balsamom* in 1741 te Franeker werd gedrukt. De vertaling is van de hand van Stephanus Bányai [Bányai István, zie *ASt* 12220], afkomstig van het *Collegium* te Sárospatak. De druklegging van het boekje werd geheel door de Friese Staten bekostigd. Zie: Postma 1997a, 168 (M/1741.7), en Postma & Bozzay 2009a. - Zoványi & Ladányi, 46 (s.v.). - Voor verdere Franeker publikaties in het Hongaars, zie bijv.: *RMK* I 1064 (Mátyás Váradi, Franeker 1668) en *RMK* I 1383 (Sámuel P. Bándi, Franeker 1690). Zie daarvoor ook: Postma 1997a, 167 (M/1668.3) en *Auditorium*: M/1690.3. - Zoványi & Ladányi, 673 (Váradi), resp. 44 (Bándi).

30 Zie voor een tweetal *carmina* in het Hongaars bijv.: Postma & Vásárhelyi 2002. - Ook kan hier nog verwezen worden naar een Hongaars gedicht - in drie delen - van de hand van Stephanus Katona Gelenus [Geleji Katona István, zie *ASt* 5013], geschreven voor de Oostfriese student Conradus Viglius Jhering. Het gedicht staat afgedrukt in een bundel *Carmina gratulatoria*, die in 1654 ter ere van Jhering te Franeker verscheen [Loc.: Strb <Cd 101.413>]. Zie: Postma & Vásárhelyi 2011. - Eerder - in 1647 - schreef de Zevenburgse student Colomannus Igaz [Igaz Kálmán, zie *ASt* 4484] een Hongaars gedicht ('Epigramma ungaricum') ter ere van professor Laurentius Banck, bij diens inauguratie als hoogleraar in de rechten te Franeker (zie *Auditorium*: M/1647.2, resp. *RMNy* 2166). Zie voor de tekst van dit Hongaarse gedicht: Mózes 2000. - De hier gegeven voorbeelden maken duidelijk, dat de *peregrini* ook voor niet-Hongaren hun Hongaarse dichtader deden vloeien, wellicht tegen een daarbij behorende financiële vergoeding.

31 De twee daarop volgende theologische disputen onder leiding van Lubbertus vonden plaats op resp. 1 maart en 25 juni 1589 (zie *Auditorium*: 1/1589.1-2). Het tempo ligt in deze begintijd dus bepaald nog niet hoog. Zie hierover meer uitgebreid: Postma 1985b.

32 Zie hier vooral: Postma 1985a.

33 Zie over Henricus Schotanus en diens studietijd te Orléans: Postma 1980.

34 Hier zou bijv. ook verwezen kunnen worden naar de vele - collectieve, dus in groepsverband verdedigde - disputaties onder leiding van professor Johannes Maccovius, zie: *Auditorium*, 54-75. Zie in dit verband ook: Postma & Veenhof 1985, resp. Postma 2014b, 32-46.

35 Zie: 'Tresoar', Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inv. nr. **13**, a.l. - N.B.: In diezelfde vergadering van de academische Senaat besloot men ook om voortaan ieder jaar een *Series lectionum* te laten drukken ('Decretum est, ut singulis annis circa finem canicularium publico programmate edatur hypotyposis lectionum proximo anno vel semestri habendarum a singulis professoribus'). Daarvan zijn er tot nu toe relatief weinig teruggevonden: De oudste *Ordo lectionum et horarum* dateert van 1629 (zie *Auditorium*: M/1629.1), de meest recente van 1792, zie: Postma 1997a, 169 (M/1792.3), resp. 171 (Afbeelding).

36 Aldus Boeles, 1: 357.

37 Boeles, 1: 355.

38 Zie verder over hem: Bozzay & Ladányi, s.v. - Zoványi & Ladányi, 324 (s.v.).

39 Van de *peregrini* promoveerden naast Jacobus Cseh Csuzius (1665) en Stephanus K. Diószeghi (1666) - zie boven: Noot 12 - in de theologie: Georgius T. Martonfalvi [Mártonfalvi Tóth György, zie *Auditorium*: G/1659.5], Samuel Koleserius Jr. [Köleséri Sámuel ifj., zie *Auditorium*: G/1684.2], en Paulus Gyöngyösi [Gyöngyösi Pál, zie *Auditorium*: G/1700.1]. - Zoványi & Ladányi, 393-394 (Mártonfalvi Tóth György), 344 (Köleséri Sámuel ifj.) en 229-230 (Gyöngyösi Pál). - In de filosofie promoveerde naast Johannes Köpeczi (zie boven: Noot 12) op 19 september 1662: Michaël Rima Szombathi [Rimaszombati Mihály, zie *ASt* 6410, resp. *APr*, 39], 'habita Disputatione Inaugurali de Concursu causae primae cum causis secundis'. Daarbij trad professor Arnoldus Verhel op als *promotor*. De promotie zelf geschiedde 'gratis'. Van de gedrukte *disputatio pro gradu* kon tot nu toe geen exemplaar worden getraceerd. Zie: 'Tresoar', Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inv. nr. **17**, a.l. - Zoványi & Ladányi, 511 (s.v.). - In de medicijnen promoveerden: Matthias Varadi [Váradi Mátyás, zie *Auditorium*: G/1669.5], Georgius Briccius de Viz-Akna [Vízaknai Bereck György, zie *Auditorium*: G/1695.13], Samuel Fagarasi [Fogarasi Sámuel, zie *Auditorium*: G/1700.9], Johannes Cseh Csuzius [Csuzi Cseh János, zie *ASt* 10060, resp. *APr*, 75, en eveneens: 'Tresoar', Leeuwarden: *Archief Universiteit*

Franeker, Inv. nr. **19**, a.l.: 'remissa disputatione inaugurali', promotie op 18 maart 1701], Johannes Herczegh [Herczegh János, zie *Auditorium*: G/1703.6], Paulus Keresztesi [Keresztesi Pál, zie *Auditorium*: G/1725.1], Georgius Buzinkai [Buzinkai György, zie *Auditorium*: G/1733.1], Paulus Szathmari [Szathmári Paksi Pál, zie *Auditorium*: G/1758.3a], Samuel Verestói de Csér [Verestói Sámuel, zie *Auditorium*: G/1772.5, 'gratis'], en Josephus Milesz [Milesz József, zie *Auditorium*: G/1775.5, 'gratis']. - N.B.: Of Samuel N. Szoboszlai [Szoboszlai N. Sámuel, zie *ASt* 7122] - op 12 maart 1671 - eveneens te Franeker in de medicijnen is gepromoveerd, kon helaas op grond van de bewaard gebleven academische *archivalia* niet worden bevestigd. Zie in dit verband: *RMK* III 2557. Ook in het in 1972 gepubliceerde *APr* komt zijn naam niet voor.

40 Zie: 'Tresoar', Leeuwarden: *Staten-archief*. Resolutie Gedeputeerde Staten van Friesland, d.d. 13 december 1585. Inv. nr. G 1 (2), a.l. - Zie verder over Aegidius Radaeus, ofwel Gillis vanden Rade: Briels 1974, 393-399, en over Radaeus' opvolgers als academiedrukkers: Sybrandy 2007. - Zie in dit verband ook: Boeles, 1: 307-316.

41 Zie: 'Tresoar', Leeuwarden: *Staten-archief*. Resolutie Gedeputeerde Staten van Friesland, d.d. 11 februari 1603. Inv. nr. G 2 (9), a.l.

42 Zie: 'Tresoar', Leeuwarden: *Staten-archief*. Resolutie Gedeputeerde Staten van Friesland, d.d. 6 december 1610. Inv. nr. G 10 (4), a.l.

43 Het zoeken naar gedrukte Franeker *Hungarica* uit de 18e eeuw is dus geen zoektocht met een open einde. Dankzij de drie 'Protocollen' weten we, dat in deze periode voor de *peregrini* in totaal 79 disputaties (*exercitii gratia* én *pro gradu*) werden gedrukt, alsmede een Hongaars boek (i.e.: Stephanus/ István Bányai, *Gileadi balsamom*, Franeker 1741; zie boven: Noot 29), en een *Programma funebre* voor de - op 27 januari 1735 - overleden Zevenburgse student Michaël K. Pataki [Pataki K. Mihály, zie *ASt* 11983]. Van de 79 disputaties konden er tot op heden 11 (!) niet worden getraceerd, evenmin als het gedrukte *Programma funebre* uit 1735. Wel kennen we op grond van de 'Protocollen' de namen van de Hongaarse studenten/respondenten in kwestie, zoals bijv. Samuel Aszalay [Aszalay Sámuel, zie *ASt* 10982], Andreas Budai [Budai András, zie *ASt* 11124], Georgius Némethi [Némethi György, zie *ASt* 11147], Josephus Losonczi [Losonczi József, zie *ASt* 12577], Johannes Szentesi [Szentesi János, zie *ASt* 13064], Gabriel Fülep de Ör [Őri Fülöp Gábor, zie *ASt* 13065] en Paulus Kökényesdi [Kökényesdi Pál, zie *ASt* 13175]. Ook in maar liefst 25 andere gevallen staan ons op dit moment niet meer de oorspronkelijke disputaties ter beschikking, maar vonden we de basisteksten als zodanig terug als onderdeel van onder andere Bijbel-commentaren (van H. Venema, zie bijv. *Auditorium*: 119/1762.1) en enkele Arabische tekstedities (van de hand van resp. E.L. Vriemoet, zie *Auditorium*: 127/1732.1, en S.H. Manger, zie *Auditorium*: 154/1767.2 en 154/1772.2). Zie in dit verband ook: Postma 1995, XXVII-XXXV.

44 Zo trof bijv. de latere gereformeerde bisschop in Debrecen, Michaël Benedek [Benedek Mihály, zie *ASt* 13660] in 1774, onmiddellijk bij zijn aankomst als *peregrinus* in Franeker, nog acht (!) Hongaarse *populares* aan. In zijn *Itinerarium* - thans aanwezig in de bibliotheek van het *Collegium* te Debrecen [Sign.: R 585.15] - vermeldt hij het met vreugde. Zie: Postma 2011. - Zoványi & Ladányi, 66 (s.v.).

45 Zie hierover boven: Noot 9. - Zie over (de geschiedenis van) de Bursa ook: Boeles, 1: 381-393.

46 Vele *peregrini* bleven ook naderhand vanuit het Hongaarse achterland - door middel van correspondentie - met hun leermeesters/ professoren/ *patres* in de Nederlanden in nauw contact. Zie: Zoványi 1902 en ook Postma & Bozzay 2009b (István Bányai, vanuit Sárospatak, met professor Ludovicus Casparus Valckenaer, in Franeker). - Sommigen legden ook - soms zeer gedetailleerd - rekenschap af van hun *peregrinatio* naar en resp. in de Nederlanden, zoals bijv. Sigismundus Nagy Borosnyai [Borosnyai Nagy Zsigmond, zie *ASt* 12022] in 1736. Zie: Postma 2005. - Zoványi & Ladányi, 92-93 (s.v.).

47 Zie in dit verband nu ook: *De Vrije Fries* [Leeuwarden/ Ljouwert], 91 (2011). Een themanummer rond de opheffing van de universiteit te Franeker in 1811.

48 Zie verder over Gábor Báthory Jr. (1798-1872): Zoványi & Ladányi, 56-57, resp. 304.

49 Aanwezig in: *GAF* [Gemeente-archief Franeker], Franeker (Inv. nr. 4815). Zie: Obreen, 161.

50 Zie hier tenslotte ook: Ladányi 1985. - Als gezegd, studeerden de meeste *peregrini* ijverig en met goed resultaat. Van sommige is nog een zogenaamd *testimonium* - een positief getuigschrift - bewaard gebleven, dat zij van de Franeker professoren vóór hun vertrek hadden meegekregen. Zo ontvingen bijv. Stephanus Ványai [Ványai István, zie *ASt* 10899] en Gregorius Nagymihályi [Nagymihályi Szomoló Gergely, zie *ASt* 11194] een lovend *testimonium* uit handen van Campegius Vitringa Sr. Zie: Postma 1998c, 2006b en 2007b. Later - in juni 1772 - zou Samuel B. Köpetzi 'Hungarus Transilvanus' [Köpeczi B. Sámuel, zie *ASt* 13503] bij zijn vertrek uit

Franeker maar liefst vier *testimonia* meekrijgen, o.a. van professor Hermannus Venema [Loc.: Cluj <Ms R 1554>]. Dat laatste was - drie jaar later, in juni 1775 ook het geval bij Michaël Benedek [Benedek Mihály, zie boven: Noot 44]. Zie: Postma 2011. - Van Venema bleef ook het *testimonium* bewaard, dat hij in juli 1740 schreef voor Samuel Szilágyi 'Debreczino Hungarus' [Piskárkosi Szilágyi Sámuel, zie *ASt* 12191]: 'Lecturis S. et P. Talem sese mihi, omnibusque, per totum annum, quo hic fuit, longe praestantissimus et eru[di]tioris indolis Vir, Samuel Szilagyi, Hungarus, comprobavit, ut sive vitae morumque habeatur ratio, sive ad studia et in iis progressus spectetur nemini secundus sit habendus. Institutiones etiam nostras summa cum diligentia frequentavit, seseque mihi auditorem praestitit adtentum, modestum et verba optimum: ad interrogata denique dextre et perite respondit. Quibus nominibus cum mihi sit et futurus sit semper acceptissimus, sic de optima nota Eum omnibus velim commendatum, nullus dubitans quin, Divina secundante gratia, Vir Dei sit futurus, quo Ecclesia aedificetur. Quae meorum votorum summa est. Dabam Franequerae, IV. Non. Jul. MDCCXL. H. Venema.' Cf. Szabó 1985. - Zie nog boven: Noot 17 (het positieve *testimonium* van Röell voor Georgius P. Zoványi, d.d. 8 maart 1698). - N.B.: Natuurlijk treffen we onder de vele Hongaarse *peregrini* ook de nodige 'probleemgevallen' aan, en zelfs een enkele delinquent. Zie: Postma 2014a.

Réka Bozzay

Hongaarse studenten in Groningen

Abstract

The University of Groningen played en important role in the Hungarian peregrinatio academica. 290 Hungarian and Transylvanian students enrolled the university between 1627 and 1795. The frequency of visiting this university was influenced by political and economic circumstances: the persecution of Protestants in Hungary, wars, and disallowance of studying abroad caused by economic restrictions.

The Groningen University took care of its citizens; it had its own court, canteen etc. According to archival sources, Hungarians were summoned to the university court a couple of times. The most frequent reason was debt to the landlord or landlady. There is also one case known when a Hungarian was expelled from the university due to a rape attempt against a local girl.

Luckily, the most Hungarians behaved properly and received financial support from the university for paying their meal in the canteen, publishing their disputations, and covering the costs of their journey back home.

Keywords: Groningen University, peregrination Hungarica, university court, debt, rape attempt, financial support

Op grond van de inschrijvingen van Hongaarse en Zevenburgse studenten was de Universiteit Groningen de vierde belangrijkste universiteit in de vroegmoderne tijd van Hongaren aan Nederlandse universiteiten en academiën. De Universiteit Groningen werd in 1614 gesticht, maar de eerste Hongaar, Boldizsár Gyügyei werd pas dertien jaar later, op 4 september 1627 ingeschreven.[1] Hij studeerde eerder ook al in Franeker en

in Leiden.[2] De inschrijvingen waren meestal gratis. Zo probeerde de universiteit de arme Hongaarse studenten financieel bij te staan.

Als we de immatriculaties in de periode tussen 1614 en 1811 bekijken, kunnen we vaststellen dat de meeste studenten in de eerste onderzochte eeuw werden ingeschreven. Tussen 1614 en 1713 werd 61% procent van alle studenten geïmmatriculeerd. Dit betekende gemiddeld 75 studenten per jaar. Na deze bloeitijd nam het aantal studenten echter af, in de achttiende eeuw werden gemiddeld 47 studenten per jaar vermeld in de matricula.[3] Hier moet nog aan toegevoegd worden dat volgens de Nederlandse vakliteratuur een derde van de studenten niet werd vermeld in de immatriculatielijsten omdat de inschrijving, zoals ook op de andere universiteiten, niet verplicht was.[4]

Het aantal buitenlandse studenten was hoog. Precieze gegevens werden in de Nederlandse literatuur niet vermeld omdat de lijsten niet nauwkeurig genoeg zijn wat de afkomst van de studenten betreft. Tot 1811 studeerden ongeveer vierduizend buitenlanders in Groningen. Dit is ongeveer 30% van alle inschrijvingen. De meeste buitenlanders kwamen uit Duitsland, in totaal circa 3150 studenten. Dit is 80% van alle buitenlandse studenten. Dit kan met geografische redenen verklaard worden, want een derde van de Duitsers kwamen uit Oost-Friesland.[5]

Het aantal Hongaarse en Zevenburgse studenten kwam nog niet eens in de buurt van het aantal Duitsers. In de Nederlandse literatuur werd over 162,[6] 277 of 287 Hongaren geschreven.[7] De vergissingen kunnen we met het feit verklaren dat de herkomst niet altijd naast de naam van Hongaren werd vermeld in de inschrijvingslij sten. Zo kon iemand die geen Hongaars sprak de Hongaarse namen niet meteen herkennen. Verder was niet elke Hongaar aan de universiteit ingeschreven. Daarom was het zinvol bij het onderzoek naast de immatriculatie- en recensielijsten ook andere universitaire en stedelijke bronnen betrekken.[8] Zo kunnen we op grond van de bronnen vaststellen dat in de onderzochte periode 290 Hongaarse/Zevenburgse studenten in Groningen studeerden.[9]

Laten we alle inschrijvingen in Groningen vergelijken met het aantal Hongaarse studenten. De meeste studenten werden tussen 1639 en 1663 ingeschreven, in totaal 2635. Daarna daalde het aantal inschrijvingen tot het begin negentiende eeuw, hoewel tussen 1714-1738 een kleine toename vastgesteld kan worden in vergelijking met de voorafgaande 25 jaar.[10]

Het aantal Hongaarse studenten was ook in de periode tussen 1639 en 1663 het hoogst: Toen werden 111 studenten ingeschreven. Daarna nam

hun aantal drastisch af. In de eerste helft van de achttiende eeuw nam het aantal Hongaren gelijk aan alle inschrijvingen ook toe. Na een korte uitpsrong nam het aantal Hongaren tot het eind van de achttiende eeuw continu af. De laatste Hongaarse student werd op 28 mei 1795 ingeschreven.[11]

De verandering van het aantal Hongaren was gelijk aan de andere Nederlandse universiteiten. De zichtbare afname was karakteristiek voor de periode tussen de rouwperiode (1671-1681, de periode van de vervolging van Hongaarse protestanten door de Habsburgers) en het eind van de Rákóczi-opstand (1711). De toename van hun aantal in de achttiende eeuw moet aan de halve tafel en de vrije tafel in de burse te danken zijn, waar Hongaren voor de helft van de prijs of helemaal gratis mochten eten. Tussen 1717 en 1783 aten de meeste Hongaren in de burse. Op grond van de bronnen weten we in totaal van 104 Hongaren dat ze in de burse aten, en tussen 1717 en 1783 kregen 82 Hongaarse studenten een maaltijd aldaar.[12]

Over hoe lang Hongaren in Groningen verbleven, hebben we weinig informatie. In tegenstelling tot Leiden zijn de recensielijsten gebrekkig (ze zijn alleen tussen 1756-1807 bewaard gebleven),[13] daarom kunnen we geen algemene tendensen over het verblijf van Hongaren aan de universiteit vaststellen. We kunnen alleen de duur van de studie van bepaalde mensen bepalen. Zo weten we dat László Csernák, de latere professor in Deventer, in 1767 in Groningen werd ingeschreven[14] en nog in hetzelfde jaar gerecenseerd. In 1768 was hij niet in Groningen, maar tussen 1769 en 1774 verbleef hij op de universiteit.[15] Ook de akten van de burse bevestigen dit.[16] Ook zo een lange tijd bracht Márton Tamás Mogyoródi in Groningen door. Voor het eerst werd hij op 12 maart 1773 ingeschreven,[17] in 1774 was hij niet in Groningen, in 1775 werd hij opnieuw ingeschreven en hij bleef tot 1781 continu in Groningen.[18]

Een belangrijke bron voor de aanwezigheid van Hongaren in Groningen zijn de akten van de Bursa. Bijna een half jaar na de stichting van de universiteit besloten de staten van Stad en Lande over het opstellen van een burse '*beneficium mensa publica*', de voorloper van de hedendaagse mensa.[19] De eerste Hongaar die vanaf 3 november 1658 in de burse mocht eten, was Péter Csedregi.[20] Uit de akten van de zeventiende eeuw is helaas niet duidelijk of een student na zijn toelating tot de burse nog in andere jaren daar mocht verblijven. De reden hiervoor is het gebrek aan bronnen. Op 26 april 1724 garandeerden de curatoren aan Hongaarse stu-

denten het gebruik van de burse, dus we kunnen veronderstellen dat de studenten graag langer in Groningen verbleven.[21]

Waarom was het nuttig bij de universiteit ingeschreven te zijn? Gelijk aan andere Nederlandse universiteiten waren er bepaalde voorrechten die alleen de academieburgers gegund werden.[22] Een van de voorrechten was de universitaire rechtbank, het *privilegium fori*, die zowel in civiele als in criminele rechtszaken mocht oordelen.[23]

De meeste civiele zaken waren van financiële aard. Ze gingen om 'inventarissen van goederen, lijsten van schulden, vorderingen, kwitanties en schuldbekentenissen'[24] etc. In de criminele akten werd vooral geschreven over studenten die onder invloed van drank de senaat en de professoren uitscholden, vochten, vrouwen aanrandden, diefstal pleegden, documenten vervalsten etc.[25]

Tussen de academierechtbank en de stedelijke rechtbank (burgemeesters en raad) en ook de krijgsraad waren er competentiegeschillen voor vragen waar ook stadsburgers bij betrokken waren of als een student tegelijkertijd ook onder de wapenen was.[26]

De rechtspraak gebeurde op verschillende niveaus. In de eerste aanleg oordeelde de senatus minor, die uit de rector, assessoren en de secretaris bestond. De rector koos voor twee jaar twee zitting hebbende assessoren. In proceszaken van minder belang mocht de rechter alleen beslissen. Tegen de uitspraak van de *santus minor* kon men in hoger beroep gaan bij de *senatus academicus* (bestaande uit de rector en de gewone hoogleraren). In zwaardere zaken mocht deze senaat in eerste aanleg vonnissen: in zaken waarbij professoren betrokken waren of als het om de goede naam en de eer van de gedaagde ging. Als de senatus academicus in eerste aanleg vonniste, kon men in hoger beroep gaan bij de senatus amplissimus (senaatsvergadering, bijgewoond door de curatoren die geen lid van de academie waren). De stadhouder was de eerste curator van deze vergadering, hij moest in de moeilijkste zaken beslissen.[27]

Over de straffen werden in het 24^{e} artikel van de academische wetten geschreven: geldstraffen, opsluiting in de academiekerker, verwijdering van de naam uit het album studiosorum, voorlopige of tijdelijke verbanning van de academie en uit Stad en Lande.[28]

De universitaire rechtbank verloor eind achttiende eeuw aan betekenis vanwege het afnemende aantal studenten en omdat de rechtbank meer nadelen dan voordelen bood. Daarom was het niet onverwacht dat de senaat in 1808 niets tegen de opheffing van de rechtbank had. Uiteindelijk werd de rechtbank in 1811 afgeschaft toen Napoleon de academie tot

Keizerlijke Universiteit benoemde en in het Franse onderwijssysteem geen plaats meer gegeven werd aan een rechtbank en andere voorrechten.[29]

De rechtszaken van Hongaren kunnen in drie groepen gedeeld worden: 1. geschillen met de hospes, 2. geloofszaken 3. criminele zaken.

Op 19 oktober 1735 vroeg de voormalige hospes van Pál Matolcsi Bíró de rector om vanuit het achtergelaten vermogen van de Hongaar de betalingsachterstand weg te nemen omdat de Hongaar zeven maanden eerder zonder betaling was weggegaan. Er werd besloten dat de secretaris de kist van de Hongaar zou doorzoeken, zijn dingen zou inventariseren en na 27 dagen gevonnist zou worden. Als niemand de interessen van de Hongaar zou verdedigen, werden zijn spullen geveild en zijn schulden aan de hospes betaald. Op 14 december 1735 werd de zaak voortgezet. De rector toonde aan de senaat de rekening van de geveilde spullen van Bíró. Omdat niemand de interessen van Bíró verdedigde, drong de hospes de betaling van zijn kosten aan.

Bíró stuurde een brief uit Oxford aan de rector die van de brief de senaat verwittigde. Bíró maakte de rector en de senaat attent op de hem overkomen onrechtvaardigheid. De hospes nam van hem geld over voordat hij was vertrokken. Toch klaagde de hospes hem bij de senaat aan en liet zijn achtergelaten vermogen in beslag nemen en veilen. Daarom vroeg hij de senaat de oorspronkelijke toestand en zijn goede roep te herstellen, zijn spullen hem terug te geven, van Tackens (hospes) en zijn vrouw een beëdigde verklaring te verlangen of ze geld hadden ontvangen van de Hongaar. Er werd besloten dat de zaak terugging naar de senatus minor. Op 21 januari werd de hospita opgeroepen om de zaak uit te leggen. Zij wilde niet toegeven dat ze behalve twee denar die ze van de Hongaar voor het nieuwe jaar kreeg, nog meer geld had gekregen voor het vertrek van Bíró. Na een lang geruzie gaf de hospita wel toe dat de Hongaar haar een cadeau beloofde als ze zijn spullen zou bewaren. De Hongaar gebruikte zijn kamer niet voor 23 november, maar de hospita schreef in haar boekhouding met ingang van oktober de kosten van de Hongaar in met de voorwaarde dat hij voor het hele academische jaar 22 gulden betaalt en als hij ook tijdens de vakantie zou blijven nog 25 gulden.

Na het tegenstrijdige verhaal van de hospita werd ze verzocht de boekhouding te tonen. Na een lange tijd stuurde ze hem naar de rechtbank, dan bleek echter dat deze niet de boekhouding was waar de kosten van de student vermeld stonden maar de boekhouding van hun kleermakerzaak. Op 25 januari werd het proces voortgezet. Bíró schreef in zijn brief, die

ondertussen verdwenen was, dat hij zijn kamer tot 22 mei betaald had, maar Tackens en zijn vrouw ontkenden dit. De senaat probeerde de zaak uit te zoeken en verlangden van Tackens en zijn vrouw dat ze onder eed een verklaring aflegden. Ze weigerden dit en zijn de vergaderzaal uit gevlucht.

De zaak ging toen naar consul Lahman. Hij stemde in dat de twee kamerverhuurders voor de rechtbank moesten verschijnen en de Hongaar ertoe gedwongen moest worden onder eed een verklaring af te leggen voor de rechtbank. De secretaris stuurde een brief naar Bíró in Oxford.

Op 15 maart toonde de rector de brieven van Bíró aan de senaat. De Hongaar vroeg Tackens zich te houden aan hun afspraak en hem een bepaalde som geld terug te geven. De senaat was het ermee eens dat deze eisen billijk waren. Op 17 maart werden Tackens en zijn vrouw verplicht om een eed af te leggen. Ze erkenden dat ze het huurgeld hadden ontvangen maar het geld aan de vergoeding van de schade hadden besteed die de Hongaar had veroorzaakt toen hij dronken naar huis kwam en zijn bed vies maakte.

Er werd besloten dat Tackens de Hongaar bedroog, maar de Hongaar droeg met zijn gedrag tot de twist bij. Zo kon de oorspronkelijke toestand niet hersteld worden. De inbeslagname van zijn vermogen kon niet nietig verklaard worden, maar de hospes moest acht gulden aan Bíró betalen.[30]

De onbetaalde huurprijs veroorzaakte ook in de volgende jaren veel problemen. Op 20 juni 1748 kwamen twee Hongaren in conflict met hun hospes. Ferenc Török huurde met een bepaalde Pfaffius een kamer van de portier van de Latijnse school. Er werd besloten dat de schulden gelijk werden verdeeld tussen de Hongaar en Pfaffius. Török moest tien gulden en daarboven nog de helft van 33 stuivers betalen.

Nog op dezelfde dag werd de zaak van Gábor Farczádi behandeld. Hij onderverhuurde namelijk de kamer die hij van zijn hospes had gekregen. Zijn hospes, de klerenmaker Jan Meulman, klaagde hem bij de senaat aan omdat Farczádi al een half jaar geleden een kamer had gehuurd voor andere studenten met de voorwaarde dat hij dertig gulden voor een jaar betaalt. Hij heeft echter tot dan toe alleen maar de helft van zes gulden, verder twee gulden en vier stuivers betaald en er zijn nog 36 gulden en 10 stuivers over. Farczádi was al van plan om naar huis te reizen omdat hij niet veel geld had. Hij vroeg dat de studenten aan wie hij de kamer onderverhuurde, het huurgeld niet aan hem maar rechtstreeks aan zijn hospes te betalen. Farczádi moest voor de senaat verschijnen waar hij vertelde dat hij nog van D. Ortwijn 8 gulden, van Hoogvliet 5 gulden en van Wielkens

5 gulden verwacht. Hoewel hij zelf nog wat zou moeten betalen, moest hij al vertrekken. Hij beloofde als hij nog de kans kreeg terug te komen vanuit zijn vaderland dat hij dan al zijn schulden zou vergoeden. Maar het zou al een grote hulp voor zijn hospes zijn als de studenten aan wie hij de kamer onderverhuurde, het geld onmiddellijk aan de hospes of aan de pedel zouden geven.[31] We weten niet of hij ooit terugkwam maar hij was nooit meer ingeschreven in Groningen.

Soms werden Hongaren als getuige opgeroepen in rechtszaken van de hospes. Mihály Váraljai werd in het proces tussen 3 en 10 april 1650 verhoord in de zaak tussen de student Franciscus N.N. en zijn hospita. De Hongaar werd gevraagd wat hij wist over de relatie tussen Franciscus en zijn hospita Maria Titsinck. Wist hij of Franciscus in de gegeven periode bij haar at, of hij een innige relatie had met haar, of hij haar in het geheim ontmoette, of ook anderen met Maria Titsinck te doen hadden en of Váraljai niets verzwijgt. De Hongaar vertelde dat Franciscus inderdaad bij deze dame at, maar niets van een innige relatie tussen de twee wist en geen verdere informatie over de zaak kon vertellen.[32]

De universiteit hield zich ook met geloofsvragen bezig en twee Hongaren werden verhoord. Anthonius Driessen, professor in Groningen beschuldigde Hermanus Venema, professor te Franeker, van remonstrantisme, en Driessen veronderstelde dat in de verbreiding van de remonstrantse gedachten in Hongarije en Zevenburgen de Hongaarse en Zevenburgse studenten van Venema in Franeker een bijzondere rol speelden.[33] Op het verhoor op 15 december 1734 moesten Gergely Szombati en István Réti vragen beantwoorden in verband met het remonstrantisme in Zevenburgen en Hongarije: waren er mensen in Hongarije of in Zevenburgen die van remonstrantisme verdacht werden en sudeerden deze mensen in Franeker? Degenen die studenten van Venema waren, werd gevraagd of ze iemand konden noemen, die student van Venema was en van het remonstrantisme verdacht werd, of überhaupt de naam van Venema in deze context genoemd werd, of de Zevenburgse kerk optreedt tegen de studenten van Venema, of er op synoden samengestelde schriften zijn tegen de opvattingen van Venema, of de studenten van Venema speciale reversen in Hongarije en Zevenburgen krijgen en of er überhaupt zulke speciale reversen tegen de opvattingen van Venema zijn.

Uit de antwoorden van de Hongaren bleek dat er wel vier of vijf remonstranten waren in Zevenburgen, maar dat niet iedereen van hen in Franeker studeerde en dat ze niemand van de studenten van Venema kenden die van het remonstrantisme beschuldigd zou kunnen worden. Over

degenen die van het remonstantisme verdacht werden, kon men niet vertellen of ze de meningen van Venema deelden: ze wisten nog niet eens of de naam van Venema in de vergaderingen überhaupt ter sprake kwam. Ze verzekerden de Universiteit Groningen, dat de Hongaarse en Zevenburgse kerk optrad tegen de mensen die van de orthodoxie afwijken. Tegen de opvattingen van de remonstranten werden reversen geschreven, maar die zijn niet tegen de meningen van Venema geschreven.

Na het onderzoek werd deze lijst aan de senaat overhandigd en werd verzocht de beschuldiging van Venema van heterodoxie terug te trekken.[34]

István Réti, die in de zaak Venema werd genoemd, was de enige Hongaar die in een criminele zaak werd verwikkeld en uiteindelijk uit de stad en de provincie verbannen. Op 22 juni 1747 werd bekend gemaakt dat Réti werd gearresteerd (ten eerste door militairen, later door het stadsbestuur). Hij werd door het stadsbestuur aan de universitaire vierschaar doorgegeven. Dit was ongewoon omdat er ook stadsburgers bij de zaak waren betrokken, en in het verhoor werden ook stadsburgers als getuigen opgeroepen.

Het slachtoffer was een vijftien jarig meisje, Marchje Frerichs. Zij zat op de wal achter hun huis toen Réti daar rond half 12 langsging. Hij gaf geld aan het meisje om met hem mee te gaan. Via de Herenpoort gingen ze richting Helpen. Réti gaf drie broden aan het meisje, en bood haar jenever aan dat het meisje niet accepteerde. Buiten Helpen leidde hij het meisje af van de weg: ‘doen die boxen loosgemaekt, willende ook haer den Rock oplighten, en teegens het Dykje nederwerpen, haar eenig geld presenterende, om gelijk hij seide, wat met haer te speelen.’ Het meisje vluchtte echter naar de stad, waar ze door kinderen van de student afraakte. De student ging naar Dorenhuis om daar jenever te drinken en het meisje ging bij haar zus langs rond drie uur 's middags. De zus van het meisje ging naar de student toe in Dorenhuis.

In de zaak werd ook de 24-jarige Greetje Borgers, de zus van het meisje verhoord. Zij vertelde dat ze met haar zus rond 5 uur 's middags naar Dorenhuis ging en de student daar vond: hij was jenever aan het drinken. De dame verweet de student dat hij probeerde haar zus te verleiden. De student ging weg, en de dame bedreigde hem met een stok. Toen de student het Haport bereikte, werd hij rond half zes gearresteerd. De dame vertelde dat een schipper, Albert genaamd, het begin van de hele zaak bij de muur zag. Bovendien zag een kind dat Réti om zijn buik een riem droeg.

Réti werd ook verhoord. Hij vertelde dat hij op die ochtend niet in de burse was, maar nadacht over theologische dingen en rond een uur 's middags naar de stadsmuur ging en vanuit daar naar Helpen, maar dat hij rond 5 uur 's middags al terugkwam naar de stad. Onderweg sprak hij echter met niemand, met geen man of vrouw. Nadat hij in de stad was teruggekeerd, ging hij in een kroeg zitten. Daarna kwam er een vrouw naar hem toe, die tegen hem begon te schreeuwen, maar hij begreep er niets van omdat hij de 'Belgische' taal niet sprak. Hij begreep ook niet waarom hij in de kroeg door soldaten werd gearresteerd. Op de vraag van de vierschaar of hij een riem droeg om zijn buik, antwoordde hij bevestigend. De rechtbank vroeg hoe het meisje dit had kunnen weten, maar hierop kon hij geen antwoord geven. Verder ontkende hij alle beschuldigingen van de rechtbank.

De notulen van de senaat nemen hier alle beschuldigingen van het meisje nauwkeurig door. Het verhoor werd op de volgende dag voortgezet met getuigen die het meisje noemde.

Uit het getuigenis van de drie getuigen is het duidelijk, dat ze Réti en het meisje samen de poort uit zagen gaan en een van hen zag ze ook terugkomen in de stad. Feneke Haecks vertelde dat ze het meisje zag een stuk brood laten vallen en het weer opheffen, en tussen twaalf en een uur volgde het meisje de student en ze gingen samen de stad uit. Grietje van Lange vertelde dat de student het meisje brood gaf: het meisje stond bij de Meulenzuil en ging met de student door de poort. Liesebet Alberts vertelde dat ze het meisje zag met de student: ze liepen tot de buitenpoort maar ze praatten niet met elkaar. Liesebet vroeg het meisje waar ze met de heer was geweest. Het meisje vertelde dat de heer een bericht had willen versturen.

De senaat vroeg Réti opnieuw, die alles ontkende. De senaat besloot hem uit de stad en de provincie te verbannen (*consilium abeundi*), en hiervan werden de stadsbestuurders en de curator verwittigd. Nog op dezelfde middag werd bekend gemaakt dat de stadsbestuurders en de curator het met het besluit van de senaat eens waren. Ondertussen verscheen ook de hospes van Réti, burger Perlenkamp. Hij vertelde dat de student 43 gulden en 5 stuivers moest geven voor zijn kamer. Hij vroeg het geld van studenten te mogen ontvangen die Réti geld schuldig waren. Dit was hem toegestaan maar hij moest de rector hiervan verwittigen.

Uiteindelijk werd het besluit bekrachtigd: Réti moest de stad en de provincie nog voor zonsondergang verlaten en het werd hem verboden ooit terug te keren.[35]

De universiteit bood ook financiële steun aan de studenten. Voor de helft van de prijs of helemaal gratis mochten studenten in de burse eten. Gelijk aan andere universiteiten werden de kosten van de uitgave van een dispuut gedekt of de terugreis gefinancierd. Gegevens hierover staan ons helaas alleen uit de achttiende eeuw bekend. István K. Csengeri werd door de curatoren op 13 december 1730 10 zilveren dukaten voor de uitgave van zijn dispuut gegeven en op 19 februari 1731 werd hem 31 gulden gegeven. Kort na de aankomst van Sámuel Szathmári Orbán in Groningen (29 juli 1735) werd de gratis uitgave van zijn dispuut mogelijk gemaakt door de curatoren.[36] De disputatio was op 1 oktober 1735 en de uitgave werd op 18 februari 1736 met 51 gulden door de curatoren gesteund. De uitgave van zijn dispuut werd op kosten van de universiteit op 4 december 1736 toegestaan. De disputatio vond een dag later plaats en op 17 februari 1737 werd hem 35 gulden en 17 stuivers uitbetaald voor de uitgave.[37]

Ook voor de reis naar huis kregen de studenten geld van de universiteit. László Kamarási kreeg 25 gulden op 21 juli 1738, Sámuel Nagyodi 50 gulden op 19 oktober 1748 en Mihály Szőnyi ook 50 gulden op 7 oktober 1749.[38]

Samenvattend kunnen we zeggen dat we het belang van de Universiteit Groningen in de Hongaarse peregrinatio academica niet mogen onderschatten: met 290 inschrijvingen was ze de vierde belangrijkste universiteit voor de Hongaarse peregrini. De universiteit gaf belangrijke financiële steun aan de studenten: hun eten en de onkosten van de uitgave van hun disputaties en hun viaticum werd door de universiteit gedekt. Helaas waren Hongaren af en toe verwikkeld in civiele of criminele processen waarover de universitaire rechtbank een oordeel moest vellen. Gelukkig was het aantal rechtszaken klein, dus kon de universiteit goede herinneringen bewaren aan haar Hongaarse studenten.[*]

Bibliografie

Album Studiosorum Academiae Groninganae 1915. (uitg. het Historisch Genootschap te Groningen). Groningen: Wolters.
Bozzay, R. & Ladányi, S. 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918.* [Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten]. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 15). Budapest: ELTE Levéltára.
Bozzay, R. 2010. 'Magyar diákok a groningeni bursában.' [Hongaarse studenten in de Groningse burse] Papp, I. & Angi, J. & Pallai L. (eds). *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára*. [Gedenkboek aangeboden aan János Barta ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag]. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet.
Doornbos, W.G. & Veldhuis, A. (red). 2002. *Register op het Lidmatenboek van de Gereformeerde Kerk van de stad Groningen 1594-1660.* Groningen: Ordonnantie.

Fockema Andreae, S.J. & Meijer, Th.J. (red.). 1968. *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811).* 1e deel. Franeker: Wever.
Jonckbloet, W.J.A. 1864. *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest, op last van den Akademischen Senaat.* Groningen: J.B. Wolters.
Langeraad, L.A. van & Bie, J.P. de & Loosjes, J. (eds). 1908-1918. *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland.* Deel 2. Utrecht: Kemink & Zoon.
Rieu, W.N. du (ed). 1875. *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula.* Hagae Comitum: Martinus Nijhoff.
Smit, F. 2003. 'Buitenlandse studenten in Groningen 1614-1815.' Huusen, A.H. (red.). *Onderwijs en onderzoek: studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw.* Hilversum: Verloren.
Waterbolk, E.H. 1985. *Academisch onderwijs in Franeker en Groningen, 1585-1843: ijver en wedijver.* Groningen: Universiteitsmuseum Groningen.
Ven, F. van der 'Groningse Loskoppen' Academierechtspraak in Groningen.' Huusen, A.H. (red). *Onderwijs en onderzoek: studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw.* Hilversum: Verloren.

Archivalia

Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (RGCGA)
Toegangnummer 46. Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit,
Inv. nr. 2.1.1.2.15. *'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat*, 1645 aug. 23.-1651 aug. 22.
Inv. nr. 2.1.1.2.16. 'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1651 aug. 25.-1671 aug. 17.
Inv. nr. 2.1.1.2.18. 'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1718 sep. 5.-1763 sep. 3.
Inv. nr. 2.1.1.2.20. 'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1773 sep. 4.-1783 dec. 18.

Inv. nr. 2.1.1.3.43. *'Album academiae huius, habens nomina studiosorum, manibus ipsorum signata', album studiosorum, 1615 maart 13.-1647 aug. 11.*
Inv. nr. 2.1.1.3.46. *'Recensielijsten', lijsten van opnieuw ingeschreven studenten, 1765-1807.*

Toegangnummer 47. Curatoren van de Groningse Universiteit.
Inv. nr. 2.1.3.9. *'Resolutien der heeren curatoren', resolutiën van het college van curatoren, 1700 febr. 20.-1750 mei 28.*
Inv. nr. 2.1.3.10. *'Resolutien der heeren curatoren', resolutiën van het college van curatoren, 1749 nov. 28.-1759 okt. 8.*
Inv. nr. 2.1.3.35. *Resolutiën rakende de provinciale burse, register van resolutiën der staten van Stad en Lande en het college van curatoren betreffende de burse, 1615 febr. 28.-1770 april 9.*

Eindnoten:

1 *Album Studiosorum Academiae Groninganae (ASAG)*, 18., Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (RGCGA) *'Album academiae huius, habens nomina studiosorum, manibus ipsorum signata', album studiosorum, 1615 maart 13.-1647 aug 11.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.3.43.
2 Franeker: 24 september 1625. Fockema Andreae & Meijer (red.), *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (ASAF)*, 1: Nr. 2258; Leiden: 28 oktober 1626. Rieu, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae* (ASALB), 196; *Volumina inscriptionum*, Universiteit Leiden. Archief van Senaat en Faculteiten (AVSEF), nr. 8, 223.
3 Waterbolk, *Academisch onderwijs*, 18-19.
4 Smit, 'Buitenlandse studenten', 263.
5 Waterbolk, *Academisch onderwijs*, 19.
6 Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*, 449.
7 In dit artikel zijn de gegevens in de tekst niet dezelfde als in de tabel. Zie: Smit, 'Buitenlandse studenten', 277 en 266.
8 Andreas Almassius en Petrus Frigutus: Doornbos & Veldhuis (red.), *Register op het* Lidmatenboek, 35, 332.
9 Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok*, De namenslijst van Hongaarse peregrini in Groningen kan nog met de volgende studenten aangevuld worden: Andreas Hunyadi: 5 april 1701, Gregorius Kapolyi: 11 oktober 1753, Georgius Szeles: 17 september 1779, Sigismundus Szaklányi: 2 oktober 1783, RGCGA, *'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1651 aug. 25.-1671 aug. 17.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.16.
10 Waterbolk, *Academisch onderwijs*, 18.
11 Mihály Pákozdy, *ASAG*, 248., RGCGA, *Album academiae 1615 maart 13.-1647 aug. 11.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.3.43.
12 Bozzay, 'Magyar diákok a groningeni bursában', 31-139.
13 RGCGA, *'Recensielijsten', 1765-1807*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.3.46.
14 *Album Studiosorum Academiae Groninganae*, 223., RGCGA, *Album academiae*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.3.43.
15 RGCGA, *Recensielijsten, 1765-1807, Toegangnummer* 46, inv. nr. 2.1.1.3.46.
16 RGCGA, *'Resolutien der heer en curatoren', resolutiën van het college van curatoren 1749 nov. 28.-1759 okt. 8.*, Toegangnummer 47, inv. nr. 2.1.3.10., RGCGA, *'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1773 sep. 4.-1783 dec. 18.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.20.

17 *Album Studiosorum Academiae Groninganae*, 227., RGCGA, *Album academiae 1615 maart 13.-1647 aug. 11.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.3.43.
18 Misschien is hij langer gebleven maar de akten van het volgende jaar ontbreken. RGCGA, *Recensielijsten', 1765-1807*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.3.46.
19 RGCGA, *Resolutiën rakende de provinciale burse, register van resolutiën der staten van Stad en Lande en het college van curatoren betreffende de burse, 1615 febr. 28.-1770 april 9.*, Toegangnummer 47, inv. nr. 2.1.3.35.
20 RGCGA, *'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1651 aug. 25.-1671 aug. 17.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.16.
21 RGCGA, *'Resolutien der heer en curatoren', resolutiën van het college van curatoren, 1700 febr. 20.-1750 mei 28.*, Toegangnummer 47, inv. nr. 2.1.3.9.
22 De universitaire voorrechten werden niet voorbehouden aan de studenten alleen, maar ook professoren, andere medewerkers en hun familileden van de universiteit konden ervan profiteren. Ven, van der, 'Groningse Loskoppen', 243.
23 Ibidem, 239.
24 Ibidem, 241.
25 Ibidem, 242.
26 Ibidem, 242.
27 Ibidem, 244-245.
28 Ibidem, 248.
29 Ibidem, 259-260.
30 RGCGA, *'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1718 sep. 5.-1763 sep. 3.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.18.
31 Ibidem.
32 RGCGA, *'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1645 aug. 23.-1651 aug. 22.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.15.
33 Zie over de discussie ook: Langeraad, van & Bie, de & Loosjes, *Biographisch woordenboek.* 2: 602.
34 RGCGA, *'Acta senatus academici', klad-resoluties van de senaat, 1718 sep. 5.-1763 sep. 3.*, Toegangnummer 46, inv. nr. 2.1.1.2.18.
35 Ibidem.
36 RGCGA, *'Resolutien der heer en curatoren', resolutiën van het college van curatoren, 1700 febr. 20.-1750 mei 28.*, Toegangnummer 47, inv. nr. 2.1.3.9.
37 Ibidem.
38 Ibidem.

* Ik dank dr. Levente Takács (Universiteit Debrecen, Instituut voor Geschiedenis) voor zijn hulp met de vertaling van de Latijnse teksten.

László Zsigmond Bujtás

De Nederlandse vertaling van Ferenc Pápai Páriz' Rudus redivivum (1701)[1]

Abstract

Ferenc Pápai Páriz, Professor at the Reformed College of Nagyenyed in Transylvania published his work 'Rudus redivium' on church history in Hungary and Transylvania in 1684 in Nagyszeben. The Dutch physician and literary man, Abraham van Poot brought out another book entitled 'Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen' (Short history of the Reformation in Hungary and Transylvania) in 1701 in Amsterdam. Text analysis indicates that the Dutch book is a complete translation of the work of Pápai Páriz. A letter published at the end of the appendix of the Dutch work proves that the author and the translater knew each other. A unique copy of the Dutch book is preserved in the Metropolitan Ervin Szabó Library, Budapest.

Keywords: Pápai Páriz, Ferenc; Poot, Abraham van; Church history in Hungary and Transylvania, 16th and 17th century; Bibliography of Abkoude, Johannes and Arrenberg, Reinier

In 1918 verscheen in het Hongaarse tijdschrift *Dunántúli Protestáns Lap* (Protestants Blad voor Transdanubië) een korte mededeling, geschreven door een anonieme auteur.[2] Volgens dit artikel wordt in de in 1788 uitgegeven bibliografie van Johannes van Abkoude (1703-1761) een werk van Abraham van Poot vermeld met de titel *Reformatie van Hungarijen en Zevenburgen*.[3] De auteur van deze publicatie oppert het idee dat het genoemde werk, waarvan hij geen exemplaar in Nederlandse, Duitse of Hongaarse bibliotheken heeft kunnen vinden, eventueel een gedeeltelijke of gehele vertaling is van het werk *Rudus redivivum* van de Zevenburgse wetenschapper en poly-

histor *Ferenc Pápai Páriz* (1649-1716), dat over de reformatie van Hongarije en Zevenburgen handelt.[4] De bibliografie van de Hongaarse literatuurgeschiedenis, die dit vermoeden als een vaststaand feit behandelt, vermeldt dat Adam [sic] van Poot het werk van de Zevenburgse wetenschapper vertaald heeft.[5] Géza Nagy vermeldt in het namenregister van zijn niet lang daarna verschenen monografie over Pápai Páriz Adam [sic] Poot als vertaler van het werk van Pápai Páriz.[6] Bovendien *beweert* hij, in zijn opsomming van de werken van de Zevenburgse auteur - eveneens zonder bewijzen aan te voeren - dat *Rudus redivivum* in het Nederlands is uitgegeven en dat deze uitgave een vertaling was van Poot, Adam, 1701-1711.[7]

RUDUS REDIVIVUM
seu
Breves Rerum Ecclesiasticarum
Hungaricarum juxta & Transylvanicarum inde a prima Reformatione
COMMENTARII,
Quâ potuit fidelitate & curâ collecti, expositi, & prout gestæ, consignati
à
FRANCISCO PARIZ PAPAI,
Med. Doct. & in illustri Collegio Enyediensi P. P.
1. Joh. 3. v. 18
Opere & Veritate.
CIBINII, Anno 1684.
Excudebat Stephanus Jüngling.

Titelblad van de uitgave van Rudus redivivum die in 1684 te Nagyszeben verscheen (Ráday-collectie Boedapest)

Omdat de in het begin van de vorige alinea genoemde publicatie pas na het verschijnen van het werk Régi Magyar Könyvtár (Bibliografie van oude Hongaarse boeken, voortaan: RMK) van Károly Szabó en Árpád Hellebrant het licht zag, en ook de tijdgenoten en biografieschrijvers van de Zevenburgse geleerde niet op de hoogte waren van de Nederlandse uitgave, heeft de Hongaarse bibliografische literatuur tot op heden geen aandacht besteed aan het werk.

De Nederlandse bibliografische literatuur heeft dit echter - zoals we gezien hebben - wel degelijk gedaan, want het werk wordt niet alleen genoemd in de bibliografie van Van Abkoude van 1788, maar ook in het supplement op de in 1743 verschenen uitgave hiervan,[8] alsmede in de in 1773 verschenen uitgave.[9] Bovendien zijn de desbetreffende gegevens later overgenomen in de Nederlandse biografische lexicons. Hoewel in alle uitgaven van Van Abkoudes werk wordt vermeld dat het onderhavige werk in 1701 in Amsterdam in *duodecimo* formaat is verschenen, geeft C. Kramm in 1860 in het tijdschrift *Navorscher* zonder bronvermelding aan dat het boek in 1711 het licht heeft gezien.[10] Dit gegeven werd vervolgens overgenomen door het tussen 1852 en 1878 verschenen biografische lexicon van Abraham Jacob van der Aa, die - eveneens zonder bronvermelding - beweert dat het boek in *kwarto* formaat is verschenen en ook gravures bevatte.[11] In het hierna, in 1888, gepubliceerde biografische lexicon van Nederlandse schrijvers is eveneens te lezen dat het werk in 1711 werd uitgegeven.[12]

Omdat er in de Nederlandse bibliotheken geen enkel exemplaar van het boek aanwezig is, terwijl het schrijver dezes wel gelukt is een exemplaar te vinden op de afdeling oude en kostbare werken van de Collectie Boedapest van de Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár),[13] is het de moeite waard het waarheidsgehalte van het bijna honderd jaar geleden geuite vermoeden te toetsen en de houdbaarheid van de tegenstrijdige beweringen in de Nederlandse vakliteratuur met behulp van dit exemplaar te onderzoeken.

Beschrijving van het boek

Het voorblad van het boek is voorzien van de volgende titel: Reformatie van Hongaryen en Sevenbergen. Beschreven door A. van Poot, Med. Doctor. Op het eigenlijke titelblad van het werk staat te lezen: Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen. Uit

verscheidene schriften, brieven, en eigene berichten t'zaam gesteld. Door A. van Poot, Med. Doctor. t'Amsteldam, by Gerardus Borstius, boekverkooper aan den Dam, op de hoek van de Nieuwendyk, Anno 1701.

Voorblad van de Nederlandse vertaling van Rudus redivivum (Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest)

Wie het boek ter hand neemt, kan onmiddellijk vaststellen dat het werk in *1701 is verschenen*, en wel in *duodecimo* formaat, en dat er *geen* gravures in zijn opgenomen. Omdat Van Abkoude in geen enkele uitgave van zijn werk een andere editie dan die van 1701 noemt, hoewel hij zijn bibliografie voortdurend door middel van supplementen aanvulde, is het onwaarschijnlijk dat er ooit een editie in 1711 is verschenen. Een uitgave

van 1711 is ook twijfelachtig omdat boekhandelaar *Gerardus Borstius,* die het werk heeft uitgegeven, in 1707 overleden is.

Korte Hiſtorie
Van de
REFORMATIE
der KERKEN van
HONGARYEN
En
SEVENBERGEN.
Uit verſcheidene Schriften, Brieven, en eigene berichten t'saamgeſteld.
Door
A. van POOT, *Med. Doctor.*
UT PALMA VIRESCIT
t'AMSTELDAM.
By GERARDUS BORSTIUS, Boekverkooper aan den Dam, op de hoek van de Nieuwendyk, Anno 1701.

Titelblad van de Nederlandse vertaling van Rudus redivivum (Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest)

Het bestaan van een uitgave van 1711 zouden we helemaal kunnen uitsluiten als er een in die tijd gangbare voorraadcatalogus bewaard was gebleven van Borstius of zijn zoon, Gerard jr., die eveneens boekhandelaar was. Er bestaat wel zo'n catalogus die uit het begin van de achttiende eeuw is gedateerd,[14] maar omdat die slechts een omvang van vier pagina's heeft en noch compleet is, noch het onderhavige werk

vermeldt, hebben we hier weinig aan. De uitgave van 1711 is waarschijnlijk als gevolg van een schrijffout in de vakliteratuur opgenomen, zoals de eerder genoemde anonieme auteur vermoedde.[15]

Na bezichtiging van het, zoals vermeld, in duodecimo formaat verschenen boek is ook uit te sluiten dat er een kwarto uitgave van heeft bestaan. De omvang van het werk is namelijk zo gering dat het zinloos zou zijn geweest het in dit formaat te publiceren.

Er vallen eveneens vraagtekens te plaatsen bij de mededeling dat er een geïllustreerde uitgave van het werkje heeft bestaan, want qua inhoud en aard (kerkgeschiedenis van Hongarije en Zevenburgen inclusief de bij behorende bronnen) is het niet dusdanig 'belangwekkend', dat het de moeite waard zou zijn geweest om er gravures voor te laten vervaardigen en daarvoor extra kosten te maken. Dit is des te minder waarschijnlijk omdat het hier gepresenteerde exemplaar uniek lijkt te zijn: het komt in de internationale boekendatabases op het internet niet voor, wat erop duidt dat het in een kleine oplage is verschenen.

De achterzijde van het titelblad van het boek is onbedrukt, hierna volgt de opdracht van de auteur aan *Jan d'Orville*, die volgens de tekst een 'voornaam koopman, en oud diacon der Hervormde Kerke tot Amsteldam' was, van wie de auteur een 'verplichte vriend en gehoorsame dienaar' was.

Hierna volgt het voorbericht van de auteur (ff *4[r]-[6v]), vervolgens het werk zelf (pp. 1-115), dat voorafgegaan wordt door een nieuwe, korte titel: *Reformatie van de Hongarise en Sevenbergse Kerken*. Boven de tekst is vanaf pagina 2 tot en met 115 dezelfde tekst als koptekst gedrukt, maar gesplitst in twee del en: op de linkerpagina's staat *'Reformatie van de Hongarise'* en op de recherpagina's *'en Sevenbergse Kerken'*.

De hoofdtekst van het werk wordt gevolgd door het aanhangsel (pp. [117]-156). Op het titelblad hiervan is te lezen: *Eenige brieven, over een weder geschreven door den Prins Bethlen Gabor aan den Heer David Pareus. En van Pareus aan den Prins Bethlen Gabor, nevens eenige andere*. Het aanhangsel bevat in het totaal zeven brieven, waarvan elke - in tegenstelling tot de aan de vertaling ten grondslag liggende Zevenburgse uitgave - op een nieuwe bladzijde begint. In het gedeelte van het boek dat de brieven bevat is boven de tekst eveneens een koptekst te zien, het volgnummer van de desbetreffende brief, dat als volgt wordt aangegeven: *I. BRIEF, II. BRIEF* enzovoort.

Eenige
BRIEVEN,
Over en weder geſchreven
door den Prins
BETHLEN GABOR
aan den Heer
DAVID PAREUS.
En van
PAREUS
aan den Prins
BETHLEN GABOR,
Nevens eenige andere.

Titelblad van het Aanhangsel bij de Nederlandse vertaling van Rudus redivivum (Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest)

Wanneer men de Nederlandse vertaling regel voor regel vergelijkt met het originele werk van Pápai Páriz, is de conclusie gerechtvaardigd dat het in Amsterdam verschenen boek - behoudens kleinere en grotere afwijkingen - een *volledige* vertaling is van het boek van de Zevenburgse geleerde.

Tussen de typografie van het oorspronkelijke werk en die van de Nederlandse vertaling bestaat een belangrijk verschil. In de vertaling zijn in tegenstelling tot de Zevenburgse uitgave in de marge kanttekeningen ge-

plaatst die de inhoud van de hoofdtekst samenvatten. Dit is het werk van de vertaler.

Er is dus sprake van een boek waarvan het bestaan onbekend was bij zijn Hongaarse en Zevenburgse tijdgenoten, dat tot nu toe niet vermeld wordt in de Hongaarse bibliografische literatuur, en dat alleen door de laatste biografieschrijver van Pápai Páriz, Nagy, aan de Zevenburgse wetenschapper is toegeschreven vanwege het vermoeden van de eerder genoemde negentiende-eeuwse anonieme schrijver.

In het exemplaar dat in de Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó wordt bewaard, is helaas geen eigendomsnotitie te vinden, en ook in de inventaris vindt men geen gegeven dat erop duidt wie de oorspronkelijke eigenaar van het boek is geweest en wanneer het werk in het bezit van de bibliotheek is gekomen. Het enige aanknopingspunt is een stempel op het voorblad, waaruit blijkt dat het boek reeds in 1953 deel uitmaakte van het boekenbestand van de bibliotheek.[16]

De hoofdtekst van het werk omvat de volgende in het Nederlands geschreven teksten:

1) brief van de Hongaarse koning, Lodewijk II, aan de inwoners van de stad Nagyszeben[17] (Boeda,[18] 2 mei 1523): *Lodewijk door Gods genade, Koning van Hongaryen ... Gegeven te Offen op de naaste Sabbath voor de Sondag Cantate in het jaar vyftien honderd drie en twintig*. (pp. 14-17);

2) brief van de inwoners van de stad Eger[19] aan de Habsburgse keizer Ferdinand I (Eger, 6 februari 1562): *Uit de brieven en beveelen van uwe H.K. Majesteit ... Geschreven te Agria, den sesden February in het Jaar vyfthien honderd twee en sestigh* (pp. 62-69);

3) brief van de Zevenburgse vorst Johannes Sigismund, tevens gekozen koning van Hongarije onder de naam Johannes II, aan de deelnemers van de synode te Nagyenyed[20] (Gyulafehérvár,[21] 9 april 1564): *Johannes de II. door Gods genade gekorene Koning van Hungaryen ... Gegeven in onse Stad Sevenbergs Weissenburg, op de Sondag Quasimodo genita, in het Jaar vyftien honderd vier en sestigh. Johannes gekoren Koning* (pp. 70-75);

4) Fragment uit het testament van de gouverneur van Transsylvanië István Báthori, in 1583 opgesteld ten behoeve van zijn neef, Zsigmond Báthori: *Dewyle ik tot u, seide hy, Allerliefste neef Sigismundus Bathori ... des te meer lof sult hebben, en een eeuwige en altydt-duurende belooninge, enz*. (pp. 81-83);

5) Grafdicht van Janus Pannonius: *Hier legt Janus die de eerste in syn vaderland de godinnen uit Helicon heeft in gevoerd, de nyd sta ten minsten aan den begravenen den titul toe, want hy heeft geen plaats in de graven* (p. 85);

6) Citaat, afkomstig van András Dudith [fragment uit zijn brief, gericht aan de Habsburgse keizer Maximiliaan II (1 juni 1567)]: '*... de Bisschoppen sijn Mom-aangesichten, geen menschen ... gelijk in Genesis staat, maar nevens de wateren sweefde*.' (pp. 85-86);

7) Tekst van het door de Habsburgse keizer Rudolf I aan de wet toegevoegde artikel 22 (Praag, 1 mei 1604): *Nadien zyn Keizerlyke en Koninglyke Majesteit ... Gegeeven tot Praag den eersten May van het Jaar sestien honderd en vier* (pp. 88-92);

8) Tekst van het door de Habsburgse keizer Rudolf I uitgevaardigde wetsartikel, als reactie op het protest van de Hongaarse standen (September 1604): *Soo veel het stuk van de Godsdienst aangaat ... tempels en Kerken van de Roomsch-Catholijken, ongeraakt en vry blijven* (pp. 102-104).

Het aanhangsel van het werk bevat de Nederlandse vertaling van de volgende zeven brieven:

1) brief van Gábor Bethlen, vorst van Zevenburgen, aan David Pareus, hoogleraar te Heidelberg (Várad,[22] 15 januari 1617): *Myn heer en zeer waarde Vader in Christo ... Uwer Eerwaardigheid toegenegene Soon Gabriel Bethlen* (pp. 119-123);

2) brief van Gábor Bethlen aan David Pareus (Gyulafehérvar, 21 december 1638): *Eerwaardigst Heer, die van ons op het hoogst te eeren, en seer lief is ... Uwer Eerwaardigheid toegenegene en welwillige Soon Gabriel Bethlen* (pp. 124-128);

3) brief van Gábor Bethlen aan David Pareus (Várad, 9 maart 1619): *Seer eerwaardige Heer, onse seer te gehoorsamene Vader in Christo ... Uwer Eerwaardigheids wel-willende Soon Gabriel Bethlen* (pp. 129-132);

4) brief van David Pareus aan Gábor Bethlen (Heidelberg, 17 april 1638): *Doorluchtigtse Prins, aller genadigste Heer ... Uwer Doorluchtiger Hoogheid, onderdanige en seer onwaardige Dienaar David Pareus* (pp. 133-138);

5) brief van David Pareus aan Gábor Bethlen (Heidelberg, 18 juni 1637): *Doorluchtigtse Prins, genadigste Heer ... Heideilberg den achtienden van Junius, des Jaars sestien honderd seven en dertig*. (pp. 139-147);

6) brief van Johannes Casparus Appelius, hofpredikant van de weduwe van Gábor Bethlen, aan zijn vader, Johannes Appelius, te Stenau in Duits-

land (Gyulaféhervár, 26 februari 1630): *Och! hoe seer zijn alle dingen tot hier toe in verwachtinge geweest ... Sevenbergs Weissenburg, den ses en twingtigsten February, des Jaars sestien honderd dertig* (pp. 148-151);

7) brief van een onbekende aan Abraham van Poot (Zevenburgen, 20 augustus 1687): *Seer waarde Man ... Geschreven uit mijn eigen woninge ... in Sevenbergen, den twintighsten van Augustus in het jaar zestien hondert zeven en tachtig* (pp. 152-156). Deze laatste brief komt in *Rudus redivivum* niet voor, en kon daarin ook niet voorkomen omdat hij later is ontstaan dan het oorspronkelijke werk dat aan de vertaling ten grondslag lag.

De omstandigheden waaronder de Nederlandse vertaling ontstond

Om erachter te komen welke motieven tot het verschijnen van het werk in Nederland leidden, verdient het aanbeveling het titelblad van het boek en het boek zelf aandachtig te bekijken.

Over *Gerardus Borstius, de uitgever* van het werk, is slechts bekend dat hij voorafgaand aan het verschijnen van het onderhavige boek in 1690 twee werken van de Hongaarse auteur *Ferenc Otrokocsi Fóris* (1648-1718), getiteld *Apocalyptica tuba quinta* en *Sententia media ac publica* heeft gepubliceerd, dit betekent echter nog niet dat hij voortdurend in contact stond met Hongaren.

Ook zijn er geen gegevens die erop duiden dat Jan, alias *Joan d'Orville*,[23] wiens naam in de opdracht van het boek genoemd wordt, Hongaarse contacten had, ook al was hij lid van een vooraanstaande familie die een belangrijke rol speelde in de Amsterdamse stadsgemeenschap.[24]

Anders ligt het bij de in Amsterdam werkzame geneesheer en letterkundige *Abraham van Poot* (1638-1703), die zich als de auteur van het boek uitgeeft. Voor Van Poot was de aanleiding om zijn bekende werk *Naauwkeurig verhaal*[25] te schrijven geweest, dat hij in 1678 een groep van van de galeien verloste Hongaarse predikanten had ontmoet, die toen in Nederland verbleven.[26] Hij nam daarna talrijke documenten in zijn werk op betreffende de verbanning van Hongaarse predikanten naar de galeien en hun verblijf aldaar en vertaalde onder meer, zonder de naam van de oorspronkelijke auteur te vermelden, het werk *Furor bestiae*[27] van Otrokocsi Fóris,[28] en ook een brief van de Zevenburgse edelman *Miklós Bethlen* (1642-1716) aan de tot de galeien veroordeelde predikanten.[29]

Naauwkeurig Verhaal van de
VERVOLGINGE
aangerecht tegens de
EUANGELISE
LEERAAREN
IN
HUNGARIEN:
Nevens een bewijs van der selver onschuld
Aan de
REBELLIE.
Uit last van de Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, vertoont aan den Roomsen Keiser
LEOPOLDUS de I.
Door der selver Residenten
De
H. HAMEL BRUININX.
DOOR
ABRAHAM van POOT, Med: Doct.
Met schoone Koopere-Plaaten verciert.
t'AMSTELDAM,
By Timotheus ten Hoorn, Boekverkooper in de Nes:
Anno 1684.

Titelblad van Naauwkeurig verhaal, een eerder verschenen werk van Abraham van Poot dat over Hongarije handelt (Ráday-collectie, Boedapest)

Recent onderzoek heeft uitgewezen dat ook andere Hongaren tot zijn kenniskring behoorden, met name de uit Zevenburgen afkomstige en tussen 1680 en 1689 in Amsterdam als lettersnijder en drukker werkzame *Miklós Tótfalusi Kis*[30] en de in Nederland studerende *Miklos Apáti*.[31] Behalve de genoemde werkzaamheden zette Van Poot ook talrijke oorspronkelijk in het Latijn verschenen werken van Nederlandse auteurs in

het Nederlands over, waaronder verschillende werken van een van de toonaangevendste theologen van de zeventiende eeuw, *Johannes Coccejus* (1603-1669) - activiteiten waar zijn Hongaarse kennissen van op de hoogte waren.[32]

De werkelijke auteur van het in 1701 in Nederland verschenen werk, Ferenc Pápai Páriz, die vanaf 1680 hoogleraar aan het Hervormde College[33] te Nagyenyed in Zevenburgen was, had eveneens Nederlandse contacten. Op de terugweg van zijn peregrinatie in Zwitserland leerde hij in Wenen de Nederlandse gezant *Gerard Hamel Bruyninx* (1616-1691) en de predikant van de ambassade, *Rudolph Hoffmann*, kennen en ook correspondeerde hij met *Theodor Craanen* (1621-1688), hoogleraar in de geneeskunde te Leiden en *Hermann Alexander Röell* (1653-1718), hoogleraar in de theologie te Franeker.[34]

Omdat Van Poot met Hongaren en Pápai Páriz met Nederlanders in contact stond, werpt zich de vraag op of er tussen hen beiden ook contact is geweest, en zo ja, of dat contact een rol gespeeld kan hebben bij het tot stand komen van de Nederlandse uitgave.

Portret van Ferenc Pápai Páriz in zijn Dictionarium Latino-Hungaricum, uitgegeven in 1708 te Lőose [thans Levoča in Slowakije] (Ráday-collectie, Boedapest)

Voor de beantwoording van deze vraag is de inhoud van de aan het einde van het boek opgenomen zevende, aan Van Poot door een onbekende persoon geadresseerde brief van belang (voor de tekst van de brief zie het Appendix).

SEVENDE BRIEF,
Aan den seer waarden Man de
Heer
ABRAHAM van POOT,
Doctor der Medicijnen;

In de bloeijende en seer vermaarde Stad Amsteldam, wensche ik alle Heyl en Zeegen.

Seer waarde Man,

DE uwe op den twaalf'en December des voorledenen Jaars, aan my geschreven, heeft de Heer A. B. aan my ter hand gestelt, en bedanke u seer, dat gy my met deselve vereerd hebt.

Wat uwe yever aangaat, waar door gy, omtrent ons Volk, en insonderheid de Hungarise Kerk, gedreeven word, is yets, waar voor u dit soo seer aangevochten en verdrukte volk, een dankbaare er-

De eerste bladzijde van de brief van Ferenc Pápai Páriz aan Abraham van Poot in de Nederlandse vertaling van Rudus redivivum (Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest)

De briefschrijver verwijst naar een op 12 december 1687 geschreven brief van Van Poot, die een zekere 'A.B.' aan eerstgenoemde deed toekomen. Achter het monogram gaat de naam van *András Bajcsi* schuil, een

Hongaar die in 1662 en 1663 in Nederland had gestudeerd[35] en vanaf 1684 een van de predikanten van de hervormde gemeente te Nagyenyed en een medewerker van Pápai Páriz is geweest.[36]

In de genoemde brief verzoekt Van Poot de geadresseerde hem geschriften te sturen die blijkens de context op de *Hongaarse* (kerk)geschiedenis betrekking moesten hebben. Hij wendde zich dus kennelijk tot iemand van wie hij wist dat hij over dergelijke geschriften beschikte en zich daarmee bezighield. Zoals bekend verscheen *Rudus redivivum*, waarin Pápai Páriz de geschiedenis van de reformatie in Hongarije en Zevenburgen behandelt en de daarmee verband houdende bronnen publiceert in 1684. Van Poot is vermoedelijk door Bajcsi of - wat nog waarschijnlijker is - door een goede vriend van Pápai Páriz, Tótfalusi Kis,[37] op de hoogte gebracht van de werkzaamheden op dit gebied van de Zevenburgse geleerde; het is zelfs niet uit te sluiten dat Van Poot *Rudus redivivum* al voor het schrijven van de brief waarin hij de geadresseerde om gegevens verzocht, heeft ingezien.

De afzender weigert het toezenden van de geschriften beleefd met de mededeling dat hij het verzoek van Van Poot niet volledig kan nakomen omdat de drukwerkzaamheden aan een in dit verband relevant boek over de geschiedenis van Zevenburgen (voortaan Historia te noemen)[38] nog niet voltooid zijn. Hij voegt er nog aan toe dat dit werk door twee goede vrienden van hem is samengesteld en laat doorschemeren, wat van een verrassend moderne opvatting getuigt, dat het niet fatsoenlijk zou zijn fragmenten hieruit vóór de uitgave aan Van Poot te verstrekken. Zijn negatieve antwoord probeert hij te verzachten met de belofte dat hij een exemplaar van het over een jaar gereedkomende werk aan Van Poot zal zenden. Deze gegevens wijzen erop dat de afzender over exacte gegevens betreffende de stand van de drukwerkzaamheden beschikte en zelfs dusdanig ingewijd was dat hij het zich kon veroorloven te beloven dat hij het kennelijk niet goedkope, in folioformaat uitgegeven boek aan de geadresseerde zou doen toekomen.

WOLFFGANGI
DE BETHLEN,
HISTORIARUM
LIBER PRIMUS.

PAnnonicæ gentis originem, & res pace belloq; prosperâ, & adversâ fortunâ gestas, jam hactenus prodidêre magni nominis Historici, nos itaque actum agere minimè oportunum ratı. id tantùm deducere volumus, quomodo Transilvania à regno Hungariæ avulsa fuerit, quidvè deinceps in ea, aut circa eam gestum sit: quod aggressuri, exordiemur à Inclyto Ludovici, Vladislai Regis Hungariæ filij ad Mohacs, interitu. Quamvis autem minimè nos lateat, hunc eum miserabilem illius casum, jam olim ab alijs fuisse descriptum, nihilominùs probè scientes, nihil magis requiri ab Historico, quàm falsi vitandi studium. & veri scribendi synceram fidem, ad declarandum quamnam hanc funestam præcesserint clades, non possumus nos annotare ea, quæ ab illis, quorum Historia in manibus ferè omnium versatur, omissa, ab alijs autem, quorum scripta necdum viderunt lucem, literarum monumentis tradita esse videmus: quod tamen quàm compendiosissimè fieri poterit exponemus.

Imperavit illi temporibus, magnâ spe animos Hungarorum, fama de Solymanno, qui in juventâ artes sua literis, ac Arabicorum Philosophorum placitis sedulò incumbens, discebatur artesquam ferociam Patris ini Selymi Imperatoris Turcarum imitaretur, sed postea relicto belli exercitio, colendæ cum vicinis pacı, operam esse

A

A BUDAPESTI EGYETEMI KÖNYVTÁRA

De eerste bladzijde van Farkas Bethlens Historia, omstreeks 1687 (Ráday-collectie, Boedapest)

Hierboven werd vermeld dat de afzender van de brief aan Van Poot over het ter perse liggende werk uitsluitend schrijft dat het door twee goede vrienden van hem is samengesteld. Op dit moment zijn er geen concrete aanwijzingen dat Pápai Páriz zelf ook aan de werkzaamheden aan *Historia* heeft deelgenomen, maar omdat hij *Farkas Bethlen* (1639-1679) en *Elek Bethlen* (1643-96), die door de moderne Hongaarse vakliteratuur als de auteur, respectievelijk de uitgever van *Historia* worden beschouwd, aantoonbaar heeft gekend,[39] doelt hij naar alle waarschijnlijkheid op die twee personen. Volgens de in 1683 opgestelde inventaris van de bibliotheek van Elek Bethlen, wiens eruditie algemeen bekend was, maakte *Pax animae*,[40] een werk van Pápai Páriz, deel uit van die verzameling.[41] Het manuscript van *Rudus redivivum* kwam in 1683 gereed[42] en het boek verscheen in 1684 in druk. Bethlen kan dus ook dit laatste werk gekend hebben en omdat Pápai Páriz niet alleen hoogleraar in de filosofie en de Griekse taal was, maar ook in de geschiedenis, is het goed voorstelbaar dat, toen begonnen werd met het drukken van *Historia*, het voor Bethlen vanzelfsprekend was hem ook bij het werk te betrekken.

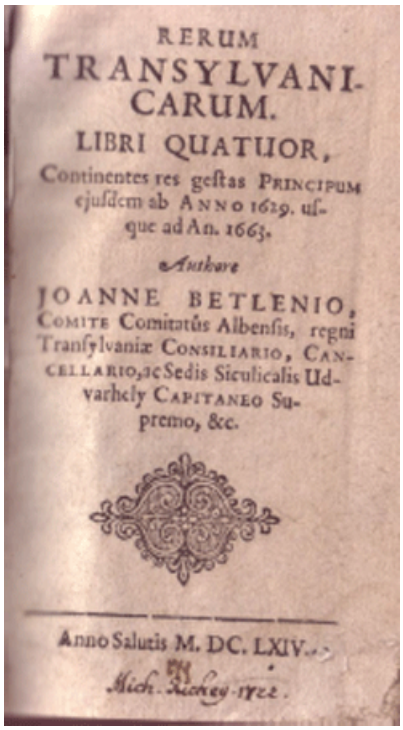
RERUM
TRANSYLVANI-
CARUM.
LIBRI QUATUOR,
Continentes res gestas PRINCIPUM
ejusdem ab ANNO 1629. us-
que ad An. 1663.
Authore
JOANNE BETLENIO,
COMITE Comitatûs Albensis, regni
Transylvaniæ CONSILIARIO, CAN-
CELLARIO, ac Sedis Siculicalis Ud-
varhely CAPITANEO Su-
premo, &c.
Anno Salutis M. DC. LXIV.
Mich. Racky 1722.

Titelblad van János Bethlens werk over de geschiedenis van Zevenburgen tussen 1629 en 1663, uitgegeven in 1664 te Amsterdam, voorganger van Farkas Bethlens Historia (Ráday-collectie, Boedapest)

Het vermoeden dat de Zevenburgse hoogleraar degene is die de aan Van Poot gerichte brief heeft geschreven, wordt door drie elementen van de brief ondersteund. Het eerste hiervan is dat de afzender zich voorzichtig, maar in negatieve zin uitlaat over de activiteiten van de opstandeling *Imre Thököly* (1657-1705),[43] die door Van Poot blijkens de context eveneens negatief werd

beoordeeld.[44] Dit is een logische reactie van een geneesheer en geleerde die toegang had tot vooraanstaande persoonlijkheden van de Zevenburgse aristocratie, onder wie de Teleki's en de Bethlens, ja zelfs tot de vorst van Zevenburgen, Mihály Apafi I (1632-1690), wiens hofarts hij was.[45]

Portret van Imre Thököly (1657-1705), van 1682 tot 1685 koning van Opper-Hongarije, 1693 (Ráday-collectie Boedapest)

In het vervolg van de brief maakt de afzender gewag van geschriften van een van zijn collega's, die hem in moeilijkheden hebben gebracht. De genoemde collega is niemand anders dan de collega-docent van Pápai Páriz, Márton Dési (1639-1691), hoogleraar in de theologie aan het College te Nagyenyed, die door zijn coccejaanse opvatting en een in 1685 geschreven verhandeling in conflict was geraakt met Zevenburgse hervormde kerkelijke kringen.[46] De briefschrijver raakte hierdoor mogelijk in moeilijkheden omdat hij van 1681 tot 1715 rector van het College was[47] en in die functie gedeeltelijk aansprakelijk kon worden gesteld voor de activiteiten van een collega-docent.

Het gebouwencomplex van het Hervormde College te Nagyenyed met op de achtergornd de hervormde kerk, omstreeks 1850

Tenslotte vermeldt de briefschrijver nog dat hij zijn woorden zorgvuldig moet kiezen omdat hij een bekende persoonlijkheid is. Deze woorden lijken eveneens van toepassing op Pápai Páriz, die, zoals we gezien hebben, met hogere kringen contact onderhield en een man van aanzien was.

In het voorgaande heb ik aan de hand van verwijzingen in de brief, dat wil zeggen aan de hand van indirecte gegevens, gepoogd te bewijzen dat

de afzender van de aan Van Poot gerichte brief Pápai Páriz moet zijn geweest. Om deze gedachte nader uit te werken is het de moeite waard te bezien of Van Poot en Pápai Páriz gemeenschappelijke trekken hadden, bijvoorbeeld vergelijkbare opvattingen, die het leggen van het contact tussen hen beiden vergemakkelijkt hebben.[48]

Zowel Van Poot als Pápai Páriz waren tot geneesheer opgeleid, maar na 1672 vertaalde de eerstgenoemde grotendeels theologische en in mindere mate geschiedkundige werken uit het Latijn in het Nederlands[49] dus sinds dat jaar verrichtte hij letterkundige arbeid, vervolgens, van circa 1687 tot 1693, vertaalde hij deel zeven tot en met twaalf van het werk *Hortus Malabaricus*,[50] en maakte hij deze delen persklaar. Evenals Pápai Páriz was hij cartesiaan, daarom is het begrijpelijk dat hij een van de werken van *Johannes Henricus Suicerus* (1644-1705), hoogleraar te Zürich, die soortgelijke opvatting koesterde, vertaald heeft.[51] De vader van Suicerus, Johannes Casparus (1620-1684), eveneens een aanhanger van Descartes,[52] was toevalligerwijze leraar van Pápai Páriz in Zürich geweest en Pápai heeft na zijn studie met hem gecorrespondeerd.[53]

Bij de samenstelling van zijn reeds genoemde boek over Hongarije maakte Van Poot gebruik van bepaalde passages uit het werk van *Johann Heinrich Heidegger* (1633-1698), eveneens hoogleraar te Zürich, over de geschiedenis van het pausschap.[54] Later vertaalde hij een ander werk van Heidegger, *Enchiridion biblicum*,[55] - dezelfde Heidegger die Pápai Páriz' leermeester was geweest en met wie deze na zijn terugkeer had gecorrespondeerd.[56]

Tenslotte wil ik nog wijzen op een verschil tussen de oorspronkelijke tekst van *Rudus redivivum* en de Nederlandse vertaling van dit werk. In het Latijnse origineel van zijn werk schrijft de Zevenburgse hoogleraar dat hij in 1649 in Dés[57] werd geboren.[58] De vertaler *liet* dit tekstgedeelte uit de Nederlandse vertaling *weg*,[59] wat logisch is voor een vertaler die andermans werk onder zijn eigen naam publiceert, en in dit licht bezien is het nog logischer dat hij de naam van de afzender uit de aan hem gerichte brief weglaat en in de datering de plaatsnaam door puntjes vervangt en slechts de naam van het land van herkomst (Zevenburgen) vermeldt. De geboortedatum, de naam en de actuele woonplaats *samen* zouden immers eenduidig de identiteit hebben verraden van de briefschrijver, in casu de auteur van het oorspronkelijke werk. Deze omissies kon de vertaler zich gemakkelijk veroorloven omdat de afzender van de brief gewag maakt van de turbulente omstandigheden in zijn land en laat doorschemeren dat hij over bepaalde zaken liever niet wil schrijven. Toenmalige lezers van

het boek zullen de handelwijze van de vertaler dus begrijpelijk en zelfs noodzakelijk hebben gevonden.[60]

Op grond van het bovenstaande is de conclusie gerechtvaardigd dat de afzender van de brief aan Van Poot niemand anders kan zijn geweest dan Ferenc Pápai Páriz, de werkelijke auteur van het in het Nederlands vertaalde werk. De Nederlandse vertaler vertaalde dus een boek van een auteur met wie hij correspondeerde. De hierbij gepresenteerde brief getuigt er tevens van dat de activiteiten van de Zevenburgse geleerde op het gebied van de (kerk)geschiedenis in Nederland bekend waren en dat hem vanuit dat land tien jaar eerder een verzoek om geschriften was gedaan dan vanuit Duitsland.[61]

Verschillen tussen het oorspronkelijke werk en de Nederlandse vertaling

Zoals gezegd volgt de vertaling, op enkele uitzonderingen na, nauwkeurig de oorspronkelijke tekst. Omdat er in de Nederlandse tekst ook tekstgedeelten zijn die in de te Nagyszeben verschenen Latijnse uitgave van *Rudus redivivum* niet voorkomen, wel in de *Hongaarse* vertaling van dit werk[62] van de hand van Pápai Páriz, is de conclusie gerechtvaardigd dat Van Poot in verband met de taalbarrière door de auteur zelf op de hoogte is gebracht van deze verschillen, wat erop duidt dat de vertaler en de auteur na het ontstaan van het eerste contact nog meer contact met elkaar hebben gehad.

Een van deze fragmenten is de opmerking van de Zevenburgse hoogleraar dat de aanleiding voor hem om zijn werk te schrijven was geweest, dat hij in het geschiedkundige werk van *Johannes de Laet* (1591-1649)[63] had gelezen dat deze auteur de reformatie in Hongarije en Zevenburgen buiten beschouwing had gelaten omdat hij er geen gegevens over had kunnen vinden:

Pápai Páriz:	**Van Poot:**
...megláthatni Laetus közönséges historiájának elöljáró beszédében, ki minden evangélikus nemzetek reformatiojának historiáját összeszedvén, egyedül a nagyarok reformatiojokról semmit sem találván, azt hagyta ki. Mert igy szól: ‘Continuavi, Protestantium Ecclesiae res gestas per singulas	Iohannes Laetus, in het Kort Begryp van sijne algemeene Wereldlijke en Kerkelijke geschiedenissen, segt aldus. Ik hebbe vervolgd de gebeurde saaken der Protestantse Kerken, in ieder Land-schap, Hungaryen alleen uitgesondert, om dat van deselve, soo veel ick weete, geene schriften te vinden zijn,

provincias, ut fieri poterat ad nostra usque tempora, sola Hungarica, quod de his nulla scripta, quod sciam extent, excepta.'[64]	het geene wel hadde konnen geschieden.[65]

Dit gedeelte komt alleen in de in 1685 ontstane Hongaarse vertaling van *Rudus redivivum* voor, dus hier heeft de auteur de vertaler persoonlijk op opmerkzaam gemaakt.

Het andere door mij bedoelde tekstgedeelte is een toevoeging betreffende de datum van de in 1523 in Boeda gehouden landdag. Deze *ontbreekt* in het oorspronkelijke werk:

Pápai Páriz, Rudus redivivum:	**Pápai Páriz, Romlott fal felépítése:**	**Van Poot:**
Quod hic Cibiniensibus demandatur in publicis deinde Regni Comitiis facta definitione cavetur Anno 1522 in hanc sententiam...[66]	Amit itt a Szebenieknek parancsolnak, csakhamar azután Budán Szent György napján országgyűlésben közönséges végzésből articulusban írának 1523. ilyen formán.[67]	Het geen hier aan die van Cibin belast word, wierd naderhand in de openbare Rads-vergadering gehouden te Offen, voor het vieren van het feest van Sant Joris, door een gemaakte bepalinge geboden in het Jaar vyftien honderd twee en twintig, en wel met dit slot vonisse...[68]

Het feit dat Van Poot wel het jaartal *1522*, dat in het Latijnse origineel voorkomt, behoudt, maar bij het meededelen van deze datum de aanvulling van de uitgebreidere Hongaarstalige versie benut, wijst erop dat hij niet alleen gebruik heeft gemaakt van de in 1684 te Nagyszeben verschenen tekst, maar ook van de aanvullingen die blijkbaar Pápai Páriz hem deed toekomen.[69]

Een volgende belangrijke groep verschillen tussen beide werken houdt verband met het vraagstuk van het auteurschap van de tekst. Omdat de vertaler op het titelblad van het door hem in het Nederlands overgezette werk verklaart dat hij de geschriften en brieven die het boek bevat *zelf* verzameld heeft, moest hij op het auteurschap betrekking hebbende fragmenten van het oorspronkelijke werk noodzakelijkerwijs wijzigen of weglaten.

Daarom is in de vertaling de passage weggelaten waarin Pápai Páriz zijn geboorteplaats en -datum vermeldt (het weggelaten tekstgedeelte is door mij gecursiveerd):

Pápai Páriz:	**Van Poot:**
Dés Oppidum Transylvaniae, *ubi Anno 1649. natus sum*, ineunte hoc Seculo Sexto, ex ipsis Arianismi fecibus in veram et orthodoxam S.S. Trinitatis confessione et fidem, Deo duce et bono Zelo Pientissimi viri Georgii Caroli, ibidem verbi Ministri et vicinonorum Fratrum Senioris Ministri, *cui cum Luca Bono Desio Antitrinitariorum Ecclesiae Ministro* acre diu sed non ingloriosum certamen fuit, repurgari et reformari coeptum.[70]	Des een Stad van Sevenbergen, in het begin van de zesde eeuwe, van den dreck selve der Arrianerye, tot de waare en rechtsinnige belydenisse, en geloove van de Hoog-heilige Drieeenheid, door Godts Hulpe, en goeden yever van de godsaligste en vroomste Man Georgius Caroli, aldaar Bedienaar des Woords, en onderling (!) van de naburige broederen, beginnen gesuiverd en hervormd te worden...[71]

Aan het einde van de hoofdtekst van het werk bevindt zich een namenlijst waarin de Zevenburgse geleerde *met opgave van de bron waaruit hij geput heeft* de namen van talrijke Hongaarse en Zevenburgse magnaten opsomt die tot het protestantse geloof zijn bekeerd. Omdat Van Poot beweerde dat hij de geschriften en brieven zelf had verzameld, moest hij de naam en de disputatie van András Prágai uit de tekst weglaten (ook hier is de weggelaten passage door mij gecursiveerd):

Pápai Páriz:	**Van Poot:**
Atque hoc fere fuit Reformatae Fidei per Hungariam et vicinam ei Transylvaniam, incrementum, quam ornabat summopere et juvabat splendidiorum qoque Familiarum deinceps, in timore Domini facta locuples accessio. Non possum hic non numerare et laudare praecipuas, quarum nudum catalogum *in Themate suo Seculari sub Magno Pareo Hejdelbergae defenso, cum exultatione spiritus recitavit publice, Anno 1617. 1. Novembris, Andreas Prágai*, hoc tenore: Gabriel Bethlen...[72]	En dit is so byna geweest het begin, en de aangroei van het hervormde gelove in Hungaryen, en het nabuurige Sevenbergen, welke ten hoogsten vercierd en geholpen wierde door de bykomste der doorluchtigste huisgesinnen, die in de vreese des Heeren, daar na in een groot getal zijn toe gekomen, en niet weinig vermeerdert hebben, waarom ik niet nalaten kon om de voornaamste der selver, hier op te tellen en te prysen, als Gabriel Bethlen...[73]

In het aanhangsel van het oorspronkelijke werk merkt de auteur op dat hij de brieven die na het inleidende deel volgen, zelf in Heidelberg heeft gekopieerd. De vertaler laat deze alinea weg in zijn vertaling, omdat daaruit logischerwijs zou volgen dat hij de brieven heeft gekopieerd.

Het laatste voorbeeld betreffende de toe-eigening van het auteurschap treffen we aan in de zevende brief, die in het oorspronkelijke werk niet is opgenomen. De vertaler vervangt in de datering aan het einde van de brief de plaatsnaam door puntjes (uit de Nederlandse brief blijkt alleen dat de brief in Zevenburgen is geschreven) en vermeldt de naam van de afzender niet, wat logisch is voor een vertaler die andermans werk onder eigen naam publiceert, immers de eerder weggelaten geboortedatum, de vermelding van het bezoek aan Heidelberg en de gegevens van de brief zouden eenduidig de identiteit van de auteur van het oorspronkelijke werk hebben verraden.

Bij de consequente verwijdering van gegevens die naar de oorspronkelijke auteur verwijzen maakte de vertaler echter één fout. Aan het einde van het oorspronkelijke werk prijst de auteur het bewind van de vorst van Zevenburgen, Mihály Apafi I en hij voegt eraan toe dat de vorst in het jaar waarin het werk is ontstaan al drieëntwintig jaar over het land heeft geregeerd. De vertaler neemt dit *klakkeloos* over ondanks het feit dat Apafi in 1701 niet meer leefde.[74]

Mihály Apafi I (1632-1690), vanaf 1661 vorst van Zevenburgen, kopergravure van Jacob Sandart, jaren 1660

Pápai Páriz:	**Van Poot:**
Quod bonum, nunc vicissim Ecclesiis cumulavit Deus, et firmam similium spem fecit in futurum, dum e femore Celsissimi Michaelis Apafi, Principis et Domini Clementissimi, Religiosissimi, cujus Regni inter tot circumsterpentes belli tumultus ad miraculum semper pacati, annus jam vigesimus tertius, Deo secundante init, Filium cognominem adhuc impuberem, throno Paterno, viventibus et nobis, clementer dignatus est.[75]	Welk goed, nu van gelijke volkomener aan de Kerke is gegeven, en hoope gegeven heeft van diergelijke dingen, in het toekemende, dewijl hy uit de heupe van den doorluchtigsten Prins, en genadigsten, en Godsdienstigsten Heer Michael Apafi, wiens Ryk nu in het begin van syn drie en twintigste Jaar, onder so veele omswevens beroerten van oorlog, tot verwonderens toe, altyd in vrede is gebleven, die verwekt heeft een Soon, ook so genoemd, noch een Jongeling, met sijn Vaderlyke Throon, wy selve noch levende, en snlks (!) siende, goedertierentlijk verwaardigd en beschonken is.[76]

Van de minder belangrijke verschillen tussen beide werken is nog noemenswaardig dat de vertaler de persoon van de verteller van het oorspronkelijke werk (eerste persoon enkel- en meervoud) soms behoudt, soms door elkaar vervangt, hij is hierbij echter niet consequent. Ook zijn er verschillen te constateren tussen de twee werken wat betreft de vermelding van jaartallen en Hongaarse plaats- en familienamen, deze kunnen echter ook aan onoplettendheid of onnauwkeurigheid worden toegeschreven, er kan dus niet worden geconcludeerd of dit opzettelijk is gebeurd. Verder komt het voor dat de vertaler door onoplettendheid een persoons- of plaatsnaam overslaat of dat hij een fout in het oorspronkelijke (gedrukte) werk verbetert, bijvoorbeeld een volgnummer dat in een opsomming achterwege is gebleven.

Bij dit alles rijst de vraag op of de vertaler tijdens zijn arbeid gebruik heeft gemaakt van een manuscript dan wel van een gedrukt exemplaar van het werk. Als er een Latijns manuscript had bestaan dat inhoudelijk overeenkwam met de uitgebreidere Hongaarstalige versie van 1685, zouden we kunnen denken dat de vertaler dat heeft gebruikt, maar omdat de vertaler niet alle aanvullingen van het Hongaarse manuscript van 1685 in de vertaling opneemt, kunnen we deze mogelijkheid uitsluiten. Hierna rest ons nog de vraag te beantwoorden of de vertaler de gedrukte of met de hand geschreven versie van de uitgave van 1684 heeft gebruikt.[77]

Om deze vraag te beantwoorden kunnen we bij gebrek aan andere aanknopingspunten de schrijfwijze van de Hongaarse eigennamen in het werk onderzoeken. In het boek komen drie naamlijsten voor die in ruime mate dergelijke namen bevatten. De eerste is de lijst met de namen van de predikanten die hebben deelgenomen aan de synode van Erdőd[78] op 20 september 1545, de tweede is de lijst met de namen van de predikanten die aanwezig zijn geweest op de synode van Beregszász[79] op 1 december 1552 en de derde is de al genoemde lijst van magnaten die tot het protestantse geloof zijn overgegaan. Als voorbeeld analyseer ik de eerste lijst, met de opmerking dat de overige twee lijsten een soortgelijk beeld vertonen. In de Nederlandse vertaling worden negentien van de negenentwintig namen van predikanten die aan de synode van Erdőd hebben deelgenomen exact zo gespeld als in de in 1684 te Nagyszeben verschenen editie. In de tien resterende namen zijn de volgende afwijkingen te constateren:

Pápai Páriz:	**Van Poot:**
Kolocsai	Kolacsai
Gyalai	Gyali
Bácsmezei	Bachnuezel
Batizi	Batiszi
Berkeszi	Berkessi
Dévai	Devahi
Szakácsi	Szakucsi
Debreczeni	Debrecini
Miskolczi	Miskoltzi
Batizi[80]	Batisi[81]

De spelling van de overgenomen namen, die afgezien van het totaal afwijkende ‘Bachnuezel’ relatief weinig fouten - verschillen van één à twee letters - vertoont, maakt aannemelijk dat de vertaler een gedrukte uitgave heeft gebruikt. Immers, zou hij de namen van een manuscript overgenomen hebben - waarbij ook nog de drukker de getranscribeerde namen had moeten lezen, wat een nieuwe mogelijkheid om fouten te maken zou hebben opgeleverd, dan zouden ongetwijfeld nog meer Hongaarse namen in de Nederlandse tekst onjuist zijn gespeld.

Het belang van de Nederlandse uitgave

De geloofsvervolging die in Hongarije in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw plaatsvond, baarde in de tweede helft van deze eeuw veel opzien in Nederland, dit geldt met name voor de vonnissen van de bloedraad te Pozsony[82] en het lot van de tot de galeien veroordeelde predikanten. In Nederland uitgegeven gedrukte werken die deze onderwerpen behandelen, bevatten grotendeels teksten, overgenomen uit werken van Hongaarse auteurs. Deze teksten zijn deels ingebed in werken van Nederlandse auteurs over de kerkgeschiedenis, deels als zelfstandige werken uitgegeven - onder de naam van de vertaler of zonder vermelding van de auteur. Een uitzondering hierop vormen de brieven van de tot de galeien veroordeelde predikanten aan hun Nederlandse kennissen en hun in Utrecht studerende landsgenoten en de brief van de Zevenburgse edelman Miklós Bethlen aan deze predikanten, die als zelfstandige pamfletten zijn gepubliceerd. Hierin worden de namen van de afzenders, respectievelijk de hoedanigheid en de naam van de auteur wel vermeld.[83] De hierboven genoemde werken over de kerkgeschiedenis en het verzamelwerk van Abraham van Poot, *Naauwkeurig verhaal*, belichten alleen de voorgeschiedenis van de geloofsvervolgingen en de achtergrond van de vonnissen van de bloedraad van Pozsony en beschrijven het lot van de tot de galeien veroordeelde predikanten. Deze onderwerpen komen vaak voor in de toentertijd in Nederland uitgegeven Latijnse en Nederlandstalige boeken en er zijn aanwijzingen dat het verhaal van de tot de galeien veroordeelde predikanten niet alleen kerkgeschiedschrijvers bezighield, maar ook in Nederlandse kerkgemeenten ter sprake kwam.[84]

Het belang van de Nederlandse vertaling van Pápai Páriz' werk is gelegen in het feit dat dit het eerste door een Hongaarse auteur geschreven, in Nederland zelfstandig verschenen werk is waarin het Nederlandse publiek exacte informatie kon vinden over de vroeg-protestantse kerkgeschiedenis van Hongarije en Zevenburgen, namelijk over kerkelijke gebeurtenissen ten tijde van de reformatie en over de verbreiding van het protestantisme in beide landen. Het werk van Pápai is dus de voorganger van twee andere, al langer bekende, eveneens door Hongaarse auteurs geschreven werken over de Hongaarse en Zevenburgse kerkgeschiedenis die na de verschijning van het werk van Pápai Páriz in Nederland werden gepubliceerd.

Een kwart eeuw na het verschijnen van Pápai Páriz' werk zag in 1728 de volgende kerkgeschiedenis van Hongarije en Zevenburgen het licht, en

wel in Utrecht. Het boek, dat aanmerkelijk uitvoeriger is dan dat van Pápai Páriz, is geschreven door Pál Debreceni Ember (1660-1710), maar uitgegeven onder de naam van Friedrich Adolf Lampe (1683-1729), hoogleraar in de theologie te Utrecht.[85] Ruim anderhalf eeuw later, in 1890, verscheen in Leiden het boek van Péter Bod (1712-1769) over de Hongaarse kerkgeschiedenis.[86]

De Nederlandse uitgave van het werk van Ferenc Pápai Páriz sluit aan bij eerdere werken die de vertaler onder zijn eigen naam publiceerde. Als voorloper van de hierboven genoemde reeds bekende werken verschaft het nieuw inzicht inzake de Nederlandse receptie van de geschiedenis van de Hongaarse en Zevenburgse reformatie en van de vroeg-protestantse kerkgeschiedenis van beide landen.

Appendix

Ferenc Pápai Páriz aan Abraham van Poot

[Nagyenyed,] 20 augustus 1687[87]

Zevende brief, aan den seer waarden man de heer Abraham van Poot, doctor der medicijnen;

In de bloeijende en seer vermarde stad Amsteldam, wensche ik alle heyl en zeegen.

Seer waarde man,

De uwe op den twaalfden december des voorledenen jaars, aan my geschreven,[88] heeft de heer A. B.[89] aan my ter hand gesteld, en bedanke u seer, dat gy my met deselve vereerd hebt.

Wat uwe yever aangaat, waardoor gy, omtrent ons volk, en insonderheid de Hungarise Kerk, gedreeven word,[90] is yets, waarvoor u dit soo seer aangevochten en verdrukte volk, een dankbaare erkentenisse voor God en de wereld, schuldig is:[91] *want wy alle zijn als schapen die ter slachtinge geleidet worden, en echter haare mond niet opdoen.*[92] Dierhalven, so gy lieden, aan welke de onmeetelijke goedheid Gods, onder alle seer groote goeden, tot hier toe de vryheid van spreeken en schryven, heeft bewaard, (maar ik spreeke niet alleenelijk van geleerde mannen, maar van die heeren die aan het roer van U lieder aller voortreffelijkste gemeenebest zitten.[93] So gy lieden segge ik, gelijk de wyse koning[94] vermaand heeft: uwe mond opdoet voor stomme, en in haarlieder saak, die nu ter uitroejinge en ondergang worden overgegeven,[95] so doet gy lieden warelijk de plicht van een Christen, GODE en aan alle de goeden seer aangenaam.[96]

Maar gy zult my mogelijk in het oor luisteren, dat ook wy aan U lieden, onse hulpe moeten bieden, insonderheid in sulke dingen ter hand te stellen, die gy van my begeert, opdat gy lieden also van de staat onser dingen getrouwelijk en van deegen onderricht zijnde, die vry en kloekmoediglijk, soudet konnen open leggen, en dat, ik bekenne het, begeert gy wel ten rechten, maar kan van my, ten minsten in dese staat, niet in deesen deele gedaan worden, want het vervolg van de Sevenbergse geschiedenisse,[97] van mijne twee waarde vrienden,[98] versameid, is nu onder de persse, en sal haast aan het licht gebracht worden,[99] waarvan ik dan

aan u Waarde een exemplaar sal toesenden[100] maar het zal wel een jaar aanloopen, eer het UE. ter hand zal konnen gestelt worden, maar het zy zo het zy, gy zult'er een van my hebben, en dit werk, gelijk het seer groot is, so is het ook met groote naarstigheid, uit geheime en oorsprongelijke stukken, op het allernauwkeurigste beschreven.

Die dingen, dewelke gy my van den *Tóköly* (!)[101] schrijft,[102] zijn alle waar: want hy van een ondersaat en weeskind, in de schoot van onsen Doorluchtigsten Prins[103] opgevoed, is desselfs vijand gworden.[104] Maar het is met dese stoffe so geleegen, dat sy, om veele personele saaken, het openbare licht, indonderheid in dese verwarde tijden,[105] niet verdragen kan. Maar de toekomende tijd, zal mogelijk de hedendaagse verhinderingen weghneemen. Maar my aangaande, die insonderheid, nu ter tyd, om de geschriften van mijn vriend,[106] veel moet dulden en uitstaan, en in veel plaatsen meerder bekent ben, als ik wel wenschte, ik moet seer voorsichtig te werk gaan.

Vorders, waarde man, laat dit, so het GOD en UL. behaagd, de eerste grondslag van onse vriendschap zijn, om in het toekomende met meer vlytigheid te onderhouden.[107]

God beware en beschutte uw vaderland, gelijk tot hier toe, also ook in het toekomende, en magtiglijk en goedertierentlijk, en geeve UE. lang en gesond te leeven, ten goede van de gantsche Christenheid, en ook ons Hungarisch volk.

Geschreven uit mijn eigen woninge[108] *.... in Sevenbergen, den twintighsten van Augustus in het jaar zestienhondert zeven en tachtig.*[109]

Bibliografie

Aa, A.J. van der 1852-1878. *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. 21 delen. Haarlem: Van Brederode.

Abkoude, J. van 1745. *Aanhangsel en vervolg op het naamregister of versaameling van Nederduytsche boeken, die in het voorgaande ontbreeken, als mede die geene, die na dien tydt tot 1744. zyn uytgekomen of herdrukt.* Leiden: Van Damme.

Abkoude, J. van & Arrenberg R. 1773. *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot 1761 zyn uitgekomen*, *... voorheen uitgegeven door Johannes van Abkoude; nu overzien, verbeterd en tot in het jaar 1772 vermeerderd door Reinier Arrenberg*. Rotterdam: Arrenberg.

Abkoude, J. van & Arrenberg, R. 1788. *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot 1761 zyn uitgekomen, ... voorheen uitgegeven door Johannes van Abkoude ... nu overzien, verbeterd en tot het jaar 1787 vermeerderd door Reinier Arrenberg.* 2e druk. Rotterdam: Arrenberg.

Angyal, D. 1888-1889. *Késmárki Thököly Imre*. [*Imre Thököly van Késmárk*]. 2 delen. (*Magyar történeti életrajzok* 12, 15) [*Biografieën van Hongaarse historische figuren* 12, 15]. Budapest: Méhner.
Anonymus, 1918. 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?' [*Een onbekend werk over de Hongaarse kerkgeschiedenis?*]. *Dunántúli Protestáns Lap*. 29: 84.
Apáti, M. 1688. *Vita triumphans civilis sive universa vitae humanae peripheria*. Amstelodami: Van Someren.
Bethlen, F. 1690. *Historiarum pannonico-dacicarum libri X a clade Mohazensi 1526. usque ad finem seculi*. [Keresd: Bethlen]. (RMK II. 2036.).
Bethlen, J. 1664. *Rerum Transylvaniae/Transylvanicarum libri quatuor, continentes res gestas principum ejusdem, ab anno 1629 usque ad an. 1663.* S.l. Amsterdam: Blaeu. (RMK III. 2238., 7678.).
Bethlen, M. 1677. *Epistola Nicolai Bethlen... ad Ministros Exules tam Helveticae quam Augustanae Confessionis*. In: *Apologia ministrorum Evangelicorum Hungariae*. Kolozsvár. (RMK II. 1400.).
Bod, P. 1888-1890. *Historia Hungarorum ecclesiastica*. 2 delen. Rauwenhoff, L.W.E. & Szalay, C. (eds.). Lugduni Batavorum: Brill.
Bozzay, R. & Ladányi, S. 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918/ Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918*. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15*).[*Peregrinatie van Hongaarse studenten in de vroegmoderne tijd* 15]. Budapest: ELTE Levéltár.
Bujtás, L.Z. 2003. 'A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17-18. századi holland kiadványokban' [Bewaard gebleven teksten van Hongaarse auteurs over de bloedraad van Pressburg en de tot de galeien veroordeelde predikanten in Nederlandse werken uit de zeventiende en achttiende eeuw]. *Könyv és Könyvtár*. 25: 115-157.
Bujtás, L.Z. 2005. 'Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India - Adalék a tipográfus műveltségéhez egy kolozsvári kiadványa és ismeretlen verse tükrében' [Miklós Tótfalusi Kis en Nederlands Oost-Indië - Bijdrage betreffende de eruditie van de typograaf in het licht van een door hem in Kolozsvár uitgegeven drukwerk en een onbekend gedicht van zijn hand]. *Könyv és Könyvtár*. 27: 125-158.

Bujtás, L.Z. 2006. ‘Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689)’. [Een onbekend gedicht van Miklós Apáti in Hortus Malabaricus (1689)]. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 4: 99-114.
Bujtás, L.Z. 2007. ‘Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja’. [Een predicatie van Florentius Costerus, onder meer handelend over de Hongaarse tot de galeien veroordeelde predikanten]. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 5: 95-108.
Bujtás, L.Z. 2008. ‘Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele Abraham van Poothoz (1687) - Adalék az erdélyi polihisztor holland kapcsolataihoz [Een onbekende brief van Ferenc Pápai Páriz aan Abraham van Poot (1687) - Bijdrage betreffende de Nederlandse contacten van de Zevenburgse polyhistor]. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 6: 193-210.
Catalogus van boeken, die by Gerardus Borstius gedrukt of in groot getal te bekomen zijn. S.l. & s.d.
Elias, J.E. 1903-1905. *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. Haarlem: Loosjes.
Font, Z. (ed.) 1989. *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695-1700*. [*De buitenlandse studiereis van Pál Teleki. Brieven, financiële verantwoordingen, en documenten, 1695-1700*]. (*Fontes rerum scholasticarum* III). Szeged: Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség.
Frederiks, J.G. & Branden, J. van den 1888. *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam: Veen.
Heidegger, J.H. 1684. *Historia papatus, novissimo Historiae Lutheranismi et Calvinismi kata biaion reposita*. Amsterdam: Wetstein.
Heidegger, J.H. 1688. *Enchiridion biblicum ieromnemonikon*. Amsterdam: Haring.
Heidegger, J.H. 1689. *Bybels handboek ofte beknopte ontledinge van alle de schriften des Ouden en Nieuwen Testaments*. Amsterdam: Boom.
Köpeczi, B. 1976. *‘Magyarország a kereszténység ellensége’. A Thökölyfelkelés az európai közvéleményben* [*Hongarije is de vijand van het christendom. De opstand Thököly in de Europese publieke opinie*]. Budapest: Akadémiai.
Kramm, C. 1860. ‘Abraham van Poot’. *De Navorscher*. 10: 79-80.

Laet, J. de 1643. *Compendium historiae universalis civilis et ecclesiasticae*. Lugduni Batavorum: Hegerus.
Lampe, F.A. 1728. *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum: Poolsum.
Miklós, E. 1918. 'De schr. v. A. v. P.'s "Naauwk. verhaal" (1684)'. *Nederlandsch archief voor Kerkgeschiedenis*. 15: 75-90.
Monok, I. & Németh, N. & Varga, A. (eds.) 1994. *Erdélyi könyvesházak*. [*Bibliotheken in Zevenburgen*] *III. 1563-1757*. (*Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3*) *[Repertorium der intellectuele stromingen in Hongarije (zestiende-achtiende eeuw)* 16/3]. Szeged: Scriptum.
Musnai, L. 1936. *Aiud-Nagyenyed és református egyháza*. [*Aiud-Nagyenyed en de Hervormde gemeente van de stad*]. Aiud-Nagyenyed: Keresztes.
Otrokocsi Fóris, F. 1933. *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. (*Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae* Series III/1). Budapest: Sylvester.
P. Szathmáry, K. 1868. A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története [Geschiedenis van de Bethlen-hogeschool te Gyulafehérvár-Nagyenyed]. Nagyenyed: P. Szathmáry.
Pápai Páriz, F. 1680. *Pax animae, az az, a' lelek bekessegeröl, es az elme gyönyörüsegeröl való tracta*. [*Pax animae oftewel verhandelingen over de vrede van de ziel en de zaligheid van het verstand*]. Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel. (RMK I. 1246.)
Pápai Páriz, F. 1684. *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii*. Cibinii: Jüngling. (RMK II. 1554.)
Pápai Páriz, F. 1685. *Romlott fal felépítése (1685)*. [*Herstel van een bouwvallige muur (1685)*]. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 5: 129-181.
Pápai Páriz, F. 1690. *Pax corporis az az: Az emberi testnek belsö nyavalyáinak okairól, fészkeiröl, s' azoknak orvoslásának módgyáról való tracta*. [*Pax corporis oftewel verhandelingen over de oorzaken der inwendige kwalen en zweren van het menselijk lichaam en derzelver behandelingswijze*]. Kolozsvár: Némethi. (RMK I. 1387.)
Pápai Páriz, F. 1977. *Békességet magamnak, másoknak* [*Vrede voor mezelf en anderen*]. Bukarest: Kriterion.

Petrőczi, É. 2002. ‘Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátsága’. [De vriendschap tussen Miklós Tótfalusi Kis en Ferenc Pápai Páriz]. *Ráday Gyűjtemény évkönyve.* [*Jaarboek van de Ráday Verzameling*]. 10: 21-29.
Pfister, R. 1964-1985. *Kirchengeschichte der Schweiz*. 3 delen. Zürich: Zwingli, Theologischer Verlag.
Poot, A. van 1684. *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien*. Amsterdam: Ten Hoorn.
Poot, A. van [= Pápai Páriz, Ferenc] 1701. *Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen. Uit verscheidene schriften, brieven, en eigene berichten t'zaam gesteld. Door A. van Poot, Med. Doctor.* Amsterdam: Borstius.
Reede tot Drakenstein, H.A. 1678-1693. *Hortus Indicus Malabaricus, continens Regni Malabarici apud Indos celeberrimi omnis generis plantas rariores Latinis, Malabaricis, Arabicis, et Bramanum characteribus nominibusque expressas, una cum floribus, fructibus et seminibus, naturali magnitudine a peritissimis pictoribus delienatas, et ad vivum exhibitas*. 12 delen. Amstelaedami: Van Someren, Van Dyck, Boom.
RMK I - Szabó, K. 1879. *Régi Magyar Könyvtár. I.* [*Bibliografie van oude Hongaarse boeken. I.*]. *Az 1531-1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. [*Bibliografisch naslagwerk betreffende de tussen 1531 en 1711 verschenen Hongaarstalige drukwerken*]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
RMK II - Szabó, K. 1885. *Régi Magyar Könyvtár. II.* [*Bibliografie van oude Hongaarse boeken. II.*]. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézi könyve*. [*Bibliografisch naslagwerk betreffende de tussen 1473 en 1711 in Hongarije verschenen niet-Hongaarstalige drukwerken*]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
RMK III - Szabó, K. & Hellebrant, Á. 1896-1898. *Régi Magyar Könyvtár. III.* [*Bibliografie van oude Hongaarse boeken. III.*]. *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. [*Bibliografisch naslagwerk betreffende de tussen 1480 en 1711 door Hongaarse auteurs geschreven, in het buitenland verschenen niet-Hongaarstalige drukwerken*]. 2 delen. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Stoll, B. & Varga, I. & V. Kovács, S. 1972. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* [*Bibliografie van de Hongaarse literatuurgeschiedenis tot 1772*]. (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* I). [*Bibliografie van de Hongaarse literatuurgeschiedenis* I]. Budapest: Akadémiai.
Thijssen-Schoute, C.L. 1954. *Nederlands cartesianisme*. (*Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*. nieuwe reeks LX). Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
V. Ecsedy, J. 2009. 'Nyomda a keresdi várkastélyban, 1684-1690'. [Drukkerij in slot Keresd, 1684-1690]. *Magyar Grafika*. 52/5: 72-78.
Varga, I. (ed.) 1988. *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*. [*Gedichten van Ferenc Szentpáli N., György Felvinczi, Ferenc Pápai Páriz en Miklós Tótfalusi Kis*]. (*Régi Magyar Költők Tára, XVII. század* 13). [*Thesaurus van oude Hongaarse dichters, zeventeinde eeuw* 13]. Budapest: Akadémiai.
Varga, J.J. 2008. 'Thököly Imre [Imre Thököly] 1657-1705'. *A magyar történelem vitatott személyiségei*. [*Omstreden persoonlijkheden uit de Hongaarse geschiedenis*]. Budapest: Kossuth.
Zoványi, J. 1898. 'Dézsi Márton'. *Protestáns Szemle*. 10: 83-90.
Zsilinszky, M. 1866. 'Zürichi jegyzetek a magyar prot. egyház gyásztizedének eseményeire nézve'. [Aantekeningen te Zürich betreffende het 'rampdecennium' van de Hongaarse protestantse kerk]. *Sárospataki Füzetek*. 10: 549-559., 672-678.

Eindnoten:

1 De hier voorliggende studie is tot stand gekomen door samenvoeging van mijn twee eerder verschenen Hongaarstalige publicaties ('Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele Abraham van Poothoz (1687)'; 'Pápai Páriz Ferenc Rudus redivivumanak holland forditasa (1701)'). De tekst is daarom aangepast en enigszins bewerkt ten behoeve van de Nederlandse lezer. Ik ben dank verschuldigd aan mr. J.H.A. Kammer, oudmedewerker van de afdeling Finoegrische Talen van de Rijksuniversiteit Groningen, die zo welwillend was de Nederlandse vertaling van dit artikel te controleren en waar nodig te verbeteren.
2 Anonymus, 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?', 84.
3 Abkoude & Arrenberg, *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken*, 418.
4 Pápai Páriz, *Rudus redivivum.*
5 Stoll & Varga & V. Kovács, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, 443-444.
6 Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 796.
7 Ibidem, 606.
8 Abkoude, Aanhangsel en vervolg op het naamregister of versaameling van Nederduytsche boeken, 167.
9 Abkoude & Arrenberg, *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken*, 346.
10 Kramm, 'Abraham van Poot', 79. Geciteerd door Anonymus, 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?', 84.

11 Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, 15: 419. Geciteerd door Anonymus, 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?', 84.
12 Frederiks & Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, 620.
13 Signatuur: 09/6367.
14 *Catalogus van boeken, die by Gerardus Borstius gedrukt of in groot getal te bekomen zijn*, S.l. & s.d. (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, signatuur: O 62-325: 4).
15 Anonymus, 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?', 84.
16 Welwillend medegedeeld door Ágnes Szabó (Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest-collectie).
17 Thans Sibiu in Roemenië.
18 De hoofdstad van het toenmalige Hongaarse Koninkrijk.
19 Stad in het noordoosten van Hongarije.
20 Thans Aiud in Roemenië.
21 Thans Alba Iulia in Roemenië.
22 Thans Oradea in Roemenië.
23 Hij werd omstreeks 1659 in Hamburg geboren en overleed in 1730 in Amsterdam. (Welwillend meegedeeld door de heer Harmen Snel, Stadsarchief Amsterdam).
24 Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 959-961.
25 Poot, *Naauwkeurig verhaal.*
26 De door admiraal Michiel de Ruyter van de Spaanse galeien te Napels verloste Hongaarse protestantse predikanten werden na hun vrijlating in Zürich opgenomen. In de zomer van 1676 zonden ze twee delegaties naar Nederland en naar Duitsland om te bewerkstelligen dat de protestantse mogendheden bij de Habsburgse keizer in hun belang zouden bemiddelen, zodat ze zonder angst voor vervolging naar hun land konden terugkeren om aldaar hun werk voort te zetten.
27 Otrokocsi Fóris, *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria.*
28 Vgl. Miklós, 'De schr. v. A. v. P.'s "Naauwk. verhaal" (1684)'.
29 Bethlen, *Epistola Nicolai Bethlen.*
30 Bujtás, 'Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India', 149-155.
31 Bujtás, 'Apáti Miklós ismeretlen verse', 100-102., 106-109.
32 *'D. Abraham van Poot, M.D., expertissimus, ut theologicarum, ita rerum Hungaricarum scriptor probatissimus.'* Vgl. Apáti, *Vita triumphans civilis*, Epistola nuncupatoria, f. *5r.
33 Hervormde instelling voor middelbaar onderwijs. Na het voltooien van hun studies gaven de beste studenten meestal enkele jaren leiding aan een school in een dorp of een (kleinere) stad. Vervolgens gingen ze met financiële steun van een stad en/of van adellijke beschermheren naar het buitenland voor universitaire studies.
34 Bujtás, 'Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele', 194.
35 Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918*, 71., 188., 245.
36 Musnai, *Aiud-Nagyenyed és református egyháza*, 92.; Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 745.
37 Voor hun vriendschap zie Petrőczi, 'Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátsága'.
38 Bethlen, *Historiarum pannonico-dacicarum libri X.*
39 In 1679 schrijft hij ter gelegenheid van de dood van Farkas Bethlen een rouwgedicht; begin 1680 verblijft hij in het kasteel van de overledene te Bethlenszentmiklós [thans Sînmiclâuş in Roemenië]; in 1696 schrijft hij samen met Tótfalusi Kis een lofgedicht voor de begrafenis van Elek Bethlen, waarin zij het schrijven van *Historia* als een van de grootste daden van de overledene beschouwen. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 54., 66., 171., 612.; Varga, I., *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*, 481.
40 Pápai Páriz, *Pax animae*.
41 Monok & Németh & Varga, *Erdélyi könyvesházak*, 19.
42 Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 173.
43 Leider van de Hongaarse opstandelingen, van 1682 tot 1685 koning van Opper-Hongarije, in 1690 vorst van Zevenburgen.
44 In Europa werd de opstand van Thököly over het algemeen negatief beoordeeld. Vgl. Köpeczi, *Magyarország a kereszténység ellensége*.
45 Hij kreeg de opdracht in 1677 op aanbeveling van de kanselier van Zevenburgen, Mihály Teleki. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 54, 170. - De oorzaak van de negatieve

houding van de Zevenburgse regeringskringen ten aanzien van Thököly was dat hij - ondanks het feit dat hij na de onthulling in 1670 van de Wesselényi-samenzwering in Hongarije, waaraan ook zijn vader had deelgenomen, in Zevenburgen politiek asiel had gekregen en trouw had gezworen aan de vorst van Zevenburgen, Apafi - naderhand had geaccepteerd dat hij door de Turkse pasja Ibrahim tot koning van Opper-Hongarije werd benoemd, hetgeen Apafi als woordbreuk beschouwde. Vgl. Angyal, *Késmárki Thököly Imre*.

46 Zoványi, 'Dézsi Márton'.
47 Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 710.
48 Bij het leggen van het contact tussen Pápai Páriz en zijn reeds genoemde Nederlandse correspondentiepartner, Theodor Craanen, speelde - behalve dat zij dezelfde tak van wetenschap (geneeskunde) beoefenden - naar alle waarschijnlijkheid ook een rol dat beiden cartesianen waren. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 51-52.; Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 271.
49 Frederiks & Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, 620.
50 Reede tot Drakenstein, *Hortus Indicus Malabaricus*.
51 Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 431.
52 Pfister, *Kirchengeschichte der Schweiz*, 2: 495.
53 Zsilinszky, 'Zürichi jegyzetek', 676-678.
54 Heidegger, *Historia papatus*. Voor de vertaalde delen zie Bujtás, 'A pozsonyi vésztörvényszékről', 133-134.
55 Bibliografische gegevens betreffende het oorspronkelijke werk: Heidegger, *Enchiridion biblicum*; bibliografische gegevens betreffende de vertaling ervan: Heidegger, *Bybels handboek*.
56 Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 407-412.
57 Thans Dej in Roemenië.
58 Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. [D12v].
59 Poot, *Korte historie*, 106-107.
60 Het vervolg van de correspondentie tussen Van Poot en Pápai Páriz is niet bewaard gebleven. Zo is het niet bekend of de naam en de woonplaats eventueel juist op uitdrukkelijk verzoek van de oorspronkelijke auteur zijn weggelaten. Ook kennen we niet het antwoord op de vraag of Pápai van het verschijnen van de Nederlandse vertaling van zijn werk op de hoogte was en of hij wist dat zijn correspondentiepartner de Nederlandse vertaling onder zijn eigen naam uitgaf.
61 Daniel Ernst Jablonski (1660-1742), hofpredikant van de keurvorst van Brandenburg wendde zich in 1696 met een soortgelijk verzoek tot Pápai Páriz. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 433-436., 457., 463.
62 Pápai Páriz, *Romlott fal felépítése*.
63 Laet, *Compendium historiae universalis*, Praefatio.
64 Pápai Páriz, *Romlott fal felépítése*, 130.
65 Poot, *Korte historie*, woord vooraf, f. *4[r-v].
66 Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. [A12r].
67 Pápai Páriz, *Romlott fal felépítése*, 137.
68 Poot, *Korte historie*, 17.
69 Er zijn geen gegevens die erop duiden dat er een Latijnse vertaling is gemaakt van de uitgebreidere Hongaarstalige versie.
70 Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. E[1r].
71 Poot, *Korte historie*, 106-107. Er valt op te merken dat uit de Nederlandse vertaling ook het tweede, cursief aangegeven gedeelte weg is gevallen.
72 Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. E[1r-v].
73 Poot, *Korte historie*, 107-108.
74 Dit gegeven kan er eventueel ook op duiden dat de Nederlandse vertaling al in 1690 dat wil zeggen vóór de datum van de dood van Apafi is gereedgekomen, maar pas later is uitgegeven.
75 Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. E3[r]-E4[r].
76 Poot, *Korte historie*, 114-115.
77 Aan alle bekende manuscripten (afschriften) van *Rudus redivivum* lag de uitgave van 1684 in Nagyszeben ten grondslag.
78 Thans Ardud in Roemenië.
79 Thans Beregovo in Oekraïne.
80 Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. [C1v]-C[2r].
81 Poot, *Korte historie*, 43-44.

82 Thans Bratislava in Slowakije.
83 Vgl. Bujtás, ‘A pozsonyi vésztörvényszékről’.
84 Vgl. Bujtás, ‘Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja’.
85 Lampe, *Historia ecclesiae reformatae*.
86 Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica*.
87 Poot, *Korte historie*, 152-156.
88 De genoemde brief van Van Poot is niet bewaard gebleven.
89 András Bajcsi: werd na zijn studies in het buitenland in 1669 predikant te Küküllővár [thans Cetatea de Baltâ in Roemenië], in 1678 te Bethlenszentmiklós en in 1684 te Nagyenyed. Tussen 1686 en 1705 was hij preses van de hervormde classis van Nagyenyed. Op 21 april 1685 leidde hij de dienst ter gelegenheid van de begrafenis van Pápai Páriz' eerste echtgenote. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 175.; Font, *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, 367.
90 Verwijzing naar *Naauwkeurig verhaal*, het over Hongarije handelende werk van Van Poot.
91 In 1689 eerden Miklós Tótfalusi Kis en Miklós Apáti Van Poot met lofgedichten, onder andere als teken van hun waardering voor zijn in de vorige voetnoot vermeld werk, en Apáti noemde hem zelfs de beste schrijver die ooit over de Hongaarse geschiedenis had geschreven (*rerum Hungaricarum scriptor probatissimus*). Vgl. Bujtás, ‘Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India’, 152-154.; Idem, ‘Apáti Miklós ismeretlen verse’, 107-109.
92 Cursivering in het origineel. - *‘[Als] de selve geeyscht wiert, doe wiert hy verdruckt: doch hy en dede sijnen mont niet op: als een lam wert hy ter slachtinge geleydt, ende als een schaep dat stom is voor het aengesichte sijner scheerders, alsoo en dede hy sijnen mont niet op.’* (Jesaja 53,7; Statenvertaling, editie 1637).
93 In het origineel ontbreekt een haakje. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en haar bestuursorgaan, de Staten-Generaal.
94 Lemüel, koning van Massa, uit de Bijbel.
95 *‘Opent uwen mont voor den stommen; voor de recht-sake van alle die omkomen souden.’* (Spreuken 31,8; Statenvertaling, editie 1637). - Pápai Páriz verwijst hier met bittere woorden naar het proces dat tot de ondergang van het zelfstandig vorstendom Zevenburgen zou leiden. Het ving in 1686 aan met de aankomst te Zevenburgen van de keizerlijke generaal Friedrich Scherfenberg, vond zijn vervolg met de benoeming tot opperbevelhebber van de keizerlijke troepen in Zevenburgen van Antonio Caraffa, die het vorstendom hoge belastingen oplegde, en werd voltooid door het Apafi opgedrongen verdrag van Balázsfalva [thans Blaj in Roemenië] van 27 oktober 1687, dat tot de bezetting van Zevenburgen door het Huis Habsburg leidde. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 175., 658.
96 Naar alle waarschijnlijkheid verwoordt Pápai Páriz hier als privépersoon en met een beroep op de christelijke solidariteit een gedachte die ten grondslag lag aan het voornemen van vorst Apafi om hem en István Kolosvári naar ‘buitenlandse koningen, vorsten en vorstendommen’ te zenden. Ibidem, 175., 659.
97 *Historia* van Farkas Bethlen, die op János Bethlens werk *Rerum Transylvaniae/Transylvanicarum libri quatuor* (Amsterdam, 1664) aansluit dat over de geschiedenis van Zevenburgen van 1629 tot 1663 handelt. Voor het titelblad van het laatstgenoemde werk zie de afbeelding op pagina 18.
98 Waarschijnlijk de kanselier-geschiedschrijver Farkas Bethlen en zijn jongere broer Elek.
99 De werkzaamheden waren in tegenstelling tot de planning in 1690 nog steeds niet voltooid en stagneerden vervolgens definitief. Ook is er geen titelblad voor het werk gemaakt. De gereed gekomen bladzijden, voorzien van een voorwoord, zijn pas in de jaren zeventig van de achttiende eeuw uitgegeven door Gottfried Schwarz. Vgl. V. Ecsedy, ‘Nyomda a keresdi várkastélyban’, 76-77.
100 Het is niet meer na te gaan of dit inderdaad is gebeurd omdat de inventaris van de boeken van Van Poot niet bewaard is gebleven.
101 Imre Thököly (1657-1705) van 1682 tot 1685 koning van Opper-Hongarije, vanaf 1690 vorst van Zevenburgen. Zijn naam is in de originele tekst gecursiveerd.
102 ‘Omdat de brief van Van Poot niet bewaard gebleven is, kunnen we alleen uit Pápai Páriz’ reactie hierop concluderen dat Van Poot Thököly vermoedelijk negatief beoordeelde. Van Poot was goed geïnformeerd over de activiteiten van Thököly omdat er over hem zowel in de Nederlandstalige als in de Franstalige pers in Nederland regelmatig berichten verschenen. Vgl. Köpeczi, *Magyarország a kereszténység ellensége*, 33-68., 71-101. en de afleveringen van de *Hollandtsche Mercurius* uit de jaren 1680-1689.
103 Mihály Apafi I (1632-1690), vanaf 1661 vorst van Zevenburgen.

104 Thököly verloor zijn moeder toen hij twaalf jaar oud was, zijn vader stierf een jaar later. Omdat zijn vader, István, aan de Wesselényi-samenzwering tegen de Habsburgers had deelgenomen, moest hij op jeugdige leeftijd uit Opper-Hongarije vluchten. Hij vond een toevlucht in Zevenburgen, waar de familie ook landgoederen had. Apafi en de militaire commandant van het district Kővárvidék [thans Ţara Chioarului in Romenië], Mihály Teleki, namen hem onder hun hoede. Op het contact tussen Thököly en Apafi werd een schaduw geworpen door het feit dat de laatstgenoemde de eerstgenoemde tegen een geringe schadevergoeding beroofde van zijn landgoed bij de stad Huszt [thans Khust in Oekraïne], dat tot de landgoederen van de familie Thököly in Zevenburgen behoorde. Thököly kreeg in 1677 toestemming van Apafi om in Zevenburgen troepen te recruteren en zich bij de de *kuruc* (gewapende anti-Habsburg rebellen) aan te sluiten. In 1679 benoemde Apafi Thököly tot leider van de opstandelingen op voorwaarde dat hij op straffe van het verlies van zijn landgoederen in Zevenburgen schriftelijk zou beloven Apafi trouw te blijven. Toen de opstandelingen in 1680 Thököly tot hun leider kozen, was de aanvaarding van het leiderschap de feitelijke opzegging van zijn verplichting en de eerste stap op weg naar zijn volledige onafhankelijkheid van Apafi. De relatie tussen Thököly en Apafi verslechterde nog meer toen pasja Ibrahim in 1682 Thököly tot koning van Opper-Hongarije benoemde en de breuk werd definitief toen Apafi met een beroep op de ontrouw van Thököly diens landgoederen in Zevenburgen in beslag liet nemen. Vgl. Angyal, *Késmárki Thököly Imre.* - Voor de mening van binnen- en buitenlandse tijdgenoten over de omstreden figuur Thököly zie Varga, J.J., 'Thököly Imre 1657-1705', 90-118., 393-398.

105 In de opdracht van zijn boek *Pax corporis* (Kolozsvár, 1690) noemt Pápai Páriz 1687 'een droevig jaar'. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 199.

106 Márton Dési, collega-docent van Pápai Páriz. Na in Nederland gestudeerd te hebben was hij vanaf 1670 predikant te Kézdivásárhely [thans Tîrgu Secuiesc in Roemenië] en vanaf 1671 hoogleraar in de theologie aan het College te Nagyenyed. Pápai Páriz refereert hierbij onder meer aan het pamflet van Dési, waarmee Dési in 1685 de anticoccejaanse verhandeling van János Pósaházi, hoogleraar te Gyulafehérvár (1684), beantwoordde. Vgl. Zoványi, 'Dézsi Márton', 80., 86-90. - Op het titelblad van het pamflet staat volgens Károly P. Szathmáry *1687*. Vgl. P. Szathmáry, *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története*, 97.

107 Het latere gedeelte van hun correspondentie is niet bekend.

108 Pápai Páriz kocht in 1680 een huis in Nagyenyed. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 172.

109 Pápai Páriz voltooide de opdracht in zijn boek *Pax corporis* op 24 juli 1687, kort voor het schrijven van de brief. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 199.

Gergely Tamás Fazakas

‘My dearest dreams are of the Netherlands’ Pál Pántzél's manuscript autobiography and his university years in Leiden from 1782 to 1785[1]

Abstract

Pál Pántzél (1755-1831) was a Hungarian Calvinist pastor and scholar in Transylvania. Following his years in the Reformed College of Kolozsvár (Cluj, present-day Romania), Pántzél was a student of the Staten College at the University of Leiden between 1782 and 1785. He kept a manuscript autobiography, and wrote down his life story in Hungarian. This autobiography is interesting from various perspectives, including regional history, the social and church history of Transylvania, the history of education and so forth.

Pántzél wrote extensively about his Leiden university years, which he considers the most beautiful memories of his life, but also includes details of the conditions in which he travelled, as well as the organisation of the trip and the details of the outward journey. In the present study I primarily interpret Pántzél's notes on his years at the University of Leiden, in the context of early modern travel literature and the history of studying in the Netherlands.

Keywords: 18th century, manuscript autobiography, Pál Pántzel (1755-1831), studying in the Netherlands, University of Leiden, Reformed Church of Transylvania, social mobility

1 Pál Pántzél's autobiography

The unique feature of family libraries which also contain old manuscripts is that their book stock usually includes materials that are unknown to the academic public, and in this way valuable documents can remain unknown for a long time or they can even be destroyed without the research community ever having discovered, interpreted or published them. Until

its 2009 publication, the situation was similar as regards the autobiography of Pál Pántzél (1755-1831), a little known Hungarian Calvinist pastor and scholar in Transylvania.[2] His manuscript is one of the most unique items in the library of my paternal ancestors, who lived in Kolozsvár (Cluj-Napoca, present-day Romania) until the second decade of the twentieth century and later moved to Debrecen and Budapest[3]. Pántzél wrote down his life story in Hungarian in a 125 x 213 mm, red notebook wrapped in thick paper, and filled about two-thirds of it with entries, reaching page 90 (recto of the 45th leaf).

The author of the autobiography spent most of his life, from 1786 till his death, serving in the Reformed congregation of Kendilóna (Luna de Jos, present-day Romania), a village in the possession of the Count Teleki family lying about 30 kilometres North-East of Kolozsvár. Beside his work as a pastor, he also pursued academic interests: he published a substantial work about the 'neologist' language reform movement, as well as a geographical textbook for students.[4] The autobiography bears the following title: 'The short description of my life following the course of the years, from 1755 to the last year I can lift my pen, dedicated to my children and their edification.' This autobiography is interesting from various perspectives, including regional history, the social and church history of Transylvania, the history of education and so forth. However, in the present study I will primarily interpret the manuscript in the context of early modern travel literature and the history of studying in the Netherlands, since following Pántzél's years in the Reformed College of Kolozsvár between 1782 and 1785, he was a student of the Staten College at the University of Leiden.

More than the quarter of the Reformed ministers who not only studied in Hungarian and Transylvanian colleges in the early modern and modern period but also pursued their studies abroad, matriculated at the universities of the Netherlands.[5] We have no data on the number of students from Hungary who kept diaries during their university years or later wrote autobiographies, but from the last third of the nineteenth century on, more and more manuscripts by former university students of the Netherlands were published.[6] In recent decades, systematic research into manuscripts of travel literature has also become significant, not only thanks to German scholars who have started to build a monumental database on early modern European travellers, but also as a result of the organised study of early modern and modern Hungarian travel literature, which has also gained impetus.[7]

Despite their differences in form and perspective, both Pál Pántzél's manuscript, and the texts of other university students from that time describe their travel and study experiences abroad in a similar way. Most of the authors of these autobiographies interpret their genealogy, family history, earlier life and student years as a kind of an introduction, or stepping stones to their university years in Western Europe, which is again viewed as a new and major stride towards their career. In this respect it is worthwhile considering Pántzéś handwritten autobiography as a life narrative, which also contributes to the above mentioned database of early modern travellers. Since I will primarily examine the sections dealing with his trip to the Netherlands, and his years at the University of Leiden, the present paper can also provide supplementary information to Réka Bozzay's seminal monograph on the Hungarian students who studied at the University of Leiden in the early modern period.[8]

The manuscript of Pál Pántzél is mostly a retrospective recollection of his life. From the autobiography it can be inferred that in 1811, at the age of 56, he started to write his memoirs, and continued up to the present time. After 1811, he wrote entries periodically in his notebook for a few years, but did not keep a formal diary. Based on both the appearance of his handwriting and its contents, it seems that it is basically an *annuary*; however, he did not always make entries on a yearly basis, but simply summarised the most important family and historical events every few years, giving accounts of the financial, agricultural and meteorological information from the given period. This annuary-like part of the work seems to come to an end in 1819. After a few years' silence, as far as can be reconstructed, the autobiographer summed up the most important family events of the previous years, between 1820 and 1824, again in a retrospective style. Afterwards he made no new entries until his death in 1831.

It can also be inferred from the text what it was that inspired the elderly pastor to start writing his memoirs. In the first place, it was a serious illness, which lasted from 1809 to 1811, and secondly, his disappointment over the election to the post of notary of the Reformed diocese of Dés (Dej, present-day Romania), which he lost. Presumably, Pántzél also wanted to give an account of his journey to the Netherlands which he had made almost three decades before, but the reflection on this life event and the process of its writing depended on his having sufficient time and motivation. A substantial part of Pántzél's manuscript is about his period of study in Leiden and its significance in the course of his life.

However, the whole series of his foreign experiences which feature as important elements of his life, as well as the passages in all the other parts of the manuscript are all subordinated to the fact which Pántzél also emphasises in the title of his autobiography and at various points of his text: i.e. that first and foremost *he wants to share the lessons of his life with his children*, as well as give them advice on moral issues, codes of behaviour, and other recommendations and warnings. Perhaps it is due to this that Pántzél articulated a very definite goal of life, a life strategy, in the form of practical foresight concerning his existential situation in 1781, even though it was described from the vantage point of the passage of several decades, and so we cannot be certain whether this really was present in his thinking while he was preparing for his travels to foreign universities:

> 'Thus, in my current, and rightly termed "lucky", state of being a student, I spent exactly 9 years, *all of which were meant to prepare me for my profession as a minister; towards the end of these years I even decided* that if I encountered a good academicum beneficium, *I should be ready any time* for a censura [i.e. exam], and then I could continue in an academia [i.e. foreign university]. Divine providence also supported me in this, because I found the best possible academia beneficium, that is, the one at Leiden.'[9]

All this was crucial during the decades around the turn of the eighteenth and nineteenth centuries because for a Reformed priest at that time in Transylvania there was a chance to become a significant member of the professional community if he did not wish to became simply a *domidoctus* minister (that is, having a college level theological education in Transylvania or Hungary, but not a university level education from foreign universities), but rather chose to study abroad, so that after arriving home he could, as a so called *academicus* minister, join the struggle for upward social mobility in the Reformed Church. On the one hand, this meant entering the struggle among candidates for the wealthier parishes, and on the other hand, for advancement in the church hierarchy by becoming a representative of a diocese or a college professor.[10] This distinction based on the 'orders' within the Reformed clergy was also confirmed both by the general synods of 1790 and the ones held in the first decades of the nineteenth century.[11] In the case of Pál Pántzél his awareness of his ambition to carry on with his studies had a special trans-generational significance, since his father, István Pántzél (1711-1774) had

only studied in Transylvania (both in the Reformed College of Nagyenyed [Aiud, present-day Romania] and of Kolozsvár), which only qualified him for a modest career, that of a *domidoctus*.[12] However, from a social historical point of view, what is highly important is the statistical fact (which is at present not based on a sufficient amount of data) that most often the children of Reformed priests continued their studies in the universities of the Netherlands. The category of 'theologian' implies all the activities a Reformed minister can pursue: from the village priest to the bishop, as well as a teacher with a degree in theology.[13]

Even though the time that had passed had somewhat blurred and modified Pántzél's experiences during his Leiden studies - in other words, we cannot be sure that his account of the events given almost three decades later is always precise -, based on the data provided by the text with all its meticulous details (about the journey, its expenses and the functioning of Leiden University) it seems that during the years of his studies Pántzél might have made notes, maybe even a diary of his journey.[14] Peter Burke argues that 'the experience of living abroad, cut off from one's own community, is likely to stimulate self-consciousness and so to encourage the keeping of a journal, which stimulates self-consciousness still further'.[15] The theoretical texts of travelling literature, the *ars apodemicas* or *methodus apodemicas*, taught that the traveller should keep a journal while travelling, and write down the details of the journey, its itinerary, expenses, the places and people visited, readings, studies, and curiosities. According to these books, the chronological data of the entries can be thematically rearranged or rewritten later, so that the previous notes become more orderly and useful for others. Recent research, however, approaches the question of how to use *ars apodemicas* by travellers more carefully, and scholars nowadays argue that these methodical works in the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries did not primarily influence the journals, autobiographies and other travelling texts themselves, but rather the author's perspective, the choice of subject and its treatment.[16]

The autobiography of Pántzél has only three loci where the 'effect' of sources is clearly identifiable, and these are not theoretical sources but are rather based on a certain kind of pragmatic knowledge, maybe the accounts of previous students who studied abroad, or the oral tradition - and thus not written texts. In this vein, Pántzél notes that before setting out on his journey he spent about two weeks in Vienna, and also draws attention to the fact that the Netherlands were a lot more expensive than

this city, and so ‘right from the start the youths heading there used to have their garments made in Vienna. And so I also got hold of all the clothes I needed here’.[17] Furthermore, he might also have followed some kind of a tradition, or at least acted very consciously when in Vienna he met a Hungarian fellow student who was already on his way home from the University of Leiden after three years studying.[18] Pántzél, without seeing them, bought the student's bedlinen and the furniture he had used in Leiden and left with the warden of the Staten College.[19] Thirdly, one can presume that again, based on the information he had gathered from former students of the universities of the Netherlands and on some kind of letter of recommendation, Pál Pántzél visited and stayed for a few days with a Regensburg salesman, whose family was very kind to him: ‘Here is Regenspurg [!] it was worthwhile to stop for a short visit, because *I had a letter* for a salesman here, whose two young sons were very happy to meet me’.[20]

2 Pál Pántzél in Leiden

> ‘Blessed Holland! How could you let these poor strangers know about your generosity? It is impossible to describe it. Blessed Leiden! You dear, dearest city! If I lived for hundreds of years, I would still consider those three years I spent in Leiden my happiest ones. My dearest dreams are of the Netherlands.’[21]

Pántzél writes extensively about his Leiden university years between 1782 and 1785, which he considers the most beautiful memories of his life, but also includes details of the conditions in which he travelled, as well as the organisation of the trip and the details of the outward journey.

2.1 The conditions of the Leiden scholarship: the financial background of the trip and the exams

Leiden University, founded in 1575, and the Collegium Theologicum, founded in 1592, as well as the college of the Dutch orders (Staten College) contributed significantly to the educational possibilities of poor European students who were able to get scholarships, and study there for free; and they were even given a roof over their heads. In order to make the career of a Reformed priest attractive for the students, they were

admitted at state expense. At the beginning, only students from the Netherlands were accepted, but later, from the second half of the seventeenth century onwards, as Leiden became one of the most popular destinations for foreign students, students from other countries, even from Central and Eastern Europe, also began to appear at Staten College: mainly from Pfalz, Prussia, Bohemia, Poland, Lithuania, Hungary and Transylvania.[22]

From the sixteenth to the eighteenth century there were, from time to time, a significant number of Transylvanian and Hungarian students at the University of Leiden (more than 650), but here - as opposed to the other universities in the Netherlands - for a long time there were no available scholarships for them. Thus, in the eighteenth century most of the Hungarian and Transylvanian colleges had to struggle to secure fixed places for their students in Leiden. As a result of the intervention of various aristocrats at the beginning of the eighteenth century, it was first the college of Gyulafehérvár (Alba Iulia, present-day Romania) which received a stipendium for a short while at the beginning of the eighteenth century. From 1715 onwards two Transylvanian students could study for free in Staten College: based on an agreement, they were students from Nagyenyed. Kolozsvár College also won two stipendiums in 1734, usually for three years per student, and thus from then on there were usually four Hungarians at Leiden at the same time. This achievement was to a great extent due to Count Ádám Teleki the Elder.[23] (His son, Count Ádám Teleki the Younger [1740-1792] was the land owner of Kendilóna, the Transylvanian village where Pál Pántzél later served as a Reformed priest, from 1786 to 1831.) The elder Teleki was a major mediator between the representatives of the Reformed College of Kolozsvár and Hamel Bruininx, the Dutch ambassador to Vienna, who eventually negotiated with the State of Holland to support the application. G.H. van de Graaf considered this a miracle in his book on early modern Transylvanian students, since all other similar claims had been unsuccessful: the Reformed colleges of Marosvásárhely, Debrecen and Sárospatak were rejected several times. Van de Graaf also believed that it was partly the political uncertainty of the era, but mainly the careful spending of the State of Holland which resulted in these difficulties in securing state scholarships. Based on the data available today, in the eighteenth century altogether 96 individuals enrolled as *Ungarus* or *Transsylvanus* to Staten College.[24]

It is also known that during the eighteenth century the Main Consistory of the Transylvanian Reformed Church several times confirmed that students had to pass exams in many disciplines to be awarded a stipendium, and from 1766 these exams had to be administered in three different Transylvanian colleges: Kolozsvár, Nagyenyed and Marosvásárhely (Târgu Mure□, present-day Romania). The applicants also had to promise that they would use their knowledge to support the Reformed Church in Transylvania, i.e., after completing their foreign university years they had to come home. According to the arguments of the sources known so far, the administration of the educational and church institutions in Transylvania became more and more regulated, because the issue had serious financial and political implications, and Transylvanian students wanted to maintain the option of studying in Western universities, which became more and more strictly regulated by the Habsburg Court in the eighteenth century.[25]

Pál Pántzél, however, explains in his autobiography the strictness of the authorities regarding the school system of the Transylvanian Reformed Church by the fact that they wanted to reduce the number of students competing for this scholarship. According to Pántzél, the authorities were disappointed in this respect, since the very same number of students travelled abroad as previously, when all of them only had to take exams in their own colleges, and only in theology. Based on a sentence from Pántzél's manuscript, it is also worth considering whether the exams had any serious significance at all; since the selection of the students who received the scholarship actually happened *beforehand*, before they took their exams in the above mentioned three Transylvanian colleges, a process which did not even take a full week: 'Upon learning that this academic beneficium was *given to me by the professors*, along with a fellow student, who was also selected, we took our censuras [exams]', in the summer of 1781.[26]

Pántzél also considered the political connections involved. He started to write his autobiography in 1811, some years after the decision of the Habsburg Court in 1795 to completely freeze the flow of Hungarian students going to France and the occupied territories; moreover, the government even recalled students who had already started studying in the Netherlands, since through contact with 'the immoral French' they might be 'in danger of picking up the same principles'.[27] Here is what we read in Pántzél's autobiography about these events: 'A sad loss one can

never mourn enough! The French Revolution has destroyed all the academic beneficiums and even this one [i.e. scholarship to Leiden]'.[28]

However, exams did not end for the candidates at the three Transylvanian colleges. Pántzél, on arriving in Leiden, again had to prove his knowledge 'on the catechism of Heidelberg and logic, in front of the Academicus Senatus'.[29] Even though István Nánási's book entitled *Pharus Hungarico-Batava* published in 1778 claims that 'catechezis palatina, rhetorica, philosophia rationalis et caput Novi Testamenti' were the subjects examined, G.H. van de Graaf has questioned the existence of the Leiden exams, arguing that there are no available data in the correspondence and notes of the Hungarian students that he has read. He argues that 'the remark "Annos Academicos habens" repeatedly written on enrolment sheets also suggests that Transylvanian students were exempt from this exam'.[30] Nevertheless, the information in Pántzél's autobiography on the entrance exams at the University of Leiden supports Réka Bozzay's recent claims on the exam subjects (catechism, logic, rhetoric, and Greek) which use data based upon the *Catalogus Examinum alumnorum Collegii*.[31]

Pántzél (and his fellow student, Sámuel Erdélyi) matriculated at the University of Leiden on the 12th of September, 1782. He took his exam in Leiden on the 27th of September, also handing over the lines of recommendation written by the professors of Kolozsvár, dated 1st July of the same year.[32] Thus, if we consider that, following the exams in three Reformed colleges in Transylvania, the entrance exam in Leiden was taken after the long journey and the enrolment, and was supported by the letter of recommendation from the professors of the College of Kolozsvár, then we can presume that the Leiden exam could not really have had a great significance at all. According to Pál Pántzél, 'for a Transylvanian student who has pursued his studies for quite a while the exam was laughably easy'.[33]

Pál Pántzél did not mention whether he was supported by a patron or patrons, even though for many contemporary Transylvanian students the usual practice was that before the journey they did some teaching work for their patron families (usually aristocratic ones) and when returning from abroad they again had to serve them.[34] Pántzél, however, covered his own travelling expenses by choosing the other option available to students awarded a scholarship abroad: he tried 'to beg' for the expenses for his Leiden trip from many people. After the exams Pántzél had passed at the three colleges in the summer of 1781 he almost had a full year until

the trip to collect money. Pántzél also remarks that his fund-raising trip took place in two parts, and between them he spent some time with his mother and 'had a rest before setting out again on this shameful journey of begging'.[35]

2.2 The circumstances of Pál Pántzél's journey

Pántzél's autobiography is the most detailed when it comes to his journey from Kolozsvár to Leiden. The journey took place between 4th July 1782 and 4th September, and he describes both the route and the major cities touched,[36] as well as the available vehicles of transport, both on land and water, and the various kinds of food and accommodation available for a night or for several days; moreover, the expenses for all this are detailed in a lengthy and careful way.[37] As I have already mentioned above, he presumably wrote this section based on his own earlier notes. The manuscript, which was basically meant to be an autobiography and a lesson for his children, at this point turns into a special report on his travelling, and the university years. This passage within the text can act as a basis for comparison with other data about Hungarian students also travelling to the Netherlands in the eighteenth century.[38] Was this the itinerary usually taken? (In Pántzél's autobiography one can find one or two references to this.) To what extent were the means of transport and travelling companies listed by Pántzél widely known and preferred? Where did he get the practical advice from? (He probably *heard* these from previous travellers.) Beyond these informal channels of accumulating information did Pántzél and contemporary travellers use any kind of *ars apodemica*, for example, on the route, or with respect to the cities to be visited during his studies in the Netherlands? If we succeed in making such a comparison between the journeys of other Hungarian students in the eighteenth century who also travelled to the Netherlands (and others, heading in the same direction), then the question of what kind of organisational, financial, and other reasons contributed to the eventual differences will be a crucial one.

Based on Pántzél's manuscript we can claim that such research must avoid sweeping generalizations, and also has to consider the factor of *contingency*. Since Pántzél sadly notes that however much he wanted to view certain sights during his outward journey, as a result of parsimony of his fellow student, Sámuel Erdélyi, he had basically no opportunity of doing so.[39] In the summer of 1785, on his way back home (which is also

worthy of attention in terms of the organisational and travelling aspects of other travellers[40]) Pántzél acted in a different way. This time he could visit a few famous sites, because he travelled home without Sámuel Erdélyi who - due to his illnesses during the Leiden years - stayed on for another year at the University of Utrecht.[41] Pántzél, however, describes how 'it would have been even more useful if I had had more money. [...] I did not even spend time anywhere else than a quarter of a day in Moguntzia [Mainz], and Regenspurg [Regensburg]'.[42] He does not specify these visits and does not write anything about Mainz, and about Regensburg only mentions that he visited the monastery and library of the Carthusians. To his sorrow, he only found old books by friars there, nothing new, but also noted that the library monk 'spoke a fine Latin to praise the bibliotheque'.[43]

As to his three-year stay in the Netherlands, Pántzél does not give any account of much sightseeing either. He remarks that in 1783 'I have not even seen the major cities, only Amsterdam',[44] although he does not even share any details about this trip. About his visit to The Hague he briefly reports:

> 'And then, in 1784, wishing to learn the French language, I went for a summer vacation to The Hague and stayed in a nice, tall house with several rooms, all of them rented out by French people. The owner of the house, a good-willed widower, was also a native Frenchman, of which there are many in The Hague: they had moved there from France along with the last of the Huguenots. The room was really nicely prepared, though it wasn't cheap - for one month it cost 8 Forints: however, I was lucky to have a good place to stay.'[45]

Later, during his research on the language reform, Pántzél used (at least partly) the French he had picked up in The Hague.[46] In his 1806 book on linguistics there are several French secondary sources cited. Beside his interest in the French language and French linguistics, in many sentences of his autobiography he very strongly condemned both the French Revolution and Napoleon.

2.3 The Leiden university years

Whenever in his autobiography Pántzél mentions the University of Leiden, he is very enthusiastic about it. Even though all through the eighteenth century the institution counted among the best in the Netherlands,

in the second half of the century - just like all the other academies in the country - it started to decline, and thus Pántzél, who enrolled in 1782, was no longer able to witness the golden age of the University of Leiden. Pántzél's stay precisely coincided with the era when the fewest students enrolled to the university (between 1775 and 1785),[47] but he did not mention this fact.

Following the lengthier passage describing the outward journey one can read this sentence: 'Before I carry on, I will write something about the Leiden Academy, and about the great good thing which was given there to the Hungarians.'[48] And after this we actually learn a little about his Leiden stay, and he prefers to describe the university. He writes about Staten College in most detail: the meals secured for Hungarian students, the various benefits and services offered to them, as well as the other expenses. Due to the benefits received, many of these (e.g. the matriculation fee for the rector and for the secretarius) did not actually have to be paid for, as this chapter of Pántzél's autobiography informs us.[49]

Pántzél - in his autobiographical writing dedicated to his children - shares hardly anything about the education system in Leiden, his teachers and the books he used, even though these would surely be important data for understanding his later works in linguistic and geographical studies. We only encounter in the manuscript certain fragments of information in connection with his Leiden education, or other experiences[50] when he is listing his expenses and benefits at the Staten College. Of course, these events - especially the latter - are far from being insignificant, since Pántzél's description contributes our understanding, even though we already know something about this issue from data already available. For example, we already know that the publication of a dissertation in Leiden was financially supported by the university,[51] but Pántzél's autobiographical writing enriches this information from a new perspective:

> 'I was given 27 Forints per year for the writing of a dissertation, which everybody had to write, and it had to be sent to The Hague, dedicated to the Habsburg orders. *Nobody took much trouble writing these, because every student knew that nobody read them*.'[52]

In connection with Pántzél's studies we only learn that 'to visit all university courses, 11 stifers had to be paid.[53] In this academic year [1782] I only attended four of them, that is, two courses in theology, and one in Hebrew and one in Arabic, for which I paid 44 stifers altogether.

And it was the same in the other years, too'.[54] The Hebrew course mentioned by Pántzél is not surprising, since we know that he had also taught this language at the Kolozsvár College, years before his travels, in the academic year of 1777-1778, and that for this language he 'felt a special attraction, and kept on with it all through my student years'.[55] Van de Graaf reports that the teacher of Oriental languages in Leiden (just like at all the other academies) was always a kind of celebrity. The Schultens family taught these subjects through three generations in a highly effective way. During Pántzél's Leiden stay it was already the grandson, Hendrik Albert Schultens, who was the professor of Oriental languages (from 1779 to 1793). Apart from Schultens, we do not know which outstanding professors Pántzél heard at the University of Leiden.[56]

As I have already mentioned, Pál Pántzél returned from Leiden to Kolozsvár in September 1785. Then he became a tutor at the court of Count Mihály Rhédey, and taught the Count's sons. From August 1786 at the invitation of the younger Count Ádám Teleki, Pántzél served as the pastor of the Calvinist congregation in Kendilóna. Despite having studied at the University of Leiden for three years and served as a minister for 24 years, at the first attempt he was not elected to the post of the notary of the Reformed diocese of Dés in 1810, a position which he very much desired.[57] This means that advancement in the church hierarchy was also difficult for an *acadmicus* priest, and not only for a *domidoctus*. However, the facts that in 1818 Pántzél was eventually elected as the notary of the diocese of Dés (even though he does not mention this step in his career in his manuscript, in which by the late 1810s he is writing entries once a year),[58] and also that he could conduct research on linguistics, and publish a monograph, are still the result of his academic past, and show the success of his career.

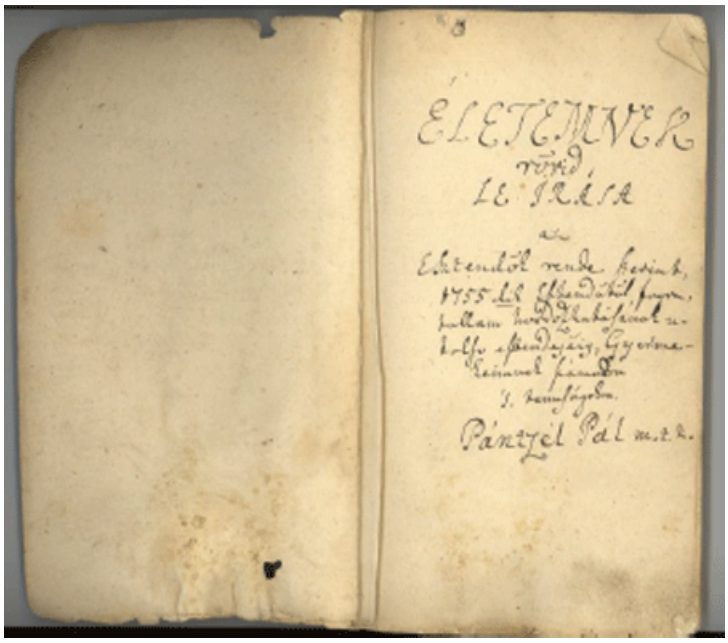

Pántzél's autobiography, title page of the manuscript

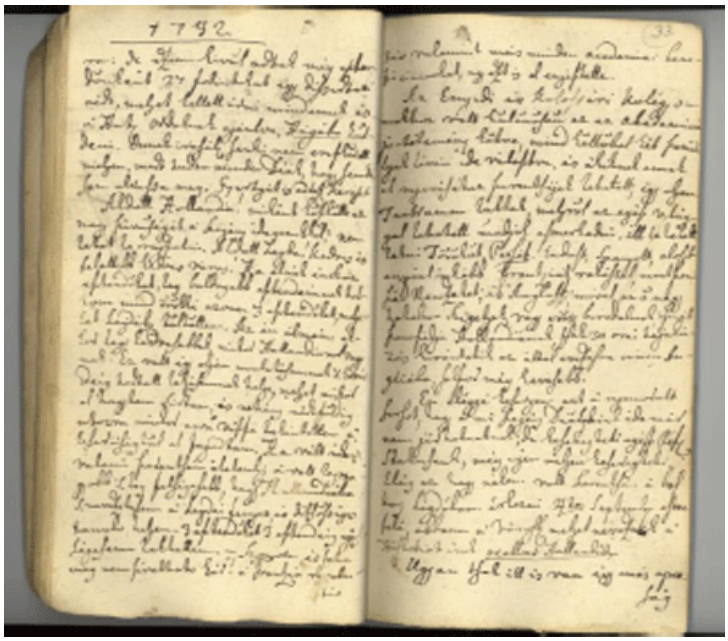

A passage on the journey to the Netherlands, pages 32-33

Bibliografie

Almási, S. 1882. ‘A deézsi ev. ref. egyházmegye ismertetése.’ [Introduction to the Reformed Diocese of Dés]. *Névkönyv. Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára*. Kolozsvár.
Antal, G. 1881. ‘Az utrechti és leideni egyetemeken járt magyar ifjak névjegyzéke.’ [Register of the Hungarian students studying at the University of Utrecht and University of Leiden]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 24: 441.
Békési, I. et al. (eds.) 1993. *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. [*Old and New Travels. Hungarians Abroad - Foreigners in Hungary*]. Budapest and Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság and Scriptum.
Bozzay, R. & Ladányi, S. 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918*. [*Hungarian Students at the Universities of the Netherlands, 1595-1918*]. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
Bozzay, R. 2006. ‘Leiden, a gondoskodó egyetem.’ [Maintenance at the University of Leiden]. *Századok*. 140.4: 985-1006.
Bozzay, R. 2009. *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden, 1595-1796*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Egyetemtörténeti Albizottsága - Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.
Bracewell, W. & Drace-Francis, A. (eds). 2008. *East looks West*, vol 1-3. Budapest-New York: Central European University Press.
Burke, P. 2000. ‘Directions for the history of travel.’ L.M. Andersson et al. (eds). *Rätten. En Festskrift till Bengt Ankarloo*. Lund: Nordic Academic Press.
Czibula, K. 2004. ‘Szilágyi András protestáns prédikátor naplója.’ [The diary of András Szilágyi, a protestant minister]. G. Ujváry (ed). *Lymbus*. Budapest: Magyar Országos Levéltár.
Fata, M. & Kurucz, Gy. & Schindling, A. (eds.) 2006. *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Fazakas, G.T. (ed. and introduction) 2009. *Pántzél Pál önéletírása és más munkái*. [*Pál Pántzél's Autobiography and Other Works*]. *(Csokonai Könyvtár - Források)*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
Fogarasi, S. 1974. *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás, 1770-1799.* [*Marosvásárhely and Göttingen. An Autobiography, 1770-1799*]. I. Juhász (ed. and introduction). Bukarest: Kriterion.
Gáldi, L. 1952. 'A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz.' [Contribution to the French sources of the Hungarian language reform]. *Magyar Nyelv*. 48: 21-31.
Graaf, G.H. van de 1969. 'Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának néhány vonatkozása.' [A few aspects of the relationship between Transylvanian students of theology and the Staten College in the eighteenth century]. *Református Szemle*. 62.3-4: 264-285.
Graaf, G.H. van de 1979. *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690-1795*. [*Dutch Universities and Protestantism in Transylvania in the Eighteenth Century, 1690-1795*]. S. n.: s. 1.
Gudor, B. 2009. 'State University Leiden (Netherlands): Formative space of the Transylvanian students through peregrinatio academica: the case of Péter Bod (1712-1769).' *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*. Special: 113-183.
Harbsmeier, M. 1982. 'Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen. Überlegungen zu einer historisch-antopologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen.' A. Mączak & H.J. Teuteberg (eds). *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek.
Hoffmann, G. (ed.) 1980. *Peregrinuslevelek 1711-1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. [*Letters of Travellers, 1771-1750. Letters to Sándor Teleki from Students who Studied at Foreign Universities*]. Szeged: József Attila Tudományegyetem BTK.
Klein, G. 1930. *Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században*. [*The Ideal of a Protestant State University under the Habsburgs in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*]. Debrecen: Országos Református Lelkészegyesület.

Kulcsár, K. 2004. *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768-1773*. [*Travels of King Joseph II in Hungary, Transylvania, Slavonia, and in the Banat of Temeschwar, 1768-1773*]. Budapest: Gondolat.
Kulcsár, K. 2006. 'A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán.' [The travels of the political and social elite. On the investigation of eighteenth century travels, considering the German research]. *Korall*. 7.4: 99-127.
Miklós, Ö. 1928. 'Magyar diákok a leideni Staten College-ben'. [Hungarian students at the Staten College of Leiden]. *Theologiai Szemle*. 4: 290-319.
Murdock, G. 2008. '"They are laughing at us?" Hungarian travellers and early modern European identity'. W. Bracewell & A. Drace-Francis (eds). *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe.* (*East looks West*, vol. 2). Budapest-New York: Central European University Press.
Pántzél, P. 1801. *A' mathematica Geographianak vagy a' mérés tudományja szerént a' Föld' golyobissának esméretére vezetö tudománynak rövid summája.* [*A Summary of Mathematical Geography, or the Discipline of Scientific Measurement which Leads to the Cognition of the Globe*]. Kolozsvár: Református Kollégium. (2nd edition: Kolozsvár: Református Kollégium, 1820.)
Pántzél, P. 1806. *A' magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltethetése módjairól, eszközeiről*. [*On the Condition of the Hungarian language, and on the Methods and Tools of its Language Reform*]. Pest: Trattner Mátyás.
Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása az Esztendök rende szerint, 1755dik Esztendötöl fogva, tollam hordozhatásának utolsó esztendejéig, Gyermekeimnek számokra 's. tanuságokra. Pántzél Pál maga tulajdon kezével*. [*The Short Description of My Life Following the Course of the Years, from 1755 to the Last Year I Can Lift My Pen, Dedicated to My Children and Their Edification*.], manuscript, private collection of the author of this study.
Pokoly, J. 1904. *Az erdélyi református egyház története.* [*The History of the Reformed Church of Transylvania*]. vol. III. Budapest: Franklin.
Rubiés, J-P. 1996. 'Instructions for travellers: Teaching the eye to see'. *History and Anthropology* 9.2-3: 139-190.

Stagl, J. 1980. (1) 'Der wohl unterwiesene Passagiert. Reisekunst und Gesellschaftbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert.' B.I. Krasnobaev & G. Robert & H. Zeman (eds). *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*. Berlin: Camen.
Stagl, J. 1980. (2) 'Die Apodemik oder Reisekunst'. M. Rassem & J. Stagl (eds). *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit*. Paderborn etc.: Ferdinand Schöningh.
Stagl, J. 1995. *A History of Curiosity: The Theory of Travel, 1550-1800*. Chur: Harwood Academic Publishers.
Szabó, M. & Szögi, L. 1998. *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken: 1701-1849*. [*Transylvanian Travellers. Transylvanian Students at European Universities: 1701-1849*]. Marosvásárhely: Mentor.
Szabó, M. & Tonk, I. 1992. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521-1700*. [Transylvanian Students at Foreign Universities in the Early Modern Period, 1521-1700]. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
Török, I. 1887. 'Magyar ifjak külföldi egyetemeken.' [Young Hungarians at foreign universities]. *Protestáns Közlöny*. 17: 446-447.
Török, I. 1905. *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*. [*The History of the Reformed College of Kolozsvár*]. vol. III. Kolozsvár: Stief J. és Társa.

Eindnoten:

1 I am grateful to OTKA (Hungarian Scientific Research Fund, nr. K 101840) and University of Debrecen (nr. RH/885/2013) for having supported this research. I owe a great debt to Eszter Ureczky and George Seel, who anglicized and corrected my text.
2 A recent critical edition of Pál Pántzél's autobiography and his printed works: Fazakas (ed. and introduction), *Pántzél Pál önéletírása és más munkái*.
3 I do not have sufficient data on the provenance of the manuscript.
4 Pántzél, *A' magyar nyelvnek állapotjáról*; Idem, *A' mathematica Geographianak*.
5 Bozzay, *Die Peregrination*,10.
6 Diaries and autobiographies of József Keresztesi, Péter Bod, Sámuel Fogarasi, András Szilágyi, count József Teleki, etc.
7 Krisztina Kulcsár has reviewed the most important German projects, such as the projects coordinated by the *Eutiner Forschungstelle zur historischen Reisekultur* research centre in Bremen, and the *Europareisen der politischen Funktionsträger des alten Reichs (1750-1800)* project in Potsdam. She has also summarized the results and trends of the Hungarian research. Kulcsár, 'A politikai és társadalmi elit utazásai'; Idem, *II. József utazásai*. - On the early modern Hungarian and Transylvanian travel literature see the series of *Peregrinatio Hungarorum*; the series of *Fontes rerum scholasticarum* (for example, Szabó & Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban*); the *Adattár* series (for example, Hoffmann [ed.], *Peregrinuslevelek* and Békési et al. [eds.], *Régi és új peregrináció*); and the *Magyarországi diákok egyetemjá-rása a kora újkorban* series, all in Hungarian. The most important studies and bibliographies for foreign scholars are: Fata & Kurucz & Schindling (eds.), *Peregrinatio Hungarica*; Bracewell & Drace-Francis (eds.), *East Looks West*, vol. 1-3; Murdock, 'They are laughing at us?'.
8 Bozzay, *Die Peregrination*. See also Gudor, *State University Leiden*.
9 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 15-16, my italics

10 On the career possibilities of a contemporary *domidoctus* and *academicus* pastor, and on the general opinion about them, see, for example: Fogarasi, *Marosvásárhely és Göttinga*, 11, 42-46, 325. Cf. Van de Graaf, *A németalföldi*, 213-214; Czibula, 'Szilágyi András', 126, 138.
11 Fogarasi, *Marosvásárhely és Göttinga*, 43.
12 István Pántzél also wrote an autobiography. See the critical edition of his manuscript: Fazakas (ed. and introduction), *Pántzél Pál önéletírása és más munkái*, 123-127.
13 Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken*, 23; Bozzay, *Die Peregrination*, 21-23.
14 While giving a detailed account of the expenses he also makes two very telling remarks, as if he is actually picking up on details from his own journal: 'In order not to bring up all the petty details, let me just mention that [...],' or 'Also, there are some other tiny expenses here, like for example [...]', pages 31, 33-34.
15 Burke, 'Directions for the History of Travel', 189. (I am grateful to Gábor Kármán who sent me this article.) Cf. Harbsmeier, 'Reisebeschreibungen'.
16 On the early modern *ars apodemica* literature see the works of Justin Stagl: 'Der wohl unterwiesene Passagiert'; idem, 'Die Apodemik oder Reisekunst'; idem, *A History of Curiosity*. Cf. Rubiés, 'Instructions for Travellers'; Burke, 'Directions for the History of Travel', 177, 181-183.
17 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 20.
18 Pántzél does not mention his name, but presumably it was György Zay, former student of Kolozsvár college. See Bozzay, *Die Peregrination*, 280; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken*, 283-284.
19 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 34.
20 On the oral information system of students at Leiden see Bozzay, *Die Peregrination*, 119-124.; Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 38-39, my italics.
21 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 32.
22 Bozzay, *Die Peregrination*, 104-107, 129-130.
23 Ibidem, 130-134.
24 Ibidem, 132; Van de Graaf, *A németalföldi*, 38-43.
25 See Bozzay, *Die Peregrination*, 34-40. Cf. Török, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*, 3: 290-300; Pokoly, *Az erdélyi református egyház története*, 3: 161-162; Fogarasi, *Marosvásárhely és Göttinga*, 35-36, 43; Van de Graaf, *A németalföldi*, 18-24; Klein, *Az állami protestáns egyetem eszméje*; Kulcsár, 'A politikai és társadalmi elit utazásai', 122.
26 An application to the professors, curators and to the Main Consistory of the Transylvanian Reformed Church was reported in István Nánási's letters in the last third of the eighteenth century (see Van de Graaf, *A németalföldi*, 24), but Pántzél does not mention it in his autobiography. Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 16. my italics.
27 Van de Graaf, 'Az erdélyi theologusok', 264-266; Fogarasi, *Marosvásárhely és Göttinga*, 37.
28 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 32-33.
29 Ibidem, 34.
30 Van de Graaf, *A németalföldi*, 41. He quotes István Nánási, *Pharus Hungarico-Batava in memoriam triennalis beneficii, quod Leydae in Collegio Theologico Hungaris constitutum est, Musarum Hungaricarum nomine exstructa*. Leiden: Luchtmans, 1778. 51.
31 Bozzay, *Die Peregrination*, 136.
32 Ibidem, 281; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken*, 284; Szabó & Szögi, *Erdélyi peregrinusok*, 361; Miklós, 'Magyar diákok', 318-319; Antal, 'Az utrechti és leideni', 441; Van de Graaf, *A németalföldi*, 87, 237.
33 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 34.
34 Fogarasi, *Marosvásárhely és Göttinga*, 32-34; Van de Graaf, *A németalföldi*, 21-22.
35 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 17.
36 Cities on the outward jouney mentioned by Pántzél: in Transylvania and Hungary: Kolozsvár; Szilágysomlyó [Şimleu Silvaniei, present-day Romania]; Debrecen; Pest; Buda; Pozsony; in the Holy Roman Empire: Wien; Engelhartszell; Passau; Vilshofen; Regensburg; Nürnberg; Würzburg; Frankfurt; Mainz; Koblenz; Köln; in the Netherlands: Nijmegen; Utrecht; Leiden.
37 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 17-19.
38 See Bozzay, *Die Peregrination*, 58-80.
39 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 24.

40 Cities on the return journey, also mentioned by Pántzél: in the Netherlands: Leiden; Amsterdam; Utrecht; Nijmegen; in the Holy Roman Empire: Köln; Mainz; Regensburg; Linz; Wien; in Hungary and Transylvania: Pest; Szolnok; Debrecen; Kolozsvár.
41 Sámuel Erdélyi matriculated with Pántzél in 12 September 1785 and left Leiden in 1786. See Bozzay, *Die Peregrination*, 281. - Pántzél travelled back to Hungary in the summer of 1785, not in 1786, as Réka Bozzay supposes in her monograph (but she notes it with a question mark): Bozzay, *Die Peregrination*, 281. - On the medical provision and nursing at the University of Leiden see Ibidem, 147-155.
42 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 38.
43 Ibidem, 38-39.
44 Ibidem, 37.
45 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 37. The authorities of the University of Leiden allowed students from Central and Eastern Europe not to travel home during vacations, given the long distances involved. Students could stay in the Staten College, and they were also donated money. See Bozzay, *Die Peregrination*, 140-143. In his autobiography Pántzél also mentioned the donations from the Staten College during vacations: page 31.
46 Gáldi, 'A magyar nyelvújítás', 23. - French language was taught only from 1810 at the Reformed College of Kolozsvár. Török, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*, 3: 142.
47 Van de Graaf, *A németalföldi*, 32, 35-42.
48 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 29.
49 Ibidem, 34. On the benefits offered by the University of Leiden see Bozzay, *Die Peregrination*, 128-163. Cf. Török, 'Magyar ifjak', 446-447; Idem, *A kolozsvári Ev. Ref*., 3: 290-291; Van de Graaf, *A németalföldi*, 41, 92; *Pápai Páriz Ferenc levele*, in Hoffmann (ed.), *Peregrinuslevelek 1711-1750*, 53, etc.
50 On two important celebrations at the University of Leiden see Pántzél's autobiography, page 35-36.
51 Bozzay, *Die Peregrination*, 146; cf. idem, 'Leiden, a gondoskodó egyetem', 989.
52 Cf. page 35 in Pántzél's autobiography. Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 32. my italics.
53 A new system of private lectures by professors for fee was introduced during the eighteenth century at the universities of the Netherlands. Van de Graaf, *A németalföldi*, 93. Cf. Bozzay, *Leiden, a gondoskodó egyetem*, 988-989.
54 Pántzél, P. *Életemnek rövid Le Irása*, manuscript, 35-36.
55 Ibidem, 14.
56 For a list of professors whose lectures Pántzél could attend, see Van de Graaf, *A németalföldi*, 117, 119, 185.
57 It was not only difficult for a *domidoctus*, but also for a former student of Western universities (*academita*) to obtain a good position in the Reformed church. Cf. Czibula, 'Szilágyi András', 130-131.
58 On this election see Almási, 'A deézsi ev. ref. egyházmegye', XV.

Dávid Csorba

Die Geschichte, wie sie in Holland geschrieben worden war... Die ungarische Rezeption der niederländischen Geschichtsideen im 17. Jahrhundert*

Dem Andenken von Willem Teellinck gewidmet

Abstract

The ideas on history in Protestant Holland in 17-century had much more impact on ideology of Hungarian Peregrinants, than it was considered to be before, not only in ecclesiastical, but in secural area of research history also. It had to be emphasied that there was a turn at the beginning of the 17th century: beside the Barokk, the dominant art and cultural historcal viewpoint came up a general spiritual reform that had several label, and lived without determining its confession. There were in protestant (e.g. *Nadere reformatie*, Puritanism, Pietism, Herrnhutianism, Methodism) and in catholical denominations (e.g. Jansenism), but also in Jewish religion (e.g. hasidical misticism). In parallel with that phenomenon had changed theories on history. The Hungarian undergraduates had from 1622 in Franeker and in the other Universities in Holland studied, and perceived the alteration of world view. In that paper my scope was investigating the circumstances of that changing, and demonstrating the difficulty of the research.

Keywords: research on 17th century, Hungarian Peregrinants in Holland, Calvinist Orthodoxy, history of piety, approaches on G. Voet

Mein Forschungsthema ist die sog. *peregrinatio academica* im 17. Jahrhundert und in Bezug auf die niederländisch-ungarischen Beziehungen. In der Zeit zwischen 1622 und 1715 studierten zahlreiche kalvinistische Studenten oder Kapläne aus Ungarn und Siebenbürgen an niederländischen Universitäten Geisteswissenschaften, Theologie oder Medizin. In

dieser Zeit entstanden hier mehrere Richtungen der Geschichtsinterpretation, die viel stärker auf die ungarische Kulturgeschichte eingewirkt hatten als bis jetzt angenommen. Dafür gibt es zahlreiche Gründe, auf die ich hier nicht eingehen kann. Auch die Forschungen über die niederländisch-ungarischen Beziehungen haben ein wesentlich kleineres Volumen als die Erschließung der Kontakte mit der englischen, deutschen oder französischen Kultur und diese Aussage ist noch mehr gültig für die Recherchen in Bezug auf das 17. Jahrhundert. Für die Untersuchungen zu der Kontaktgeschichte der oben genannten drei großen Kulturen sprechen auch politische, diplomatische und wirtschaftliche Argumente. Die kirchliche Wissenschaft des angehenden 20. Jahrhunderts zeigte eher für die neukalvinistischen holländischen Erneuerungen von Abraham Kuyper Interesse, vor allem in Bezug auf Kirchenpolitik und innere Mission.

Es muss unbedingt betont werden, dass die Wende der postmodernen Ära, die Fluktuation der Auffassungen in den 1970er Jahren die Geisteswissenschaften und die für die geschichtliche Betrachtungsweise sensiblen Ideenkonstruktionen stark beeinflusst hat. Kulturgeschichtliche Konferenzen wurden veranstaltet, Essays, Aufsätze Monographien und neue Periodika wurden veröffentlicht, Institute wurden in Europa und auch in den USA eingerichtet um die Epoche des 17. Jahrhunderts zu erforschen (*The Seventeenth Century; Pietismus und Neuzeit*; *Cahiers du 17e Siècle*; *Documentatieblad Nadere Reformatie*; *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*; *Jednota*, etc.). Bei unserem Thema ist es wichtig hervorzuheben, dass die Recherchen in Bezug auf dieses Zeitalter sogar in Holland in Schwung kamen, hauptsächlich im Rahmen der Kirchengeschichte.[1] Das Forschungsinteresse galt vorwiegend der Kontaktgeschichte, in erster Linie der Geschichte der Peregrination, man hat Forschungsprojekte angelegt, Tagungen organisiert und auch die Zahl der erschienenen Monographien ist bedeutend. Für die ungarische Forschung war ein besonderer Ertrag dieser Aktivitäten, dass in den Datensammlungen und in der sonstigen Forschungsliteratur wichtige Daten über die ungarischen Peregrinaten in Holland zum Vorschein kamen.[2] Wir verfügen über ausgezeichnete Forschungsergebnisse im Bereich der Übersetzungsliteratur, wo über die holländisch-ungarische Rezeption gute philologische und ideengeschichtliche Leistungen vorliegen.[3]

Die Forschungen über die Geschichtsideen in dem protestantischen Holland des 17. Jahrhunderts wurden von gegenwärtigen holländischen WissenschaftlerInnen eingeleitet. Prominente Rolle spielt dabei der Historiker Eco O.G. Haitsma Mulier, Professor an der Universität Amsterdam,

der vor nicht langer Zeit mit dem Preis Jan Romein ausgezeichnet wurde. Unter seiner Leitung hat eine Forschungsgruppe die Bibliographie der Geschichtsschreiber, der politischen Denker und der Philosophen der Frühmoderne zusammengestellt, und anschließend hat man auch ein Repertorium der niederländischen Historiographie im 16-18. Jahrhundert herausgegeben.[4] Die heutigen Historiker, die sich mit der Vergangenheit des niederländischen Protestantismus beschäftigen, haben keine theologischen Studien absolviert, sind für keine kirchliche oder spirituelle Richtung engagiert, aber das bedeutet nicht, dass sie liberal sind. Die beliebtesten Forschungsthemen der holländischen Fachliteratur sind eng verbunden mit der geopolitischen Lage von Holland und dem kulturellen Phänomen des holländischen Staates. Methodisch gesehen zeigen sie ein breites Spektrum: Man findet hier eigenartigerweise Ideen-, Frömmigkeits-, Regional- und Mentalitätsgeschichte, aber gegenwärtig ist auch die Erforschung des Exils in der Frühneuzeit (z.B. über Flüchtlinge aus Religionsgründen, über ethnische Minoritäten) intensiv. Seit 20-25 Jahren erscheinen auch Stadtgeschichten (z.B. über Delft, Dordrecht, Emden, Gouda, Haarlem, Kampen, Leiden, Utrecht etc.) und beschäftigen sich mit der Kohabitation (co-existence) von kalvinistischen, katholischen oder eben libertinischen Gruppen.[5]

Von den ideengeschichtlichen Forschungsgemeinschaften sollen unbedingt zwei Personen benannt werden: Jonathan I. Israel und Ronnie Pochia Hsia, die das holländische frühneuzeitliche Thema im Rahmen der internationalen ideengeschichtlichen Strömungen bearbeiten und durch diesen Kontext zur Erweiterung der Grenzen dieses Forschungsgebiets beitragen.[6] Die ideengeschichtlichen Monographien der neuen Generation der Historiker fokussieren auf die Fragen der protestantischen Toleranz und ihrer politischen Ausdrucksweise, aber das Forschungsinteresse gilt in erster Linie der Sprache und nicht der Kirchengeschichte. Auf diese Weise ist es weniger wichtig, die Opposition zwischen den protestantischen und den katholischen Mythen zu zeigen, viel akzentuierter ist die Darstellung der Ideen und ihrer referenziellen Kontexte.

Auf dem heutigen Stand der Forschung zeichnet sich unter den Forschern von niederländischen Themen ein Generationswechsel ab. Die Fachleute, die die frühe Geschichte der Frömmigkeit in Holland erforschten, waren nicht Niederländer, sondern deutscher Muttersprache, ihre Herangehensweise war positivistisch und sie konzentrierten sich auf die Kirchengeschichte.[7] Nach der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts, und hauptsächlich von den 70er Jahren an traten viele neue Forscher auf, unter

ihnen waren aber nur in geringer Zahl europäische, holländische Theologen. Die Mentalität- und kulturgeschichtlichen Forschungen an den Universitäten *Vrije Universiteit* in Amsterdam und an der Universität Leiden (*Dutch Centre for Religious Literature*) werden nicht nur von namhaften einheimischen Forschern (z.B. W. Frijhoff, E.O.G. Haitsma Mulier, J. Pollmann),[8] sondern auch von berühmten amerikanischen Professoren (z.B. J.R. Beeke [Michigan], R.P. Hsia [Pennsylvania], J. Israel [Princeton], B. Kaplan [Iowa], C. Kooi [Louisiana], C.H. Parker [Saint Louis]) betrieben. Diese, zusammen mit den Forschern der Kirchengeschichte können mit größerer Effizienz wirken. Die neuen historiographischen Schulen sind aus der kirchlichen, sondern aus säkularen Sphäre entstanden und - wie es scheint - sie können die neue Richtung der Forschungen bestimmen, einerseits wegen ihrer großen Zahl, anderseits wegen der methodischen Vielfalt und der breiten Kommunikationsmöglichkeiten, über die sie verfügen.

*

Die Geschichtsauffassung des protestantischen Holland im 17. Jahrhundert übte eine wesentlich größere Wirkung auf ungarische Peregrinanten, als es vorher im Rahmen der kirchlichen oder in der säkularen Fachliteratur angenommen wurde. Im 17. Jahrhundert waren für die in Holland lebenden ausländischen Studenten die Vielfalt der Kirchenrichtungen (z.B. Orthodoxe / Fundamentale, Puritane, Non-conformisten, Methodisten, Quäkeren, oder die Anhänger von Coccejus, Menasseh ben Israel, Labadie, Braun etc.), die verschiedenen philosophischen Strömungen (z.B. René Descartes, Blaise Pascal, Hugo de Groot, Thomas Hobbes, Benedict Spinoza, Pierre Gassendi, Arnold Geulinckx etc.) oder zahlreiche andere universale oder spirituelle Ansichten (z.B. Johann Heinrich Alstedt, Johannes Amos Comenius, Robert Fludd, Dionysius Spranckhuysen etc.) ausschlaggebend. Die ungarischen Studenten, die an den Universitäten an Disputationen teilnahmen, haben diese geistigen und spirituellen Strömungen kennengelernt, nicht nur in den Vorlesungen und Seminaren, sondern evtl. sogar auch auf Marktplätzen und bei ihren holländischen Gastgebern. Häufig zitiert man heute einen einschlägigen Brief von J.B. Stouppe, dem katholischen Regenten von Utrecht an Louis XIV., der die Niederlande als das Zentrum der Toleranz bezeichnete, weil dort zahllose Konfessionen und Minoritäten ungestört nebeneinander leben konnten.[9] Es kann aber sein, dass diese Situation der Vielfalt aus dem Blickwinkel

der ungarischen Studenten gesehen anders aussah: Ein ungarischer Professor des reformierten Kollegiums zu Sárospatak, János Pósaházi (1628-1686) interpretierte nämlich diesen Zustand am Ende des 17. Jahrhunderts wie folgt: 'Haec lues & omnia innovandi cacoethes ante aliquot annos coepit in Belgio (de quo jam pridem vatem egit supra laudatus Melancthon: *Vae Belgio ab horrendo sangvinis balneo; & petulantia ingeniorum!*)'.[10] Der polemische Spruch des orthodoxen Professors enthält implizite die - hundert Jahre ältere - Ansicht Melanchthons, wonach dieses Holland (unter dem Namen 'Belgien') das Zentrum von abscheulichen Ketzereien sei...

Die in Holland kennengelernten geistigen Strömungen und Weltanschauungen, die am meisten auf die ungarischen kalvinistischen Studenten wirkten, waren diejenigen, die mit ihren in Ungarn herausgebildeten Vorstellungen über die Geschichte im Einklang waren oder diese bestätigt haben. Es ist leicht einzusehen, dass die Darstellung und die Analyse der in Holland entwickelten Geschichtsauffassungen bzw. ihrer ungarischen Rezeption einer monographischen Schilderung bedürfen. Erstens sollte man die frühneuzeitliche, von der Philosophie der Renaissance geprägte Geschichtsschreibung analysieren, und parallel dazu die Veränderungen der Konzeptionen der Ekklesiologie. Es wäre notwendig, wichtige Ansichten wie die über die Periodizität der Geschichte (z.B. in der Historiographie des Faches *chronologia sacra*), oder die Ansichten der sog. milden Eschatologie und Apokalypse (Thesen darüber, wie Gott in der Geschichte wirkt oder über die Freiheit des Individuums) unter die Lupe zu nehmen. Man müsste die unterschiedlichen Gattungen wie Disputationen (in Philosophie, Theologie, Geschichte), Predigten und Traktate diesbezüglich untersuchen, bzw. im Ramen des Buch- und Druck, Kirchen- und Ideen-, und hauptsächlich in Kulturgeschichte. In Holland der frühen Neuzeit beschäftigte man sich mit der Erforschung der Weltgeschichte, allerdings im protestantischen Rahmen.[11] Deswegen möchte ich an dieser Stelle die in Holland vorhandene Vielfältigkeit in der Herangehensweise an das Thema betonen, indem ich - im Kontext der ungarischen Rezeption - die theologischen, philosophischen und separatistischen Richtungen des 17. Jahrhunderts in Holland vorstelle, die für die ungarische protestantische Kulturgeschichte relevant waren.

Im ungarischen Wortschatz des 17. Jahrhunderts oder z.B. in den Widmungen der ungarischen Bücher im 17. Jahrhundert war die Bevölkerung von Holland als 'belgisch' bezeichnet, und dies war auch die Selbstinterpretation der protestantischen Gemeinschaft in Holland. Im 17. Jahrhun-

dert kam es zu Veränderungen in der Geschichte von Holland: Die Sieben Vereinten Provinzen und die von den Habsburgen regierten flämischen Regionen trennten sich, aber dieses Ereignis machte sich in der Bezeichnung des Landes noch lange nicht bemerkbar. In Bezug auf die protestantischen Gebiete wird die Zeit 1572-1702 in der holländischen Fachliteratur als *gouden eeuw*, als das goldene Zeitalter bezeichnet Diese Periode, das sog. lange 17. Jahrhundert (1598-1714) ist durch intellektuelle Leistungen wie das Lebenswerk von Galilei, Newton, Descartes oder Spinoza gekennzeichnet, in der Fachliteratur wird dieses Zeitalter auch mit den Begriffen Konfessionalisation, Barock oder Frühneuzeit / Prämoderne charakterisiert. Es war auch für die ungarischen Studenten in Holland nicht einfach sich in den holländischen philosophischen und theologischen Strömungen auszukennen - genauso kompliziert ist es auch für heutige Forscher, sich in der Menge von wechselnden Weltanschauungen in einer geschichtlich kurzen Periode zu orientieren. Die Republik Niederlande war im behandelten Zeitalter ab ovo das Land der Flüchtlinge: hier lebten unter anderem französische Hugenotten (Samuel Maresius in Groningen; Claude Saumaise in Leiden), der englische Dissenter (William Ames in Franeker), polnische Protestanten (Johannes Maccovius und Nicolaus Arnoldus in Franeker), deutsche Pietisten (Johannes Coccejus in Franeker und Leiden, Friedrich Adolf Lampe in Utrecht), und auch portugiesische Juden (Menasseh ben Israel und Benedictus Spinoza in Amsterdam), und noch viele Vertreter verschiedener religiöser und säkularer Ideensysteme.

Vom Beginn des 17. Jahrhunderts an soll man nicht nur über die Kunst und Kultur des Barocks nicht nur über die geistliche Erneuerung im Katholizismus reden, sondern auch über die protestantische Erneuerung durch den Pietismus. Die Formen der religiösen Erneuerung sind vielfältig: es konnte sowohl in integrierenden als auch in separierenden Gemeinden vorkommen. Dieses Phänomen ist ohne konfessionelle Bestimmtheit: es kommt in protestantischem (z.B. *Nadere reformatie*, Puritanismus, Pietismus, Herrnhutianer, Methodismus), katholischem (z.B. Jansenismus), oder sogar in jüdischem Kontext (z.B. hasidische Mystik) vor. Im Allgemeinen ist in diesen Bewegungen an die Stelle von Rationalität eine auf seelische Empfindungen und personales Gotteserlebnis konzentrierende Frömmigkeit getreten.[12] Die Selbstbezeichnungen der Frömmigkeit sind interkonfessionell (z.B. *pietas, piétè, devotio, divinity, Frommheit, frumkeyt, vroomheid*) und die Bewegungen selbst gehen über territoriale, religiöse und sprachliche Grenzen hinaus. An die Stelle der kirchlichen Organisation, Dogmas und Rationalität trat der Anspruch auf individuelle

Frömmigkeit. Diese interkonfessionellen Tendenzen hat die Fachliteratur ‘neuere oder zweite Reformation’ genannt.[13] Die hier beschriebene mentalitätsgeschichtliche Wende ist zwar mit gewissen Phasenverschiebungen in jeder kontinentalen Kultur erschienen: in England am Ende des 16. Jahrhunderts unter dem Namen der Non-conformisten (William Perkins),[14] im deutschsprachigen Raum und in Holland an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert (Johannes Arndt und Willem Teellinck),[15] und in Mitteleuropa in der Literatur der als Puritanismus bezeichneten Bewegung von 1640-50 an.[16]

In den Niederlanden hatten die Katholiken an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert noch namhafte Mehrzahl. Die verschiedenen calvinistischen Reformprogramme, die von dem holländischen Kirchenhistoriker Professor Op 't Hof als *reformierter Pietismus* bezeichnet wurden, sind in raschem Tempo aufeinander gefolgt (von Gisbertus Voetius über Jodocus van Lodensteyn bis Herman Witsius), und auch eine Art Abspaltung in Sekten zeichnete sich ab z.B. nach der Tätigkeit von Jean de Labadie.[17] Die Ideen der cartesianischen Denker und der coccejanischen Theologen haben schon die höheren Schichten der Gesellschaft erreicht. Französische Einflüsse machten sich in der praktischen Theologie (Samuel Maresius, Jean de Labadie, Pierre Jurieu) und in den wissenschaftlichen Forschungen (René Descartes, Pierre Gassendi) bemerkbar, der deutsche Pietismus (Johannes Coccejus, Friedrich A. Lampe) beeinflusste die damals noch puritanischen Elemente der individuellen Frömmigkeit.[18] Die geistig-spirituelle Gärung war in den Niederlanden sehr intensiv: Eine große Anzahl von spirituellen Werken wurde in kurzer Zeit herausgegeben. Zuerst sind Übersetzungen aus dem Französischen erschienen (z.B. Werke von Jean Taffin, dem Hofprediger von Wilhelm I. von Oranien), dann Werke des englischen Puritanismus und parallel dazu Arbeiten auch anderen Kulturen gekommen (statistisch gesehen sind von 1598 an 1800 englische, 250 deutsche und 200 französische Übersetzungen entstanden).[19]

Der holländische Freiheitskampf, die Konfessionalisierungsbestrebungen und die separatistischen Strömungen haben das Akzeptieren der Reformen verhindert. Die bedeutendste holländische Frömmigkeitsbewegung, die sog. *Nadere reformatie* hat angeregt, die religiösen Sitten zu überprüfen, Kirchenzucht zu üben. Diese Bewegung fokussierte auf Fragen des theokratischen biblischen Modells der Regierung, auf die neue christliche Auffassung des Sabbats und dessen würdiges Begehen. Dieses Modell setzte die puritanische, vorpietistische Tradition fort. Unter den

niederländischen Protestanten war in dieser Zeit zweifelsohne der aus England zurückgekehrte Willem Teellinck von größter Wirkung. Ihm sind die spirituelle Erweckung der seelischen Tugenden und auch die Herausabe von übersetzten Traktaten zu verdanken. In Holland, das kulturell gesehen an der Grenze zwischen Puritanismus und Pietismus lag, kam damals - genauso wie in der heutigen Wissenschaft - die Frage auf, wie, unter welchen Umständen es zu Beginn des 17. Jahrhunderts in Europa zu den geistlich-spirituellen Umwandlungen kam und welche Rolle dabei die holländische *Nadere reformatie* spielte. Schon diese kurze Zusammenfassung deutet an, dass den Niederlanden in diesen Umwandlungen und in der Herausbildung der geistlichen Vielfalt eine Vermittlerrolle zukam.

Parallel zu der religiösen Erneuerung verwandelte sich in Holland auch die Interpretation der Geschichte. Der Dreißigjährige Krieg (1618-1648) war das wichtigste Ereignis Europas, er hat auch das Verhältnis von Protestanten und Katholiken verändert, weil die theologisch-religiöse Sicht für beide Partner ausschlaggebend war, selbst wenn der Krieg auch durch politische Argumente und wirtschaftliche Interessen geleitet wurde. Die Richtigkeit des Begriffs ‘Religionskrieg’ wird heute oft bezweifelt, aber die Zeitgenossen haben die Kriegsereignisse als den letzten, apokalyptischen Kampf betrachtet.[20] Es ist nicht nebensächlich für die Beurteilung des Standpunktes Hollands, dass Friedrich V., Kurfürst von der Pfalz und König von Böhmen, nach der Schlacht bei Bíla Hora (1620) als Flüchtling nach Den Haag gekommen und sich dort mit seinem Hof angesiedelt hat. Die Zerstörung des Sitzes des ‘Winterkönigs’, der Stadt und der Universität Heidelberg durch das katholische Söldnerheer General Tilly 1622 brachte für die ungarischen Peregrinanten eine existentielle und geschichtsphilosophische Wende mit sich. Das ehemalige universitäre Zentrum der ost-mitteleuropäischen kalvinistischen Studenten (Heidelberg) verschob sich in die Niederlande (vor allem nach Franeker), was den guten Beziehungen zwischen David Pareus, Albert Szenci Molnár und den Professoren zu Franeker zu verdanken war. Die Studenten, die die Welt bisher nach den geschichtsphilosophischen Paradigmen Melanchthons, dann beeinflusst durch die irenischen Ideen von Pareus betrachtet hatten, sollten nun mit der Spaltung der konfessionellen Welt und ihrem dichotomen System konfrontiert werden.

Die kirchliche Reden wurden wieder apologetisch ausgerichtet und es kam wieder zu einer Stärkung der Ansichten, welche die Vorstellungen vom einzig wahren Glauben in geschichtliche Epochen einordneten. Die Geschichtskonzeption und der starke Antikatholizismus der zeitgenössi-

schen Disputationen von Franeker waren eine Folge des ersten Konzils von Trient, das die katholische Propaganda aktiviert hatte, und des europäischen Glaubenskrieges (z.B. der sog. *Bellarminus enervatus*, publiziert von Ames in Franeker 1625-26, von dessen Disputationen etwa 60% von ungarischen Studenten stammten).[21] Die Weltsicht der meisten Professoren von Franeker war andererseits durch ihre eigene Vertreibung geprägt (Ames war ein Exulant aus England, Maresius aus Frankreich, Maccovius aus Schlesien, Coccejus aus Deutschland), und diese Prägung wirkte sich auf ihr theologisches Weltbild und die von ihnen geübte Frömmigkeit aus. Viele Studenten aus Ungarn studierten an den Universitäten in Franeker, Leiden und Utrecht, wo sie diesen Ideen im Rahmen der offiziellen protestantischen Orthodoxie begegneten.

Aber auch viele nicht orthodoxe Theologen waren in den Niederlanden erreichbar. Am Beginn des großen 30-jährigen Krieges wurde die allgemeine europäische protestantische Synode in Dordrecht veranstaltet (1618-19), an der die englische, die französische (allerdings nur nominell), die deutsche, die deutsch-schweizerische, die holländische Kirche und auch die Stadt Genf repräsentiert waren, deren Beschlüsse später aber auch von der ungarischen, polnischen und weiteren Kirchen anerkannt wurden.[22] Der strenge Kalvinismus veröffentlichte die *Fünf Punkte*, die gegen die Thesen des Professors zu Leiden Jacob Arminius (1560-1609) zur Doktrin der Gnade gerichtet waren; und dies beeinflusste auch die Veröffentlichung der neuesten Bibelübersetzung, der *Belgischen Bibel* (1622). Trotzdem aber gewannen die sog. Arminianistisch-remonstrantischen Vorstellungen, welche eine katholisch-protestantische Ökumene anstrebten, an Terrain: ab 1634 gab es in Amsterdam bereits eine Lehre in diesem Sinn.

Das für das Zeitalter typische theologische Profil wurde vom französischen Hugenotten Samuel Maresius, (1599-1673) vertreten, der sein ganzes Leben im Namen theologische Kontroversen verbrachte. Er kämpfte in seinen scharfen Pamphleten gegen die Katholiken, die Lutheraner, die Arminianer (Arminius und Socini), aber auch gegen seine protestantischen Kollegen (Gisbertus Voetius [Utrecht], Jacob Alting [Groningen], Johannes Coccejus [Leiden]), und natürlich auch gegen René Descartes. Die Begriffe der Sekte und der Häresie waren (und sind auch heute noch) umstritten und zahlreiche religiöse Gemeinden lebten jenseits der reinen Welt der Universitäten, aber in deren physischer Nähe. Die protestantischen Sekten stammten aus verschiedenen Kulturen und Sprachen (z.B. Anabaptisten, Methodisten, Brownisten, Independents, Quäker, Menno-

niten etc.). Die orthodox ausgebildeten ungarischen Studenten suchten manchmal solche Gemeinden auf, wie Pál Debreceni Ember, der Verfasser der ersten ungarischen protestantischen Kirchengeschichte, der in Amsterdam mit seinen Freunden an Gottesdiensten der Quäker teilnahm, obwohl er sie 'benommene Häretiker' nannte, weil sie '*sunt ii putidissimoe Anabaptistarum reliquioe*'.[23] Dieses Interesse aber war ziemlich rar, weil es in allen Konfessionen die Regel war, sich nicht mit den Häretikern zu unterhalten, außer mit dem Ziel der Missionierung.

Nach 1640 waren diese Universitäten nicht mehr Zentren der konfessionellen Homogenität: Die Konservativen (unter der Führung von Voetius) und die Liberalen (unter der Führung von Coccejus) trugen 30 Jahren lang erbitterte exegetische Kämpfe auf den Kathedern der Universitäten und in der Öffentlichkeit der Presse aus. Sie stritten über die Freiheit des Menschen, die Umstände der praxis pietatis oder den Willen Gottes in der Geschichte. Die coccejanische Exegese arbeitete ein typologisches System aus, das seine tägliche Applikation ermöglichte, da es darauf hinauslief, dass jedes bedeutendere geschichtliche Ereignis sein Vorbild in der Bibel habe. Die zwei Gruppen hatten auch verschiedene politische Anschauungen: während erstere (die voetianische) den Absolutismus befürwortete, stand letztere (die coccejanische) dem Demokratiemodell des berühmten niederländischen Philosophen Justus Lipsius nahe. Die theologischen und politischen Streitigkeiten endeten, als der Statthalter Wilhelm von Oranje III. die ärgerliche Lage mit einem Kompromiss beendete, indem er beiden Strömungen je einen Lehrstuhl zusprach, der einen den biblisch-dogmatischen und der anderen den für praktische Theologie.[24]

Bei der Beurteilung der Heftigkeit des Glaubensstreits und des Weltbildes von Ames oder Maresius müssen wir die Tatsache berücksichtigen, dass sich damals das bis dahin tausend Jahre lang einheitliche Weltbild sowohl auf physikalischer als auch auf metaphysischer Ebene auflöste. Diesen Faktor veranschaulicht ein Exempel einer Predigt von Mihály Tofeus, des Bischofs in Transsylvanien, am Ende des 17. Jahrhunderts: 'Mind az eget, mind a' földet el-akarja venni, ez az istentelen világ az Istentűl: Az eget a' *Philosophus*ok, a' földet e' világi hatalmasságok' [Sowohl den Himmel als auch die Erde will diese gottlose Welt Gott wegnehmen: den Himmel die Philosophen, die Erde die diesseitigen Mächtigen] und dann zählt er auf: 'Copernicus, Galilaeus, Hobbes, Gassendus, Carthesius'.[25] Im katholischen Teil Europas hat Pierre Gassendi (1592-1655), der Mathematikprofessor am College Royale in Paris, Werke von

Kopernikus und Tycho Brahe veröffentlichen lassen, zugleich fand in Italien (1634) der Prozess gegen Galilei statt. Selbst im so freisinnigen Holland wagte es Descartes lange nicht, seine methodologischen Überlegungen zu veröffentlichen. Es ist kein Zufall, dass der französische Philosoph immer auf Wanderschaft war: 1628-1649 lebte er mit Unterbrechungen in Holland, wechselte aber seinen Wohnsitz in neun Städten mindestens vierundzwanzigmal. Seine Bücher wurden in Utrecht und Leiden von orthodoxen Kreisen verurteilt und schließlich verbrannt. Die zwei Seiten der geistigen Auseinandersetzung zeigt deutlich die Tatsache, dass auf der einen Seite berühmte Theologen und Philosophen (z.B. Hobbes, Gassendi, Schotanus) Kommentare zu der zweiten Ausgabe von *Discours de la Methode* (1641) verfassten, in welchen sie oft die originale Thesen kritisierten, aber in ihrer Argumentation die Forschung als Dienerin der Theologie (*ancilla teologiae*) darstellten. Auf der anderen Seite begann schon früh das Balancieren zwischen Theologie und Philosophie, wie es bei Arnold Geulincz/Geulinckx (1624-1669), der vom Katholiken zum Protestanten wurde, und seinem Okkasionalismus erkennbar ist.

Im Vergleich dazu scheint es ein sehr mutiger Akt gewesen zu sein, als der protestantisch-orthodoxe Mihály Szathmárnémethi (1638-1689) sich in Franeker im Mai 1664 einen Kolligatum-Band von Gassendi kaufte. 20 Jahre nach dem Ablauf des Streites konnte ein ungarischer Peregriner sich ein solches ‘häretisches’ Buch auf dem Markt kaufen und nach Hause bringen.[26] Es muss aber betont werden, dass dieses Beispiel nur den Erwerb, nicht das Publizieren betrifft. Der Debrecener Professor Márton Szilágyi Tönkő (1642-1700) lehrte sein zeitgemäßes cartesianisches philosophisches Manuskript, konnte es aber erst viele Jahre später und mit großen Mühen in Heidelberg veröffentlichen.[27] Der Debrecener Pál Ember (1660-1710) publizierte sein Predigt-Buch *Szent Siklus* (Heiliger Schekel) in Klausenburg im Jahre 1700, in dem er zahlreiche physikalische und geschichtstheologische Thesen diskutierte, aber im Falle von cartesianischen Vorstellungen weder die Namen der Denker noch den des französischen Philosophen nannte. Demgegenüber führte er in seinen Manuskripten Descartes oftmals als ‘Nobilis Philosophus’ an.[28] Dies zeigt, dass die modernen wissenschaftlichen Forschungen und Weltanschauungen im 17. Jahrhundert auch in Ungarn bekannt waren und am Ende des Jahrhunderts nicht nur als Teil der polemischen Theologie, sondern als weltliches Wissensgut zugänglich waren, obwohl noch ohne Nennung der Namen der Autoren.

Dementsprechend war es nicht opportun sich der Freundschaft eines gefährlichen Denkers zu rühmen, deshalb statteten nur wenige ungarische Predigerkandidaten dem Remonstranten Arminius in Leiden und Hugo de Groot in Rotterdam (1583-1645) ihren Besuch ab, oder dem aus der jüdischen Gemeinde verstoßenen Philosophen, dem anonymen Autor des *Tractatus Theologico-Politicus*, Baruch Spinoza in Den Haag und in Leiden, dessen Vermieter noch dazu Mennoniten waren. Der ehemalige Lehrer von Spinoza war der respektable jüdische Rabbi in Amsterdam, Menasseh ben Israël (1604-1657), der die neue hebräische Bibel herausgab (Amsterdam, 1635). In seinem Fall gibt es zwei Inskriptionen aus den Jahren 1653-54, eingetragen von zwei ungarischen Peregrinern, die aus Transsylvanien stammten und Unitarier waren und dem Rabbi in seinem Haus ihre Aufwartung machten, namentlich István Pauli und Benedek Árkosi.[29] In politischer Hinsicht war wesentlich gefährlicher der Bishof der Böhmischen Brüder, Jan Amos Komensky (Comenius), den an seinem Lebensabend in Amsterdam auch ungarische Studenten besuchten.[30] Mihály Szatmárnémeti, der spätere Dechant von Klausenburg, besucht mit zwei Begleitern den bejahrten Wissenschaftler am 8. September 1667 und sie beförderten in seinem Auftrag Briefe und Bücher mit väterlichen Ratschlägen und Anweisungen (unter anderem für Mihály Tofeus und István Czeglédi) nach Ungarn und Transsylvanien.[31]

Zu diesem Zeitpunkt im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts ist die erste Generation der streitenden holländischen Theologen nicht mehr am Leben und die mit dem 30-jährigen Krieg verbundene metaphysische Krisenstimmung ist abgeklungen. Die symbolisch mit dem Namen Descartes verbundene Auffassung ist in die bis dahin als unverrückbar erscheinenden theologischen Ansichten eingebaut worden, was sich auch positiv auf die Geschichtstheologie ausgewirkt hat. Unter den holländischen Professoren hat Hermann Witsius (1636-1708), der an den Universitäten Utrecht und Leiden lehrte, eine Synthese der voetianischen und der coccejanischen Ansichten geschaffen. Auf dem Gebiet der Philosophie und der Naturphilosophie taten dies in ähnlicher Weise z.B. der namhafte Kirchenhistoriker Fridericus Spanhemius d.Ä. (1632-1701) und der Theologe Christopher Wittich (1625-1687) in Leiden sowie der prophetische Theologe Campegius Vitringa d.Ä. (1659-1722) in Franeker.

Die Attitüde der ungarischen protestantischen Studenten in Bezug auf Abgrenzung vom bzw. Annahme des anderen (Nicht-Protestanten, Orthodoxe, säkulare Philosophen, Rabbiner etc.) hat in diesem langen Jahrhundert fortlaufend gewechselt: ab 1638 mussten die heimgekehrten Studen-

ten einen Eid ablegen, um zu gewährleisten, dass sie keine Neuerungen nicht nur der theologischen Ansichten, sondern auch der Riten aus dem Ausland mitgebracht haben. Das Frontierbewusstsein der kalvinistischen Gemeinde war ab den 1630er Jahren fest mit der kalvinistischen Identität verbunden und es verstärkte sich weiter, als ab den 1670er Jahren die katholische Gegenreformation erstarkte.[32] Vom Standpunkt der Beziehungsgeschichte des ungarischen Kalvinismus aus war es ein bedeutender Augenblick, als die Galeerensklaven befreit wurden, ein Ereignis, das die kalvinistische Vorstellung vom in der Geschichte tätigen Gott stärkte. Der holländische Protestantismus half diesen Predigern nicht nur mit bedeutenden finanziellen Zuwendungen, sondern auch mit organisatorischer Intelligenz, wovon die Öffentlichkeit aus zahlreichen Büchern erfuhr (vor allem aus den historischen Publikationen der Kirchengeschichtler Leydekker und Horn).[33] Diese in zahlreichen Sprachen und Ausgaben erschienenen neuzeitlichen 'Märtyrerakten' dienten der Selbstlegitimation der Fiktion der protestantischen Geschichtsauffassung. Die Erinnerung an Leiden und Befreiung lebte in den langen Jahren der 'stillen Gegenreformation' in Ungarn in Bezug auf die Kirche und nicht auf die Personen weiter.[34]

Das Ende dieses Zeitalters wird jedenfalls markiert vom Erscheinen der Kirchengeschichte von Pál Ember, die mit Hilfe von Daniel Ernst Jablonski, dem Enkel von Comenius, redigiert von Friedrich Adolf Lampe, Theologieprofessor in Utrecht und später in Bremen, publiziert worden ist. Dadurch fand die ungarische kalvinistische Kirchengeschichte, zwar verspätet, fragmentarisch und in durchkonstruierter Weise Eingang ins Gesichtsbewusstsein des kalvinistischen Europas.[35] Die schon in den Predigten von Pál Ember zu beobachtende feine Unterscheidung geschichtlicher Thesen (rabbinische Schulen, zeitgenössische niederländische Polemiken, protestantische Richtungen) findet sich Mitte des 18. Jahrhunderts bei anderen ungarischen Predigern (z.B. Dienes Hermányi oder Péter Nádudvari) in der Form wieder, dass sie die verschiedenen Strömungen und ihre Vertreter beim Namen nennen, aber nicht mehr polemisch, sondern exegetisch verhandeln. Dies ist nicht nur der Persönlichkeit der Prediger zu verdanken, sondern auch dem veränderten Kontext: Mitte des 18. Jahrhunderts ging die Zeit zu Ende, da die kalvinistischen Prediger noch als quasi politische Akteure auf der Bühne der Geschichte ihr Wort ergreifen konnten. Die theologischen und exegetischen Debatten vergangener Epochen wurden bis zum Beginn der Aufklärung beigelegt und verloren so auch ihre Bedeutung.

*

Die Schwierigkeit des von mir hier angesprochenen Themas möchte ich am Schluss an einer einzigen Erscheinung noch einmal deutlich machen: der Beurteilung von Voetius. Der Theologe und Prediger von Utrecht hat manche Disputationen, Polemiken und kirchlichen Reden hinterlassen. So ist es relativ leicht, seine literarische Welt zu erschließen, vor allem weil in den letzten 40 Jahren die Predigten des holländischen Reformators durch Bibliographien und Lexika erschlossen wurden, die unter der Leitung der Vertreter der strikten reformierten Orthodoxie Willem J. op 't Hof und Fred A. Lieburg entstanden sind.[36] Die von ihnen vertretene *Nadere reformatie* genannte protestantische konfessionelle Strömung unterscheidet sich von den geistigen Gruppierungen, die mit den Richtungen und namhaften Personen (z.B. zu Voetius, Coccejus, Labadie etc.) der Debatten des 17. Jahrhunderts in Verbindung gebracht werden. Die oben erwähnten Wissenschaftler sind Prediger, Theologen, Historiker, die ab den 1970-er Jahren nach Anerkennung ihrer konfessionellen Identität und Repräsentation der Vergangenheit in der Forschung der Zeit streben.[37] Sie haben schon die Geschichte der Begriffsveränderungen der holländischen pietistischen Richtungen (z.B. Hervormden, *Nadere reformatie*, Preciesen etc.) geschrieben und auch deren Historiographie erarbeitet und dabei die Lebenswerke von Gisbert Voetius, Theodor á Brakel und Willem Teellinck nicht im Kontext der politischen oder theologischen Debatten, sondern im Zusammenhang ihrer Wirkung auf die praxis pietatis hervorgehoben.[38]

Auch wenn wir nur die Rolle der protestantischen Orthodoxie (nach ihrem eigenen Wortgebrauch die historische Hervormde Kirche) in der heutigen Geschichtsschreibung untersuchen, fällt auf, dass die verschiedenen protestantischen konfessionell-theologischen Gruppen ein sehr schillerndes Bild des bedeutendsten Theologen des 17. Jahrhunderts, des Utrechter Professors Gisbert Voetius und seiner politischen Rolle zeichnen. Es wurde schon oftmals debattiert, ob er ein Erneuerer und Reformer der protestantische Theologie in der Frühmoderne gewesen sei oder ein großer Scholastiker, eventuell der Moralphilosoph der strikten Orthodoxie oder aber ein Reformdenker der Toleranz.[39] Wer dann noch scharfe Grenzen ziehen möchte zwischen Schulen und Anschauungen der Geschichtsauffassung des 17. Jahrhunderts, der muss zunächst seine eigene Position in diesem Kontext klären, sowohl in Bezug auf die protestantische Tradition als auch auf die Forschungsmethoden. Das bedarf freilich grundle-

gender geschichtsphilosophischer, methodologischer und konfessioneller Klarsicht.

Bibliografie

Ács, P. 2000. '"Apocalypsis cum figuris". A régi magyar irodalom történelemképe'. ['Apocalypsis cum figuris'. Das Geschichtsbild der altungarischen Literatur]. Mikó, Á. & Sinkó, K. (eds.). *Történelem - Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon: Vezető a Magyar Nemzeti Galéria kiállításához:* 2000.03.17.-2000.09.24. *[Geschichte - Bild: Beispiele der Beziehung von Vergangenheit und Kunst in Ungarn: Führer zur Ausstellung der Ungarischen Nationalgalerie]*. (*A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai* 3) Budapest: MNG.

Andresen, C. (ed.). 1980. *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*. 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Asselt, Willem J. Van & Dekker, Eef (eds.) 1995. *De scholastieke Voetius. Een leusteroefening aan de level de Voetius' Disputationes Selectae*. Zoetermeer: Boekenzentrum.

Beck, Andreas I. 2007. *Gisbert Voetius (1589-1678). Sein Theologieverständnis und seine Gotteslehre* (*Forschungen zur Kirche- und Dogmengeschichte 92*). Göttingen: Vandenhoek & Ruprecht.

Beeke, J.R. 1991. *Assurance of Faith. Calvin, English Puritanism and the Dutch Second Reformation*. New York: Peter Lang.

Berg, J. van den 1993. 'Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlanden'. Brecht, M. & Berg, J. van den (eds.). *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum achtzehnten Jahrhundert*. I. (*Geschichte des Pietismus* 1). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 57-112.

Bistkey, I. & Pusztai, G. (eds.). 2008. *Michiel de Ruyter és Magyarország*. [*Michiel de Ruyter und Ungarn*]. Debrecen: DE Néderlandisztika Tanszék.
Bozzay, R. & Ladányi, S. 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595-1918*. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 15). Budapest: ELTE Levéltára.
Bozzay, R. 2002. 'Debreceni diákok a leideni egyetemen a XVII. században'. [Die Debrecener Studenten im 17. Jahrhundert an der Universität Leiden]. *Debreceni Szemle Ú. F.*, 10/2: 307-316.
Brienen, T. 1989. *De Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
Brienen, T. 1993. *Theologische Aspecten van de Nadere Reformatie*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
Brienen, T. et al. (eds.). 1987-1993. *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, 1-3. vols., Kampen: De Groot Goudriaan.
Bucsay, M. 1976. 'A gyászévtized drámája és a résztvevők külföldi kapcsolatai'. [Das Drama des Trauerjahrzehnts und die internationalen Beziehungen der Beteiligten]. *Theológiai Szemle Ú.F.* 19: 182.
Bujtás, L.Z. 2003. 'A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17-18. századi holland kiadványokban'. [Das Sonderlandgericht zu Pressburg und das Schicksal der Texte, die von ungarischen Autoren im 17-18. Jahrhundert in holländischen Publikationen über die Galeerensklaven publiziert wurden]. *Könyv és Könyvtár*. 25: 115-157.
Bujtás, L.Z. 2004. 'Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai'. [Die Bücher und Lektüren von Balthasar Bekker in Zusammenhang mit Ungarn]. *Könyv és Könyvtár*. 26: 225-266.
Bujtás, L.Z. 2007. 'Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja (1685)'. [Der Predigt über Galeerenslaven von Costerus Florentius (1685)]. *Lymbus*. 5: 95-108.
Burke, P. 1998. *The European Renaissance: Centres and Peripheres*. (*The Making of Europe*). Oxford: Blackwell.
Colijn, J. 2001. *Egyháztörténelem. Előadások az egyetemes keresztyén egyház történetének körképéhez. [Kirchengeschichte: Vorträge zum Panorama der universellen christlichen Kirchengeschichte]*. (A Sáros-

pataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti *Tanszékének kiadványai* 2). Sárospatak: Sárospataki Református Akadémia, Sárospatak.
Csorba, D. 2008. *'A sovány lelket meg-szépíteni'. Debreceni prédikátorok (1657-1711). [Die schwache Seele beschönigen: Die Debrecener Prediger]*. (*Nemzet, Egyház, Műuvelődés* 5). Debrecen: Hernád.
Csorba, D. 2009. 'Frontier existence as the Self-image of the Hungarian Reformed Church in the Seventeenth Century (1606-1711)'. Kovács, Á. & Baráth, B.L. (eds.). *Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe*. Budapest. L'Harmattan.
Debreceni Ember, P. 1700. *Innepi Ajandekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus Az-az: Az egész Christust valló Kereszténségtől bé-vétetett, Isten Ditsőségére, és a mi váltságunknak nagy Titkáról való szent Elmélkedésekre szenteltetett, Sátoros Innepekre alkalmaztatott, 's hét Szakaszokra el-osztatott Tanítások... [Als feierliches Geschenk ins Heilige Zelt gesandter Heiliger Schekel... Feierliche Betrachtungen und Lehren]*. Kolozsvár. (RMK I, 1556).
Eredics, P. 2008. *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit*. (*Debrecener Studien zur Literatur* 14). Frankfurt a.M.: Peter Lang.
Frijhoff, W. 1998. 'Die Niederlande'. Venard, M. (ed.) *Die Geschichte des Christentums: Religion, Politik, Kultur*, IX, *Das Zeitalter der Vernunft (1620/30-1750)*, Freiburg, Basel, Wien: Herder.
Frijhoff, W. 2002 'Religious Toleration in the United Provinces: from "case" to "model"' Hsia, R.P. & Nierop, H. van (eds.). *Calvinism and Religious Tolerance in the Dutch Golden Age*. Cambridge: University Press.
Frijhoff, W. 2002. *Embodied Belief. Ten Essays on Religious Culture in Dutch History*. (*ReLiC Studies in Dutch Religious History* 1). Hilver-sum: Verloren.
Gijswijt-Hofstra, M. & Frijhoff, W. (eds.). 1987. *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
Goeters, W. 1911. *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlanden bis zur labadistischen Krisis, 1670*. Leipzig: J.C. Hinrichs; Utrecht: A. Oosthoek.

Graafland, C. & Hof, W.J. op 't & Lieburg, F.A. 1995. 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling'. *Documentatieblad Nadere Reformatie.* 19: 111-118.
Haar, J. van der (ed.). 1987. *Schatkammer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800)*. *Bibliografisch onderzoek*. Veenendal: Antiquariaat Kool.
Haitsma Mulier, E.O.G. & Lem, G.A.C. van der (eds.). 1990. *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*. Den Haag: Nederlands Historisch Genootschap.
Haitsma Mulier, E.O.G. & Velema, W. (eds.). 1999. *Vrijheid: Een Geschiedenis van de Vijftiende tot de Twintigste Eeuw*. Amsterdam: AUP.
Haitsma Mulier, E.O.G. 1991. 'A Repertory of Dutch Early Modern Historiography. Some Considerations on Intentions and Content'. *Studia della Storiografia*. 20: 124-125.
Heppe, H. 1879. *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Kirche, namentlich der Niederlande*. Leiden: Brill.
Herepei, J. 1971. *Művelődési törekvések a század második felében*. [*Die kulturellen Strömungen in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts*]. Keserű, B. (ed.). (*Adattár XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* III). Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, Szeged: JATE.
Hof, W.J. op 't 2005. *Het gereformeerd Piëtisme.* Houten: Den Hertog.
Hof, W.J. op 't 1987. *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, *1598-1622*, Rotterdam: Lindenberg.
Hof, W.J. op 't 1998. 'Die Nähere Reformation und der niederländische reformierte Pietismus und ihr Verhältnis zum deutschen Pietismus'. *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*. 78: 161-183.
Hollander, A. den & Monok, I. & Postma, F. (eds.). 2006. *Studiosorum et librorum Peregrinatio. Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century*. Amsterdam-Budapest: Univ. van Amsterdam, OSZK.
Holzem, A. 1999. 'Die Konfessionsgesellschaft. Christleben zwischen staatlichem Bekenntniszwang und religiöser Heilshoffnung'. *Zeit-schrift für Kirchengeschichte*. 110: 53-85.
Hsia, R.P. (ed.). 2004. *A Companion to the Reformation World*. Malden Mass [etc.]: Blackwell.

Hsia, R.P. 1998. *The World of Catholic Renewal, 1540-1770*. Cambridge: University Press. Hsia, R.P. & Nierop, H. van (eds.). 2002. *Calvinism and Religious Tolerance in the Dutch Golden Age*. Cambridge: University Press.
Huisman, F.W. (ed.). 2001. *Bibliografie van het gereformeerde Piëtisme in Nederland tot ±1800*. Woudenberg: Op Hoope. (Abk. BPN, S. von dem website www.ssnr.nl).
Israel, J.I. 1995. *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806*. Oxford: Clarendon.
Kaplan, B.J. 1995. *Calvinists and Libertins*: *Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*. Oxford: University Press.
Kendall, R.T. 1982. 'The Puritan Modification of Calvin's Theology'. Reid, W.S. (ed.). *John Calvin: His Influence in the Western World*. Grand Rapids: Zondervan.
Klashorst, G.O. van de & Blom, H.W. & Haitsma Mulier, E.O.G. (eds.). 1986. *Bibliography of Dutch Seventeenth Century Political Thought: An Annotated Inventory, 1581-1710*. Amsterdam: APA-Holland University.
Klempt, A. 1969. 'Die protestantische Universalgeschichtsschreibung vom 16. bis 18. Jahrhundert'. Randa, A. (ed.). *Mensch- und Weltge-schichte. Zur Geschichte der Universalgeschichtsschreibung*. Salzburg-München: Pustet.
Koepp, W. 1912. *Johann Arndt*. *Eine Untersuchung über die Mystik im Luthertum.* (*Neue Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche* 13). Berlin: Trowitzsch.
Kooi, C. 2000. *Liberty and Religion: Church and State in Leiden's Reformation, 1572-1620*. (*Studies in Medieval and Reformation Thought* 82). Leiden: Brill.
Lampe, F.A. & Debreceni Ember, P. 1728. *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania inter perpetua certamina et afflictiones a primordiis praecipue repurgatorum sacrorum ad recentiora tempora per Dei gratiam conservatae: ex monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magnam partem congesta*. Trajecti ad Rhenum: Poolsus.
Lieburg, F.A. van 1989. 'Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw'. *Documentatieblad Nadere Reformatie*. 13: 73-87.

Lieburg, F.A. van 1994. ‘From Pure Church to Pious Culture: The Further Reformation in the Seventeenth-Century Dutch Republic’. Graham, W.F. (ed.). *Later Calvinism: International Perspectives*. (*Sixteenth century Essays & Studies* 22). Kirksville: Truman State Univ. 408-430.
Lieburg, F.A. van 1995. *De Nadere Reformatie in Utrecht. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*. Rotterdam: Lindenburg.
Lieburg, F.A. van (ed.). 1996. *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*. 1-2 vols. Dordrecht: Van Lieburg.
Makkai, L. 1981. ‘A Kollégium története 1654-től 1703-ig’. [Die Geschichte des Kollegiums 1654-1703]. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége (ed.). *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. [*Das Reformierte Kollegium in Sarospatak: Studien zum 450. Jubiläum seiner Gründung*]. Budapest: Református Zsinati Iroda.
Nauta, D. et al. (eds.). 1978-2006. *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. 1-6. vols. Kampen: Kok. (Abk. BLGNP).
Oort, J. Van & Graafland, Cornelius et al. (reds.). 1989. *De onbekende Voetius: voordrachten wetenschappelijke Symposium Utrecht 3 maart 1989*. Kampen: Kok.
Parker, C.H. 1998. *The Reformation of Community: Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620*. Cambridge, Mass.: University Press.
Pettegree, A. 1992. *Emden and the Dutch Revolt: exile and the development of reformed Protestantism*. Oxford: Clarendon.
Pollmann, J. 1999. *Religious Choice in the Dutch Republic. The Reformation of Andreas Buchelius (1565-1641)*. (*Studies in early modern European History*). Manchester, New York: MUP.
Pósaházi, J. 1685. *Syllabus assertionum Thesium, & Hypothesium illarum (è multis) quibus Neoterici quidam Theologi & Philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria & Transylvania, scholas & Ecclesias turbant*. Sárospatak. (RMK II. 1567).
Postma, F. & Sluijs, J. van 1995. *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843*. Leeuwarden: Fryske Akademy.

Postma, F. & Verheij, A. 2001. ‘Vijf album-inscripties van Menasseh ben Israel. Een eerste kennismaking’. *Alef Beet*. 11/2: 23-32, 28., 30-31.
Prozesky, M.H. 1977. ‘The Emergence of Dutch Pietism’. *The Journal of Ecclesiastical History*. 28: 29-37.
Reuter, K. 1940. *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*. Neukirchen: Buchhandlung des Erziehungsvereins.
Révész, I. d. Jüngere, 1947. repr. 1993. *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*. [*Die Generalsynode zu Sathmar und die erste reformierte Erweckung*]. (Theologia 6). Debrecen: Református Traktátus Vállalat., Reprint: Debrecen, Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi Füzetei, 27.
Ritschl, A. 1880-1886. *Geschichte des Pietismus*, 1-3. Bd. Bonn: Adolph Marcus.
Schilling, H. (ed.). 1985. *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland: das Problem der ‘Zweiten Reformation’*: Wissenschaftliches Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte [2. bis 5. Oktober]. Gütersloh: Mohn.
Sluijs, C.A. van der 1989. *Puritanisme en Nadere reformatie: een beknopte vergelijkende studie*. Kampen: De Groot Goudriaan.
Spijker, W. van 't 1998. *Vroomheid en wetenschap bij Voetius*. Apeldoorn: Theologische Universiteit (Apeldoorse Studies, 37).
Spijker, W. van 't & Bisschop, R. & Hof, W.J. op 't 2001. *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed.* Zoetermeer: Boekencentrum.
Stouppe, J.B. 1673. *La Religion des Hollandois*, *representée en plusieurs letres écrites par un Officier de l'arée du Roy a un pasteur & professeur en theologie de Berne.* Cologne: Pierre Marteau.
Szilágyi Tönkő, M. 1678. *Philosophia Ad usum Scholarum proesertim Debrecinoe Applicata Hugo: multa sciunt; sed se ipsos nesciunt; Cum summa Philosophia sit Cognito Svi. Dissentire duos animis de rebus iisdem In columni licuit semper amicitia*. Heidelbergae: Samuelis Ammonii. (RMK III. 2899).
Tofeus, M. 1683. *A' Szent Soltárok resolutioja, és azoknak az Erdélyi fejedelmi Evangelica Reformata, udvari Szent Ecclesiara, Lélek és Igasság szerint való szabása*. *[Die Resolution der heiligen Psalmen]*.

aufgezeichnet von István Tiszaújvári, János Óvári Keszei. Kolozsvár. (RMK I, 1302).
Tóth, B. 1978. *A puritanizmus és a természettudományok*. [*Der Puritanismus und die Naturwissenschaften*]. *Theológiai Szemle, Ú.F*. 21: 351-353.
Trevor-Roper, H.R. 1959. 'The General Crisis of the Seventeenth Century'. *Past & Present* 16: 31-64.
Vizkelety, A. 1967. 'Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben'. [Ungarische Studenten bei Comenius im Jahre 1667]. *Irodalomtörténeti Közlemények* [*Beiträge zur Literaturgeschichte*]. 71: 190.
Wallmann, J. 1990. *Der Pietismus*. (*Die Kirche in ihrer Geschichte* 4). Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

Eindnoten:

* Meine Forschung wurde durch die Ungarische Wissenschaftliche Stiftung der Akademie (OTKA) gefördert (Nr. K 101840). Ich widme meinen Aufsatz dem Andenken von Teellinck, weil sein Einfluss auf die Herausbildung der niederländischen protestantischen Tradition im 17. Jahrhundert ausschlaggebend ist.

1 Die bedeutendsten Zeitschriften zu diesem Thema: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (Abk. NAKG), *Documentatieblad Nadere Reformatie* (Abk. DNR), siehe: www.ssnr.nl (*Stichting Studie der Nadere Reformatie*).

2 Bozzay, 'Debreceni diákok a leideni egyetemen a XVII. században', 307-316.; Hollander & Monok & Postma (eds.), *Studiosorum et librorum Peregrinatio*; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken*.

3 Bujtás, 'A pozsonyi vésztörvényszékről', 115-157.; Idem, 'Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei', 225-266.; Idem, 'Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja', 95-108.; Eredics, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen*.

4 Klashorst & Blom & Haitsma Mulier (eds.), *Bibliography of Dutch Seventeenth Century Political Thought*; Haitsma Mulier & Lem, van der (eds.), *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*; Haitsma Mulier, 'A Repertory of Dutch Early Modern Historiography', 124-125.

5 Einige vornehmlich wichtige Arbeiten sind hier zu erwähnen: Beeke, *Assurance of Faith.*; Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt.*; Kaplan, *Calvinists and Libertins.*; Parker, *The Reformation of Community.*; Kooi, *Liberty and Religion*.

6 Israel, *The Dutch Republic.*; Hsia, *The World of Catholic Renewal.*; Hsia & Nierop, van (eds.), *Calvinism and Religious Tolerance in the Dutch Golden Age.*; Hsia (ed.), *A Companion to the Reformation World*.

7 Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Kirche.*; Ritschl, *Geschichte des Pietismus.*; Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlanden.*; Reuter, *Wilhelm Amesius.*; Prozesky, 'The Emergence of Dutch Pietism', 29-37.

8 Gijswijt-Hofstra & Frijhoff (eds.), *Nederland betoverd.*; Frijhoff, 'Die Niederlande', 81-96; Pollmann, *Religious Choice in the Dutch Republic.*; Haitsma Mulier & Velema (eds.), *Vrijheid: Een Geschiedenis van de Vijftiende tot de Twintigste Eeuw.*; Frijhoff, *Embodied Belief*.

9 Stouppe, *La Religion des Hollandois*. Zit.: Frijfoff, 'Religious Toleration in the United Provinces', 27.

10 Pósaházi, *Syllabus assertionum Thesium, & Hypothesium*. (RMK II, 1567), A2v.

11 Klempt, 'Die protestantische Universalgeschichtsschreibung', 205-244; Haitsma Mulier, *A Repertory of Dutch Early Modern Historiography*.

12 Trevor-Roper, ‘The General Crisis of the Seventeenth Century’, 31-64; Andresen (ed.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, 587, 653-657.; Schilling (ed.), *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland.*; Holzem, ‘Die Konfessionsgesellschaft’, 53-85.
13 Der hervorragende Historiker zu Cambridge, Peter Burke, vertritt die Konzeption, dass nicht nur die sog. Zweite Reformation, sondern auch die Reformation selbst Phänomene der Renaissance seien. Siehe: Burke, *The European Renaissance*.
14 Kendall, ‘The Puritan Modification of Calvin's Theology’, 199-214.
15 Koepp, *Johann Arndt.*; Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus.*; Wallmann, *Der Pietismus*, O9.
16 Révész, *A szatmárnémeti nemzeti zsinat*.
17 Hof, op't, ‘Die Nähere Reformation’, 161-183.
18 Ebd., 179.
19 Ebd., 166-169.
20 Ács, ‘“Apocalypsis cum figuris”’, 48-62.
21 Postma & Sluijs, van, *Auditorium Academiae Franekerensis*, 87-96, 36/1625.6, 36/1625.7a, 36/1626.2, 36/1626.3, 36/1626.5a-g.
22 Colijn, *Egyháztörténelem*, 238-242.
23 Debreceni Ember, *Innepi Ajandekul*, 284. (RMK I, 1556).
24 Israel, *The Dutch Republic*, 668-669.
25 Tofeus, *A' Szent Soltárok resolutioja*. 274., (RMK I, 1302). Der Text wurde als Exegese des 53. Psalms am 12. Dezember 1679 am fürstlichen Hof in Weissburg vorgetragen.
26 Siehe das Exemplar von Mihály Szathmárnémethi in Academia Republici Româna (Cluj Napoca/Kolozsvár), seine Signatur: BMV R. 81464.
27 Szilágyi Tönkő, *Philosophia Ad usum Scholarum praesertim Debrecinae Applicata Hugo*. (RMK III, 2899); Tóth, ‘A puritanizmus és a természettudományok’, 351-353.
28 Csorba, *‘A sovány lelket meg-szépíteni’*, 214-216.
29 Postma & Verheij, ‘Vijf album-inscripties van Menasseh ben Israel’, 23-32, 28., 30-31.
30 Vizkelety, ‘Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben’, 190.
31 Herepei, *Művelődési törekvések a század második felében*, 408.; Makkai, ‘A Kollégium története 1654-től 1703-ig’, 80.
32 Csorba, ‘Frontier existence’, 217-235.
33 Bujtás, *A pozsonyi vésztörvényszékről*; Bistkey & Pusztai (eds.). *Michiel de Ruyter és Magyarország*.
34 Bucsay, ‘A gyászévtized drámája’, 182.
35 Lampe, Debreceni Ember, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*.
36 Nauta et al. (eds.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme.*; Haar (ed.), *Schatkammer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800).*; Brienen et al. (eds.), *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie.*; Lieburg (ed.). *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816.*; Huisman (ed.). *Bibliografie van het gereformeerde Piëtisme in Nederland tot ±1800*. (Abk. BPN, S. von dem Website www.ssnr.nl).
37 Hof, op't, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands.*; Sluijs, van der, *Puritanisme en Nadere reformatie*; Brienen, *De Nadere Reformatie en het Gereformeerde Piëtisme.*; Lieburg, ‘Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw’, 73-87.; Berg, van den, ‘Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlanden’, 57-112; Brienen, *Theologische Aspecten van de Nadere Reformatie.*; Lieburg, ‘From Pure Church to Pious Culture’, 408-430; Spijker, van 't & Bisschop, Hof, op 't, *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed.*; Hof, op 't, *Het gereformeerd Piëtisme*.
38 Graafland & Hof, op 't, & Lieburg, ‘Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling’, 111-118.; Hof, op 't, *Het gereformeerd Piëtisme*.
39 Oort & Graafland, *De onbekende Voetius*; Spijker, *Vroomheid en wetenschap bij Voetius*; Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*; Asselt & Dekker, *De scholastieke Voetius*; Asselt, *Voetius*; Beck, *Gisbert Voetius (1589-1678)*.

Gábor Pusztai

De bedrieglijke verlokking van de tropen
Het vreemde in het dagboek van István Radnai

Abstract

István Radnai left his home country in 1914, hoping to achieve a brighter and richer future life. With his cousin, László Székely, he traveled to the then Dutch Indies, to Sumatra in order to become rich as a planter. After five weeks, however, he returned disappointed to Hungary, where he saw the beginning of the First World War. On the basis of his diary it is possible to reconstruct the reasons why he found it necessary to escape from the 'self' and why he chose the tempting, unknown world. The binary opposition formed in this way undergoes a change in a different context; it becomes shifted and turned around. The interesting 'other' becomes frightful and threatening which makes the 'self' more valuable at the same time.

Keywords: postcolonialism, Dutch East Indies, travel literature, Deli, emigration

Van het bestaan van het dagboek van István Radnai wist men pas in 2001, hoewel het al tussen 1914 en 1916 geschreven werd. Een deel hiervan is reeds gepubliceerd in *Acta Neerlandica* in 2004, en het is ook in boekvorm verschenen in Nederland bij de KITLV uitgeverij in 2007 onder de titel *Dit altijd alleen zijn*.[1] In het eerste deel van zijn dagboek beschrijft de toen 21 jaar oude Hongaar zijn reis met zijn neef László Székely naar Nederlands-Indië en zijn ervaringen daar. In het tweede deel kunnen we lezen over zijn doen en laten in de eerste wereldoorlog als officier van het leger van de Oostenrijk-Hongaarse Dubbelmonarchie. Ik zal het hier slechts hebben over het eerste deel. Ik onderzoek de representatie van *het vreemde* in het dagboek, de herhaling van de stereo-

typen in de tekst in steeds andere contexten waardoor de betekenis van het vreemde (en ook van het eigen dus) verandert, verschuift.

Het vreemde als verlokking

Uit het dagboek blijkt dat bij de beslissing om op reis te gaan naar de tropen, het avontuur, het onbekende, het verlokkelijke vreemde net zo een grote rol heeft gespeeld als de welbekende, perspectiefloze, trieste eigen situatie in de Hongaarse hoofdstad Boedapest anno 1914. Radnai was een jongen van het platteland. Hij was op 18 januari 1893 in het Oost-Hongaarse dorp Vaja geboren als zoon van een assimilerend joods gezin.[2] Hij had in die tijd een eindexamen op het gymnasium en een opleiding als vrijwillige onderofficier van de reserve in de artillerie achter de rug.[3] Maar een baan had hij niet en zijn toekomstperspectieven waren allesbehalve rooskleurig. Zijn neef, László Székely, beschreef Radnai, die in de Nederlandse uitgave van zijn boek *Van oerwoud tot plantage* Imre werd genoemd, op de volgende manier:

> 'Wat zijn beroep betreft, was Imre reserveluitenant bij de huzaren, maar hij zou er wel graag iets anders bij gedaan hebben. Hij wist alleen maar niet wát. Hij zou graag diplomaat zijn geworden. Het liefst gezant in Londen. Of leider van de een of andere grote onderneming. Of zoiets. Of toevallig een milljoen dollar erven. Maar hij had geen rijken oom in Amerika, dus daar had hij niet veel kans op. Hij had zich ook al dikwijls voorgesteld, hoe het zijn zou als hij toevallig in de gelegenheid zou komen, de op hol geslagen paarden van een gravin tot stilstand te brengen, daardoor natuurlijk de gravin te veroveren, met haar te trouwen en dan samen ergens in een middeleeuwsen burcht te wonen. Hij had ook al eens gedacht over een middel waardoor parketten vanzelf zouden gaan glanzen. Maar daar is niets van terechtgekomen. Zo droomde en fantaseerde hij door en wachtte tot de gebraden duif hem in den mond zou vliegen.'[4]

Radnai was dus werkloos en hij had ook geen zin in een burgerlijke baan. Uit deze beschrijving ontpopt hij zich als een fantast, die passief op het grote geluk en het grote geld wacht. Székely zat in hetzelfde schuitje. Geen opleiding, geen baan, geen perspectieven. Ze kregen een brief in handen van een vage vriend van een vriend, die op Sumatra planter was.[5] Uit die brief kon je de verlokkelijke zoete geur van de tropen ruiken.

Székely schrijft hierover later in zijn boek *Van oerwoud tot plantage* uit 1935:

> ‘Jungle, nog onbekende gronden. Behalve in dat kleine gedeelte aan de Oostkust haast geen spoorwegen of wegen. Grond kun je voor niets krijgen, zoveel als je maar hebben wilt. Maar als je geen geld hebt om koelies aan te schaffen om te ontginnen, dan neem je een baantje op een plantage aan. Betrekkingen in overvloed. De blanke man is hier erg welkom. Schoolontwikkeling of zoiets is hier niet nodig. [...] Beginsalaris is 200 hollandsche guldens maandelijks, vrij wonen, vrije bediende, bungalow, vrije medische behandeling, medicijnen en portokosten. Buitendien een deel in de winst. Na acht jaar krijg je acht maanden verlof naar huis met vrije retour overtocht en behoud van salaris. Na elk dienstjaar vijftig gulden in de maand opslag tot een maximum van vierhonderd gulden. Grootwild is hier in overvloed. Tijgers zoveel als thuis hazen.’[6]

Dat was voor hen dé mogelijkheid om uit de drukkende werkloosheid te komen en het grote geld te verdienen. Sumatra werd in hun ogen het land van belofte. De toekomst in Hongarije stelde echter voor de jongens niets voor. Székely schrijft:

> ‘Maar wat moet ik hier thuis beginnen? Een of ander baantje zoeken als klerkje, bij een bank of in de handel? Over twintig, dertig jaar ben ik dan misschien boekhouder of afdelingschef. Studeren kan ik niet meer, daarvoor is het te laat en daarvoor is er ook geen geld meer. Enige mogelijkheid: klerkje... ergens... Na dertig jaar afdelingschef. Maar zolang koest zijn voor allerlei onrechtvaardige, opgeblazen, machtswaanzinnelingen van chefs. En van 's ochtends tot 's avonds zitten beschimmelen in zo'n hol. Draaien, liegen, likken, andere mensen uit hun baantje werken om hun plaats te kunnen innemen, zoals Géza, die toneelspeler wou worden en klerk werd bij een textielwarenimporteur en die sinds drie jaar over niets anders kan spreken dan over flanel, linnen en katoen, over de onrechtvaardige dwingelandij van meneer Schlesinger, zijn chef, en over de promotiemogelijkheden. En die wou Koning Lear en Hamlet spelen!’[7]

Het contrast tussen de welbekende hopeloze situatie in Hongarije en het verlokkelijke tropische avontuur op Sumatra was enorm. De hoop in de kolonie rijk te kunnen worden speelde voor de jonge Hongaren ook een wezenlijke rol. Het door Bandi genoemde beginsalaris van de planter, 200,- gulden (omgerekend in Hongaarse valuta van toen 400,- korona), was voor de jonge Hongaar een enorm bedrag. Het kantoorbaantje, dat Székely in het uitzicht werd gesteld door zijn vader, zou 50,- korona per

maand betaald hebben. Het perspectief van een kantoorslaaf vond Székely, zoals uit het citaat boven blijkt, niet echt aantrekkelijk.

In Hongarije waren er enorme verschillen in de verdiensten. Aan het begin van de twintigste eeuw kreeg een bediende van het dorpsgemeente Dunaszekcső 25 korona per maand 'plus een muts', maar een wachtmeester van de politie verdiende 54 korona.[8] Een fabriekarbeider kreeg in de West-Hongaarse stad Sopron (voor 10 uur werk) 2-3 korona per dag, dus per maand verdiende hij 50-75 korona, maar een kompel in de mijnen kreeg voor 8 uur werk per dag 4 korona, dus had een maandsalaris van 100 korona.[9] De ober van een chic café op het platte land verdiende 500-600 korona,[10] vergelijkbaar met het salaris van een journalist in Boedapest, die per maand 500-700 korona verdiende.[11] Een hulpnotaris van een dorp ontving 1000 korona per maand, maar een notaris 1600 korona.[12] Een onderwijzer had een maandinkomen van 1000-1200 korona.[13] Een jonge arts verdiende in een ziekenhuis 1500 korona, een oudere collega had een inkomen van 1700 korona, maar de chefarts kreeg 2400 korona per maand.[14] Székely zou dus het salaris van een ongeschoolde arbeider krijgen, maar de inkomsten van een planter op Sumatra waren gelijk aan een journalist of een ober. Wanneer Radnai en Székely hun eigen situatie (werkloos) en hun perspectieven in Hongarije (saai en troosteloos bestaan, kantoorslaaf voor 50 korona per maand) vergeleken met de vooruitzichten op Sumatra (tropisch avontuur, 400,- korona salaris), was duidelijk wat ze zouden doen. De keuze was ook snel gemaakt. Maar naast hun persoonlijke situatie speelde bij deze beslissing kennelijk nog de heersende stemming in het land een rol. Radnai schrijft op de eerste pagina van zijn dagboek:

> 'In het achterhoofd van ons allemaal doemt één vraag op: wat zal de toekomst brengen? Zal het beter zijn dan in dit zoete, maar meedogenloze land van haat? We hebben besloten te vertrekken en deze lange, lange reis te maken waarvan we slechts kunnen vermoeden dat het niet ongevaarlijk zal worden. We hebben deze beslissing genomen om met zwaar werk geld te verdienen en later, als we oud zijn en alle hindernissen overwonnen hebben, thuis in Hongarije de vruchten van vreugde en rijkdom van onze koortsachtige, jeugdige inspanning te kunnen plukken.'

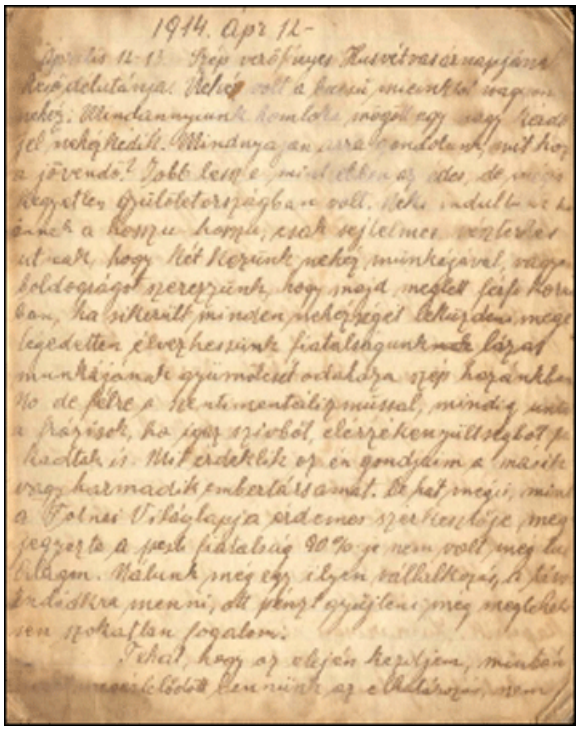
1914. Apr 12-

1. De eerste pagina van het dagboek van István Radnai

Opvallend is dat Radnai hier van Hongarije spreekt als een ‘zoet, maar meedogenloos land van haat.’ Een zeer negatieve interpretatie van het toenmalige Hongarije, vlak voor de eerste wereldoorlog. Bedoeld wordt waarschijnlijk de sinds het einde van de negentiende eeuw opkomende neoconservativisme in Hongarije die vaak gepaard ging met antisemiti-

sche leuzen. De politieke situatie was volgens tijdgenoten miserabel en leek wel op een burgeroorlog: regering en oppositie hebben elkaar binnen en buiten het parlement met alle middelen bestreden. Hierbij enkele voorbeelden. Op 15 november 1904 brak een vechtpartij in de tweede kamer uit vanwege een wetsvoorstel. Volksvertegenwoordigers van regering en oppositie gingen op de vuist, sloegen elkaar met stoelen en banken, de voorzitter werd met meubelstukken bekogeld en een lid van de tweede kamer werd neergestoken. De ministers vluchtten uit de zaal.[15] Vier weken later liet de regering - om buitensporigheden te voorkomen - het parlementsgebouw en ook de zittingzaal door politie bewaken. De verwoede oppositie ging als een wild beest tekeer tegen de politie. Agenten werden door volksvertegenwoordigers geslagen, er werd met stoelen geworpen en politiemensen werden van de trap gegooid. De zittingzaal leek na enkele minuten een slagveld. Toen twee weken later (op 3 januari 1905) de koning (Franz-Josef) zijn troonrede kwam houden om het parlement te ontbinden, kwamen de leden van de oppositie uit protest niet opdagen.[16] De vijandigheden waren niet slechts tussen politieke groepen duidelijk, maar ook tussen individuele politici. De situatie was zeer gespannen en er was een klein vonkje voldoende om het pulvervat te laten ontploffen. Dat gebeurde op 1 januari 1913.

Premier Tisza nam op die dag, samen met talrijke leden van de tweede kamer aan een nieuwjaarsreceptie in het Nationale Casino [Nemzeti Kaszinó] deel. Tijdens de receptie groette Tisza de leider van de oppositie, graaf Károlyi, maar op de groet van de premier heeft deze bewust niet gereageerd. Dat gold als belediging en volgens de erecode van toen most een duel volgen. Dat gebeurde de volgende dag in een schermzaal. Een duel was toentertijd dé manier van de adel om vermeende of daadwerkelijke provocaties en beledigingen (ook in het parlement) te beslechten.[17] Premier Tisza verwondde zijn tegenstander Károlyi 17 keer tot eindelijk het duel werd afgebroken en de bloedende oppositieleider werd weggedragen.[18] In 1912 pleegde een lid van de tweede kamer van de oppositie een aanslag op de premier in het Hongaarse parlement, waarbij meerdere schoten werden gelost. De dader, Gyula Kovács had uitsluitend politieke redenen voor zijn gewelddaad. Premier Tisza bleef ongedeerd. De dader probeerde na de aanslag zelfmoord te plegen, zonder succes. Typisch voor de situatie was, dat de leiders van de oppositie de gewonde dader in het ziekenhuis bezochten om hem te feliciteren.[19] De dader werd later tijdens zijn rechtszaak vrijgesproken.[20]

Hongarije van vóór de eerste wereldoorlog was een gedeeld land. Niet alleen in de tweede kamer bestreden de politici van oppositie en regering elkaar met enorme woede, maar dat gold ook voor de gehele maatschappij. Ignotus, de redacteur van het progressieve literaire tijdschrift *Nyugat*, schreef in 1908 over de oorzaken van de tegenstellingen in zijn artikel *De Hongaarse cultuur en de minderheden*:

> 'Het zou de moeite waard zijn, de uitspraken van de laatste tien jaar van belangrijke heren te verzamelen, wat ze *niet* Hongaars vonden: Boedapest zou niet Hongaars zijn. De taal in Boedapest zou niet Hongaars zijn. De nationalisering van het bestuur zou niet Hongaars zijn. De beurs zou niet Hongaars zijn. Het socialisme zou niet Hongaars zijn. Het internationalisme zou niet Hongaars zijn. De organisatie van landbouwarbeiders zou niet Hongaars zijn. Het mobiele kapitaal zou niet Hongaars zijn. Secessie en symbolisme zouden ook niet Hongaars zijn. Een confessieloos onderwijs zou niet Hongaars zijn. Pesten zou niet Hongaars zijn. Een vrije opvatting van liefde zou niet Hongaars zijn. Algemeen kiesrecht zou niet Hongaars zijn. Materialisme zou niet Hongaars zijn en ook niet de aanname dat de mensen volgens hun behoefte en vermogen hun instituties hebben opgebouwd en het bestuur hiervan en zelfs van hun heiligdommen in hun handen is. Maar vooral: diegene zou niet Hongaars zijn die niet blij was met deze situatie en die zou dan tenminste zo veel respect moeten bezitten dat hij het land verlaat, waarmee hij zo ontevreden is.'[21]

De situatie aan het thuisfront was dus voor Radnai niet bepaald verkwikkend. Hierdoor wordt het vreemde als positieve verlokking voorgesteld en wordt geassocieerd met rijkdom, avontuur, vrijheid en nieuwe mogelijkheden. Dit staat in schril contrast met de bekende eigen, die juist de tegenovergestelde representeert: armoede, bekrompenheid, angst, haat, een saai bestaan. Vreemd en eigen zijn in een hiërarchisch oppositiepaar geconstrueerd, waarbij het eigen zo ondraaglijk negatief werd gepresenteerd, dat de enige uitweg een regelrechte vlucht in het vreemde biedt. Dit afwegende was de keuze snel gemaakt. Radnai pakte zijn koffer en vertrok samen met zijn neef Székely in april 1914 richting Sumatra.

Met zijn beslissing zijn vaderland te verlaten stond hij echter niet alleen. Tussen 1821 en 1929 emigreerden meer dan vijftig miljoen mensen uit Europa naar overzee.[22] Uit Hongarije gingen tussen 1871 en 1913 meer dan twee miljoen mensen een nieuw bestaan zoeken vooral in de VS en elders.[23] De meeste emigranten, waren jonge, ongetrouwde mannen met een lage opleiding die slechts tijdelijk in het buitenland wilden verblijven.[24] Radnai en Székely representeerden dus de gemiddelde

Hongaarse emigrant aan het begin van de twintigste eeuw. Het waren jonge mannen zonder opleiding en zonder baan. Hun motivatie was veel geld te verdienen overzee en dan terug te keren naar hun land van herkomst. Naast hun persoonlijke situatie hebben ongetwijfeld ook de politieke en economische omstandigheden in Hongarije een rol gespeeld bij de beslissing hun vaderland te verlaten. Ze vertrokken met een positief ideaalbeeld in hun achterhoofd over Nederlands-Indië dat in schril contrast stond met het negatieve (zelf)beeld over Hongarije.

Het vreemde als gevaar

Radnai en zijn neef komen op 8 mei 1914 op Sumatra aan. Ze nemen hun vertrek in het chique Hotel Medan in en proberen een baan te vinden. Bandi heeft immers in zijn brief geschreven dat de blanke man erg welkom was in Deli en dat een schoolopleiding niet nodig was. Hun pogingen om aan werk te komen mislukken echter. Weken gingen voorbij en ze vinden nog steeds geen betrekking. Hun geld raakt langzaam op. Ze verhuizen naar een goedkoop pension, maar dat helpt alleen tijdelijk. Na een tijd hebben ze überhaupt geen geld meer; ze leven alleen van krediet. Uiteindelijk hebben ze in het verre vreemde gevonden, waarvoor zij gevlucht waren uit Boedapest: werkloosheid, armoede, een saai bestaan en ook angst.

Het zo positieve, verlokkende, avontuurlijke vreemde verandert in een ander context in de tegenovergestelde. Radnai schrijft over de inheemse bevolking:

> ‘Boven in de bergen zaten enkele jaren geleden nog mensenetende Maleiers, die tegenwoordig ook nog stiekem van deze lekkernij genieten. Een van de boys (zo heten hier de huisbedienden) is afkomstig uit zo'n stam. Ik vroeg aan hem: “Boy, ada makan sudah orang daging?” “Boy, heb je al mensenvlees gegeten?” Hij antwoordde: “Ia Tuan, satu kali. Daging orang banjak baik.” “Ja, meneer, één keer. Mensenvlees is erg lekker.” Verdomme, dacht ik, jij hebt een rare smaak! Hoofdzaak is dat je mij niet opeet.’

Het vreemde is hier niet meer de verlokkelijke, avontuurlijke positieve pool in het hiërarchische oppositiepaar. Herhaald in een andere context zien we een inversie. Het vreemde is hier de bedreigende, angstaanjagende, gevaarlijke kannibaal. Wanneer Radnai over een jonge assistent

schrijft die door koelies wordt aangevallen, wordt dit beeld van het gevaarlijke vreemde alleen maar versterkt:

> 'De gebeurtenis van de dag is trouwens dat een assistent, die wij ook kennen, door Javaanse koelies is aangevallen, omdat hij hun vanwege luiheid een geldboete had opgelegd. De Javanen vielen hem op het veld met stokken en messen aan. Hij had helaas geen wapen bij zich en werd halfdood naar het ziekenhuis gebracht. Hij is gelukkig niet meer in levensgevaar. Zoiets baart hier nauwelijks opzien, omdat het vaak voorkomt.'[25]

Vooral de laatste opmerking van het citaat maakt de lezer duidelijk dat er altijd gevaar loert op de plantage in de vorm van wraakzuchtige koelies. Een assistent kan nooit zeker zijn van zijn leven omdat hij altijd blootgesteld is aan het geweld van de Aziatische arbeiders, die de blanke *toewan* haten. Angst en haat typeren dus het leven op de plantage. Radnai probeert met geweldige drinkpartijen deze negatieve gevoelens te onderdrukken, maar de volgende ochtend komt de ontnuchtering en hij constateert dat het leven op Sumatra erger is dan in een gevangenis.[26]

Parallel hiermee wordt Boedapest, die als locatie het eigen representeert, dat Radnai en Székely in het begin zo graag wilden ontvluchten, in de tropische context van Sumatra een positieve pool van de hiërarchie:

> 'Er kwam een brief uit patria. Arme lui, ik had hen niet zo achter moeten laten. Nu pas zie ik hoe goed het is als je één thuis hebt. Ze willen ons achterna komen. Jullie kunnen toch beter in Boedapest blijven. Ik wil binnen enkele jaren ook naar huis terug. In geen stad in de wereld is het zo leuk als daar!'

Radnai neemt de beslissing na vijf weken Sumatra te verlaten. Deli, in april nog het land van belofte, is in juni een plek van angst en gevaar. Hij stelt ontgoocheld vast dat in Deli de inheemse koelies gevaarlijk en wraakzuchtig zijn, de Europese planters grotendeels domme, gedegenereerde alcoholisten.[27] Het vreemde en de eigen zijn dus in de tekst geen statische constructies. Ze worden in de tekst herhaald in steeds andere contexten. Door het spel van de herhaling krijgen de twee polen van het hiërarchische oppositiepaar een steeds andere, continu verschuivende betekenis. Door de spreiding van de betekenis, door disseminatie dus, krijgen vreemd en eigen een dynamisch, veranderend, hybride karakter. Zo wordt een verlokkend vreemde een bedreigende, gevaarlijke vreemde,

en een ‘zoet, maar meedogenloos land van haat’ de leukste plek ter wereld.

***

Radnai keerde naar Hongarije terug. Hij zat nog op het schip *Afrika*, toen hij op 30 juni in Colombo het bericht kreeg dat een negentien jaar oude Servische student, Gavrilo Princip, twee dagen eerder de Habsburgse kroonprins Franz Ferdinand en zijn vrouw in Sarajevo heeft doodgeschoten. Radnai heeft meteen door dat dit ‘enorme invloed’ zal hebben op de Europese politiek.[28] Op 19 juli komt hij in Boedapest aan, wanneer de oorlogsvoorbereidingen al op volle gang zijn. Oostenrijk-Hongarije stuurt op 23 juli een ultimatum aan Servië, dat werd afgewezen. Op 28 juli volgde de oorlogsverklaring aan Servië en op 30 juli de mobilisatie. Radnai, als vaandrig van de reserve, zat bij de eersten die werden opgeroepen. Op 4 augustus stond hij al in uniform in Tarnopol, een stad dicht bij de Russische grens, en wachtte op aanvalbevel. De volgende dag, op 5 augustus volgde de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Rusland. Voor Radnai was de eerste wereldoorlog begonnen. Hij vocht tot het einde van de oorlog in Rusland en op de Balkan. Hij hield zijn dagboek tot 1916 bij, maar toen brak de tekst plotseling af.[29] Hij monsterde als luitenant eerste klasse af en keerde terug naar Boedapest. Hier trouwde hij in 1921 met Etelka Greif en werkte als ambtenaar. Pas na 1930 ontmoette hij zijn neef László Székely en zijn vrouw Madelon Székely-Lulofs weer in Boedapest. István Radnai overleed op 47-jarige leeftijd op 17 februari 1940 in Boedapest aan een hartkwaal. Zijn dagboek werd door zijn weduwe bewaard, tot haar kleinkind, Katalin Deák, die inmiddels in Nederland woonde, het ongeveer in 1961 meenam naar Groningen. Tegenwoordig is het dagboek in het bezit van het Letterkundig Museum in Den Haag en maakt het deel uit van het collectie Madelon Székely-Lulofs.

2. Madelon Székely-Lulofs (1e van links, eerste rij) Kotjil als ca zesjarig meisje (2e van links) István Radnai (achter in het midden, met kaal hoofd) en Etelka Greiff de echtgenote van Radnai (1e van rechts) in Boedapest, rond 1935

Bibliografie

Bálint, T. (http://www.irodalmijelen.hu/?q=node/3402) (geraadpleegd op 22 januari 2012).
Berényi, I. ifj. 2009. ‘A századelő politikai irányzatai és Tisza István.’ *Rubicon.* 2009/1-2. 20-27.
Bihari, P. 2008. *Lövészárok a hátországban.* Budapest: Napvilág.
D. Szabó, E. 2008. *Urak és gavallérok.* Budapest: ETK.
Foki, I. ‘Zalalövő története 1850-1914’ (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Zalalovo/pages/007_Zalalovo_tortenete_1850-1914.htm) (geraadpleegd op 22 januari 2012).
Ignotus 1908. ‘A magyar kultúra és a nemzetiségek.’ *Nyugat.* I/4: 226.

Kleian, F. 1918. *Adresboek van geheel Nederlands-Indië.* Batavia: Kolff.
Kölkedi, I. 1963. 'Soproni bérmozgalmak az 1905-1097-es orosz forradalom idején.' *Soproni Szemle*. XVII/4: 3, 9. (http://epa.oszk.hu/01900/01977/00062/pdf/EPA01977_Soproni_Szemle_1963-xvii-4.pdf) (geraadpleegd op 22 januari 2012).
Puskás, J. 1982. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Pusztai, G. (ed.) 2013. *Szumátrától az orosz frontig. Radnai István első világháborús naplója.* Debrecen: Printart-Press KFT.
Pusztai, G. 2009. 'Ajaktól Medanig. Székely László és Radnai István útja a Holland Indiákra.' *Vörös postakocsi*. 2009/tél: 156-164.
Pusztai, G. & Termorshuizen, G. (ed.) 2007. *László Székely, István Radnai Dit altijd alleen zijn. Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli, 1914-1930.* Leiden: KITLV.
Radnai, I. 2004. 'Dagboek.' *Acta Neerlandica*. 2004/3: 137-164.
Szabó, L. 1928. *Szegény ember gazdag élete*. Budapest: Atheneum.
Székely, L. 1935. *Van oerwoud tot plantage.* Amsterdam: Elsevier.

Internetbronnen

http://www.lugio.hu/regi/torten/otodik.htm (geraadpleegd op 22 januari 2012).
http://iqdepo.hu/dimenzio/12/b403-013.html (geraadpleegd op 22 januari 2012).
http://www.vmkorhaz.hu/aloldalak/korhaztortenet (geraadpleegd op 22 januari 2012).

Eindnoten:

1 Radnai, 'Dagboek'. Pusztai & Termorshuizen, *Dit altijd alleen zijn*.
2 Pusztai, 'Ajaktól Medanig', 158.
3 Radnai diende in 1912 in de Oost-Hongaarse stad Miskolc, bij het 6de rijdende artilleriebataljon. Hier werd hij op 1 januari 1913 tot vaandrig der reserve bevorderd. Met dank aan de directeur van het Militaire Archief van Boedapest [Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irattár], Dr. Attila Bonhardt.
4 Székely, *Van oerwoud tot plantage*, 12.
5 Deze vriend was Andor Mészáros die op de onderneming Sibaran in Tebing Tinggi planter was. Zie: Kleian, *Adresboek van geheel Nederlands-Indië*.
6 Székely, *Van oerwoud tot plantage*, 6-7.
7 Ibidem, 7.
8 http://www.lugio.hu/regi/torten/otodik.htm. (laatst geraadpleegd op 22 januari 2012).

9 Kölkedi, http://epa.oszk.hu/01900/01977/00062/pdf/EPA01977_Soproni_Szemle_1963-xvii-4.pdf. (laatst geraadpleegd op 22 januari 2012).
10 Bálint, http://www.irodalmijelen.hu/?q=node/3402. (laatst geraadpleegd op 22 januari 2012).
11 Szabó, *Szegény ember gazdag élete*, 11.
12 Foki, http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Zalalovo/pages/007_Zalalovo_tortenete_1850-1914.htm. (laatst geraadpleegd op 22 januari 2012).
13 http://iqdepo.hu/dimenzio/12/b403-013.html. (laatst geraadpleegd op 22 januari 2012).
14 http://www.vmkorhaz.hu/aloldalak/korhaztortenet. (laatst geraadpleegd op 22 januari 2012).
15 D. Szabó, *Urak és gavallérok*, 95.
16 Ibidem, 97.
17 Duelleren hoorde bij het levensstijl van de adel. Voor premier Tisza was het ook niet de eerste keer dat hij en een lid van de Tweede Kamer vanwege een belediging het zwaard ter hand namen. 1898 gold in Hongarije als topjaar van het duelleren. Nooit daarvoor vonden zoveel duellen plaats als in dat jaar. Zie: D. Szabó, *Urak és gavallérok*, 87.
18 Ibidem, 90.
19 Bihari, *Lövészárok a hátországban*, 37.
20 Berényi, 'A századelő politikai irányzatai és Tisza István', 23.
21 Ignotus, 'A magyar kultúra és a nemzetiségek', 226.
22 Puskás, *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*, 32.
23 Ibidem, 61.
24 De grootste groep emigranten vormde de groep van jonge mannen in hun twintiger jaren. Vanaf 1899 neemt de emigratie van joden duidelijk toe. Ibidem. 71, 82-83.
25 Pusztai & Termorshuizen, *Dit altijd alleen zijn*, 34.
26 Ibidem, 39.
27 Ibidem.
28 Pusztai, *Szumátrától az orosz frontig*, 158.
29 Op basis hiervan en op grond van Székely's *Van oerwoud tot plantage* werd aangenomen dat Radnai in 1917 sneuvelde. Zie: Pusztai & Termorshuizen, *Dit altijd alleen zijn*, 9. Dit is echter onjuist.

Miklós Takács

Warum eben Holland? Zur Anwendbarkeit theoretischer Ansätze zeitgenössischer niederländischer Gesellschaftswissenschaftler bei der Interpretation des Romans *Die Geschichte meiner Frau* von Milán Füst

Abstract

The present study tries to re-read Milán Füst's novel with the help of theories of three contemporary Dutch scholars. Mieke Bal's academic bestseller, *The Travelling Concepts* helps us to recognize that static notions of masculinity as well as national and gender stereotypes, which are challenged by the novel, have always been changing dynamically. On the basis of Johan Goudsblom's theories on the relationship between fire and civilization, on time regimes and on the mystery of the origin of the masculine power one can also prove that Füst's novel keeps on playing with virtues believed to be masculine, such as the self-control and power over the women. And finally, the essays of the socio-psychologist Douwe Draaisma provide explanation for how the autobiographical memory of the narrator-protagonist determines the special narrative structure of the novel, why he is dwelling on superfluous details and why he leaves out years of his life story.

Keywords: travelling concepts, fire and civilization, time regimes, masculinity, the western reception of Hungarian literature, national and gender stereotypes, reminiscence bump, autobiographical memory, mise en abyme

Der vorliegende Aufsatz setzt sich nicht mit kulturellen Beziehungen auseinander, die zwischen Ungarn und den Niederlanden bereits bestehen, sondern möchte anhand einer Interpretation eine Beziehung zwischen diesen beiden Kulturen herstellen. Es wirft nämlich die Frage auf, warum der Erzähler-Protagonist in dem erfolgreichen Roman *Die Geschichte*

meiner Frau (1942) des ungarischen Schriftstellers Milán Füst gerade der holländische Kapitän Jacob Störr ist. Schon bei der ersten Lektüre zeigt sich nämlich, dass dieser Roman mehr als eine Neubearbeitung der Sage vom Fliegenden Holländer darstellt: eine wichtige Rolle spielen in der Handlung die sich dynamisch verändernden Begehrensverhältnisse, wobei die sexuellen Bedürfnisse nie befriedigt werden können. Thematisiert wird außerdem das Verhältnis zwischen Zeit und Erinnerung sowie die Geschlechterdifferenz. Der Roman ist durch eine meisterhafte Verknüpfung dieser Thematiken gekennzeichnet.

Im Folgenden werde ich unter Rückgriff auf die Ansätze dreier zeitgenössischer niederländischer Gesellschaftswissenschaftler zeigen, dass dieser Roman nicht nur im ungarischen, sondern auch im internationalen (d.h. auch im niederländischen) Kontext relevante anthropologische Erkenntnisse über Begierde, Erinnerung, Eifersucht, Männlichkeit und Weiblichkeit liefern kann. Mieke Bals einflussreiche Theorie über die sogenannten 'wandernden Begriffe' (*travelling concepts*)[1] kann ohne Schwierigkeiten in die Analyse dieses Romans einbezogen werden. Weiterhin eignen sich die erinnerungstheoretischen Abhandlungen des Psychologieprofessors Douwe Draaisma von der Universität Groningen gleichfalls ausgezeichnet zur Interpretation von Erzählungen, die eine retrospektive Erzählstruktur wie Memoiren haben.[2] Die zivilisationsgeschichtlichen Arbeiten des Soziologen Johan Goudsblom *Vuur en beschaving* und *Het regime van de tijd* bieten außerdem weitere theoretische Deutungsmöglichkeiten. In Anlehnung an Goudsblom möchte ich zwei Aspekte näher untersuchen: einerseits bietet das erste Buch wertvolle Einsichten zur Interpretation der Szene, in der Feuer an Bord ausbricht; andererseits findet man im Essay *Het raadsel van de mannenmacht* des zweiten Buchs mögliche Interpretationsrahmen sogar für den ganzen Romantext.

Mit diesem Aufsatz verfolge ich deshalb ein doppeltes Ziel: Zum einen möchte ich die Aufmerksamkeit des ungarischen Lesepublikums auf Bals, Draaismas und Goudsbloms theoretische Arbeiten lenken, die teilweise auch in ungarischer Übersetzung erschienen sind. Zum anderen hoffe ich, dass dieser Beitrag auch die niederländischen Leserinnen und Leser zur Auseinandersetzung mit diesem ungarischen Roman anregen wird.

Die Geschichte meiner Frau

Der Roman *Die Geschichte meiner Frau* des ungarischen Schriftstellers Milán Füst wurde 1942 zum ersten Mal verlegt und vor etwa fünfzig Jahren galt das Werk als Bestseller auf dem europäischen Buchmarkt. In Frankreich war zum Beispiel der 1958 bei Gallimard erschienene Band ein Publikumserfolg, sodass die französischen Leserinnen und Leser Milán Füst sogar für den Literatur-Nobelpreis nominierten. Später wurde das Buch in mehrere Weltsprachen übertragen, so wurde auch seine niederländische Übersetzung *Het geheim van mijn vrouw* veröffentlicht.[3]

Obwohl ich in einem früheren Aufsatz,[4] angeregt vom Erfolg ungarischer Romane wie Sándor Márais *Die Glut* und Antal Szerbs *Reise im Mondlicht*, Mutmaßungen über eine mögliche Erfolgsgeschichte der Neuauflage anstellte, hat die 2007 beim Eichborn Verlag erschienene deutsche Übersetzung keine so große Resonanz gefunden wie erwartet.[5] Die Buchrezensionen der Tageszeitungen haben den Roman zwar gewürdigt, darüber jedoch, dass sich seine Verkaufszahlen dem Erfolg der zwei genannten ungarischen Werke angenähert hätten, konnte nicht die Rede sein, auch wenn in *Die Geschichte meiner Frau* ebenso wie bei Márai und Szerb der international-europäische kulturelle Kontext dominant ist und die Lektüre keinerlei Kenntnisse über die ungarische Geschichte und die literarischen Traditionen Ungarns erfordert. (Wie ich in Deutschland von vielen erfahren habe, bereitet zum Beispiel der erste Teil von Péter Esterházys *Harmonia caelestis*, der die ungarische Geschichte quasi ‘enzyklopädisch’ darstellt, sogar sachkundigen Literaturwissenschaftlern große Interpretationsschwierigkeiten, obwohl eine ausgezeichnete deutsche Übersetzung vorliegt.)

Für diesen ‘internationalen’ Charakter des Romans sorgt einerseits die Tatsache, dass die Handlung bei Füst größtenteils an europäischen Schauplätzen wie Paris und London spielt. Andererseits umfasst die zeitliche Dimension die 1920er und 1930er Jahre, also die Jahrzehnte der Weltwirtschaftskrise und deswegen könnte der Roman das Lesepublikum von heute besonders gut ansprechen. Hervorzuheben ist weiterhin, dass dieser Roman - ebenso wie der Roman *Reise im Mondlicht* - nicht auf die ungarischen, sondern auf die gesamteuropäischen literarischen Traditionen Bezug nimmt. Ein wichtiger Unterschied ist jedoch, dass bei Szerb ohne Ausnahme alle Hauptfiguren aus Ungarn kommen; bei Füst ist Jacob Störr hingegen ein holländischer Schiffskapitän und durch seine Arbeit und seine französische Frau Lizzy kommt es zu weiteren Begegnungen

mit Figuren aus allen großen europäischen Nationen (neben Engländern und Franzosen ist auch Störrs Freund Kodor zu erwähnen, der griechischer Herkunft ist).

Im Mittelpunkt der Handlung steht ein banales Eifersuchtsdrama mit vermeintlichen und tatsächlichen Ehebrüchen (auch seitens Störr). Ebenso wie in Klassikern der Weltliteratur wie *Effi Briest, Anna Karenina* oder *Madame Bovary* wird bei Füst das unkomplizierte Handlungsschema durch eine erzähltechnisch brillante Umsetzung kompensiert. Verschiedene Erzählweisen werden genreübergreifend miteinander verbunden; die Art und Weise, wie Störr die Seitensprünge seiner Frau ermittelt, weist beispielsweise Ähnlichkeiten mit Kriminalromanen auf. Einen weiteren Anknüpfungspunkt zu den genannten Klassikern stellt des Weiteren dar, dass die im Roman thematisierte Geschlechterdifferenz auch hier zu ontologischen Erkenntnissen führt. Gemeint ist damit, dass dieser Roman, wie alle klassischen Meisterwerke, auch Fragen beantworten kann, die früher, in den Jahrzehnten nach der Erstveröffentlichung gar nicht aufgeworfen werden konnten. Die folgenden vier kurzen Abschnitte des Aufsatzes sollen deshalb veranschaulichen, dass sogar die Feststellungen der modernen niederländischen Sozialanthropologie produktiv in die Textanalyse einbezogen werden können. So wird im Folgenden vorgeführt, wie man Draaismas erinnerungstheoretische Thesen, Goudsbloms Überlegungen über die zivilisatorische Funktion des Feuers auf dieses Werk beziehen kann. Des Weiteren möchte ich auch zeigen, wie Genderkonstruktionen und nationale Stereotype, die im Aufsatz in Anlehnung an Bal und Goudsblom als sich ständig verändernde und reversible Kategorien gedacht werden, in diesem Roman wirksam werden. Diese modernen Theorien können zur Deutung des Romans herangezogen werden und mit Hilfe des Romantextes lassen sich auch Fragestellungen der Psychologie, der Soziologie sowie der Kulturwissenschaft beantworten.

Als Einstieg möchte ich nun skizzenhaft darstellen, dass die hier untersuchten vier Aspekte in einem engen Zusammenhang miteinander stehen. Nehmen wir zum Beispiel die Problematik der männlichen Identität! Kapitän Störr, wie alle Männer, braucht zu seinem Selbstbild eine andersgeschlechtliche Andere. Seine Frau Lizzy bestätigt jedoch sein Selbstbild gar nicht, sondern ganz im Gegenteil: ihre Figur verunsichert die grundlegenden Werte und Vorstellungen, auf denen seine Identität beruht. Der Kapitän mag beispielsweise über außerordentliche körperliche Kraft verfügen, trotzdem verlassen ihn seine Kräfte, wenn er zornig auf seine Frau wird und sie schlagen will. Störr ist zu einer ewigen Irrfahrt verdammt,

aber nicht um das Kap der Guten Hoffnung wie der Schiffskapitän in der Sage, sondern er kann seine Suche nach seinem Selbst und dem unerreichbaren Anderen nie beenden. Für Störr könnte ein ‘standarisiertes geistiges Bild’,[6] ein Stereotyp, d.h. ganz konkret die stereotype Männlichkeit, einen festen Anhaltspunkt zur Orientierung bieten. Stereotype erweisen sich jedoch als Konzepte, die ständigem Wandel unterworfen sind. Ihre Bedeutungen verändern sich mit der Zeit, folglich können Stereotype gar keine Anhaltspunkte bieten: wenn man ihnen entsprechen will, ist man zwangsläufig zur ewigen Irrfahrt verdammt. Es ist kein Zufall, dass Störr seine Liebesbeziehung mit Lizzy nur provisorisch mit ‘Rollenspielen’ stabilisieren kann. Diese Rollenspiele enthalten nämlich nicht nur feste, konkrete Rollenzuweisungen, sondern der Kapitän muss sich dabei auch umgekehrt verhalten, als es die historisch erstarrten patriarchalen Vorgaben erfordern würden. In der Szene, in der auf dem Schiff Feuer ausbricht, will Störr Selbstmord begehen, weil er keine Selbstdisziplin zeigen kann, d.h. einer der grundlegenden Erwartungen an Männer nicht entsprechen kann.[7] Aus Goudsbloms Ausführungen geht hervor, dass in der menschlichen Geschichte die Beherrschung des Feuers mit der Beherrschung der Natur, sozialer Kontrolle und Selbstbeherrschung assoziiert wird.[8] In den Tätigkeiten, mit denen Störr sein fehlendes Selbstbild zu verschleiern versucht (wie am Anfang des Romans mit dem übermäßigen Essen), kann er nur zeitweilig eine gewisse Stabilität erreichen: es stellt sich mit der Zeit immer wieder heraus, dass diese Tätigkeiten nur als bloße Ersatzhandlungen fungieren und keine Beständigkeit gewährleisten können.

Die Zeit kann demzufolge gewissermaßen als eine Figur im Roman gedeutet werden. Die Zeit spielt in der Handlung eine wichtige Rolle, denn der Roman ist eine Ich-Erzählung, in der persönliche Erinnerungen verhandelt werden. Darauf weist schon der Untertitel (*Aufzeichnungen des Kapitäns Störr*) hin. Das heißt, alles wird aus Störrs Perspektive dargestellt, was bei allen Aspekten der Analyse berücksichtigt werden muss. Als erster Schritt soll daher skizziert werden, wie das Erinnern die Erzählweise strukturiert, denn alle anderen Aspekte können nur durch die Erinnerungen des rückblickenden Erzählers in den Blick genommen werden.

Warum Störrs Leben schneller vergeht

Es ist kein Zufall, dass Draaisma in seinem Essay, dessen Titel in dieser Kapitelüberschrift paraphrasiert wurde und nach dem übrigens auch der gesamte Essayband betitelt ist, auf Prousts bekannten Roman *Auf der Suche nach der verlorenen Zeit* verweist, wenn er die Theorie über die menschliche Zeitwahrnehmung des französischen Psychologen und Philosophen Jean Marie Guyau aus dem letzten Jahrhundert thematisiert. Draaisma behauptet hierbei, dass Guyaus 'introspektive' Methode zur Untersuchung der Zeitwahrnehmung größtenteils Ähnlichkeiten zu den inneren Monologen der Romanfiguren bei Proust aufweise. Auf diese Weise entstehe eine Art Resonanz zwischen Prousts Roman und Guyaus theoretischen Ausführungen.[9]

Im Roman *Die Geschichte meiner Frau*[10] erfährt der Leser erst in den letzten Aussagen des Ich-Erzählers, dass er bald dreiundfünfzig Jahre alt wird.[11] Die Erzählung könnte demzufolge ungefähr vierzig Jahre überblicken, denn der Kapitän hat die Erfahrungen, über die im Roman zuerst berichtet wird, mit dreizehn Jahren gemacht.[12] In Wirklichkeit kann von einem solchen Überblick jedoch nicht die Rede sein: von Anfang an zielt die Erzählung nicht auf die Herstellung einer kohärenten Lebensgeschichte ab. Sogar die ersten Erinnerungen werden dadurch wachgerufen, dass sich Störr mit seinem Verhältnis zu Frauen auseinandersetzen will. Diese Besonderheit wird auch dann beibehalten, als seine Frau für immer verschwindet. Wichtig ist zu betonen, dass zwischen dem Anfang und dem Ende des Romans Störr nur zweimal sein Alter verrät. Zum ersten Mal erwähnt er beiläufig, dass er mit dreißig Jahren schon über ein riesiges Vermögen verfügte.[13] Anschließend in der Mitte des ersten Teils erzählt er seinem Rivalen Dedin, dass er zweiundvierzig Jahre alt ist.[14] Dieses Moment ist deswegen von Bedeutung, da sich das Erzähltempo an diesem Punkt verlangsamt. Der Leser hat den Eindruck, als ob über Hunderte Seiten hinweg der Protagonist zweiundvierzig Jahre alt wäre. Erst im vierten Abschnitt des Romans erfährt man im Großen und Ganzen, was in der Zwischenzeit passiert ist, seitdem Störr seine Ehefrau nie wieder gesehen hat.

Diese Erzählstruktur lässt sich unter anthropologischen und narratologischen Aspekten erklären, wobei diese zwei Aspekte in einem engen Zusammenhang miteinander stehen. Aus einer anthropologischen Perspektive wird das Zusammenspiel zwischen Erinnerungen und Lebensalter sichtbar: Ein wohl bekanntes Phänomen ist wahrscheinlich für viele, dass

sich ältere Menschen besser an Ereignisse erinnern können, die in ihrer Jugend passierten, als an Ereignisse, die nur ein paar Jahre zurückliegen. Das bezeichnet Draaisma in Anlehnung an Shum als einen *Reminiszenz- Effekt*,[15] wobei kein Unterschied zwischen Körper und Bewusstsein gemacht wird, da beide zu demselben Ergebnis führen: die Zeit kann langsamer oder schneller vergehen je nachdem, was sich gerade im Bewusstsein abspielt (abhängig davon, ob wir uns langweilen oder die Ereignisse rasch aufeinander folgen). Wenn in einem Zeitraum nichts passiert, dann wird dieser als extrem lang wahrgenommen ('primäre Wahrnehmung'), im Rückblick ('sekundäre Wahrnehmung') erscheint jedoch derselbe Zeitraum kurz.[16] Das will nicht bedeuten, dass älteren Menschen nichts mehr passieren würde und sie sich deswegen an ihre Jugend besser erinnern würden. Um dieses Phänomen genauer erklären zu können, muss man auch Aleida Assmanns Überlegungen zum Funktionsgedächtnis heranziehen.[17] Bestimmte Momente der Vergangenheit verfügen nämlich über Funktionen in der Gegenwart, andere Momente hingegen nicht. (Anzumerken ist hierbei jedoch, dass bei Assmann dieser Begriff ursprünglich zur Beschreibung kollektiver Erinnerungen benutzt wird.) Der letzte Abschnitt des Romans *Die Geschichte meiner Frau* umfasst einen Zeitraum von etwa zehn Jahren, immerhin lassen sich insgesamt nur fünf wichtige thematische Schwerpunkte dabei festhalten: Begegnung mit Miss Borton; die Szene, in der Störr seine Frau in einer Clown-Vorführung im Café zu erkennen glaubt; der Flirt mit den Geschwistern Brebant-Jouy; Störrs Vision über seine Frau und zum Schluss die Szene, in der er den Brief über Lizzys Tod entdeckt. Diese ausgewählten Momente der Vergangenheit zeichnen sich alle dadurch aus, dass sie Störrs Verhältnis zu seiner Frau und zu Frauen im Allgemeinen fokussieren.

Zu dem genannten Reminiszenz-Effekt trägt außerdem bei, dass im Falle der Jugend einem mehrere zeitliche Orientierungspunkte wie zum Beispiel der erste Kuss zur Verfügung stehen.[18] Weiterhin besteht auch ein Zusammenhang zwischen Zeitwahrnehmung und Körper (bei höheren Temperaturen vergeht eine Minute langsamer). Darüber hinaus verfügt man auch über mehrere 'physiologische Uhren' (die Anzahl der Atemzüge und Herzschläge zeigen auch, wie die Zeit vergeht) und diese biologischen Uhren gehen in der Jugend tatsächlich schneller. Körper und Bewusstsein treffen aufeinander, indem die Körperfunktionen mit dem Alter objektiv langsamer werden und die subjektive Zeitwahrnehmung beschleunigt wird.[19] Wie Ibolya Gadóczi bereits herrausgestellt hat, kann der erinnerte Kapitän Störr seinen Körper nicht beherrschen; er wird im-

mer wider Willen durch seinen Körper preisgegeben.[20] Diese Beobachtung möchte ich etwas weiterführen und bemerken, dass der sich erinnernde Erzähler öfters die Dialoge kommentiert und seine eigenen/erinnerten Aussagen im Gegensatz zu seinen körperlichen Erfahrungen darstellt: '"Mach keine Scherze", sagte ich. "Wann ist dir ein Heiratsantrag gemacht worden?" (Inzwischen zitterte mein Bein.)'[21] Festzustellen ist darüber hinaus, dass der sich erinnernde Erzähler häufig die körperlichen Erfahrungen, über die gerade erzählt wird, erneut erlebt. (Auf diesen Aspekt komme ich später noch zurück.) 'Und nun folgten Augenblicke, die so schrecklich waren, daß ich noch jetzt zittere, während ich davon schreibe.'[22] Die Beziehung zwischen Körper und Erinnerung, wie das bei Draaisma postuliert wird, lenkt die Aufmerksamkeit darauf, dass die Intensität der Erinnerungen körperliche Erfahrungen hervorruft, stabilisiert und gleichzeitig die Grenzen zwischen der erinnerten Zeit und der Zeit der Erzählung verunsichert.

Tatsächlich bereitet es Schwierigkeiten, einen Unterschied zwischen dem erinnerten und dem sich erinnernden Erzähler zu machen, da der Akt des Aufzeichnens oft zum Bestandteil der Handlung wird. So wurde zum Beispiel der Kapitän durch Lizzys frechen Liebhaber Dedin dazu angeregt, selber Aufzeichnungen anzufertigen, auch wenn seine ersten Notizen noch sehr stichpunktartig waren: 'Welch großen Eindruck die erwähnte Eintragung in das Notizbuch auf mich machte, ist daraus ersichtlich, daß ich mir damals auch ein Notizbuch kaufte und von da an alles mögliche aufschrieb: meine Gedanken und meine Pläne....'[23] Gemeint ist also, dass man oft nicht einschätzen kann, ob die Notizen, die in der Erzählung zitiert werden bzw. auf die gerade Bezug genommen wird, nur vor ein paar Tagen entstanden sind oder ob es sich dabei um einen Rückblick auf einen längeren Zeitraum handelt. Man bekommt den Eindruck, als würde Störr sogar seine Aufzeichnungen und Erinnerungen neu ordnen. Es wird jedoch nur selten darauf hingewiesen, dass die in der Erzählung aufgegriffenen Ereignisse länger zurückliegen. Ein Beispiel hierfür ist die Erinnerung an das idyllische Beisammensein seiner Frau mit deren Liebhaber Dedin. Störr ruft nämlich sogar in einem späteren Abschnitt seiner Lebensgeschichte, während seines südamerikanischen Aufenthaltes,[24] die intime und vielsagende Stille dieser Szene mit seiner Frau in Erinnerung:

> Um zu kennzeichnen, wie diese Stille auf mich wirkte, greife ich vor und erzähle hier: Als ich viele, viele Jahre später in Südamerika einmal an sie dachte, begann mir noch nachträglich das Blut in den Adern zu sieden.

> [...] Diese Szene hatte, wie gesagt, noch nach Jahren so viel Gewalt über mich, daß sie mich fast in Stücke riß. Denn es ist nun einmal so, ein Mensch von meiner Konstitution ist nicht zu befriedigen: es mögen Bäche von Blut geflossen sein, er beruhigt sich nicht. Doch ich will weitererzählen. Dieses Buch wird mich vielleicht rechtfertigen.[25]

Der letzte Satz des Zitats zeigt auch, dass in der Erzählung eine Zeitebene jenseits des südamerikanischen Aufenthaltes existiert. Diese kann man als die Gegenwart wahrnehmen, in der der dreiundfünfzigjährige Störr seine Aufzeichnungen anfertigt. Aus dieser Feststellung lassen sich noch weitere drei Folgerungen ableiten: erstens dient das Schreiben als Therapie, zweitens strukturieren Misserfolge nachhaltig Erinnerungen, drittens haben diese Erinnerungen tatsächlich eine gewisse Funktion in der Gegenwart, sie dienen als Daseinsrechtfertigung und verfügen über einen identitätsstiftenden Charakter, was wiederum einen Einfluss auf das Erinnern hat. Schon der Titel von Draaismas einschlägigem Essay (*Als wäre es gestern passiert*) bringt treffend auf den Punkt, wie stark Misserfolge im menschlichen Bewusstsein fixiert werden.[26] Draaisma macht in Anlehnung an Wundts und Wagenaars Einsichten darauf aufmerksam, dass man sich besser erinnert, wenn man selber gekränkt wurde oder anderen Schaden zugefügt hat. Die Erinnerung an diese Vorfälle würden sogar Jahre später dieselben körperlichen Reaktionen auslösen (z.B.: man errötet immer wieder).[27] Relevant ist diesbezüglich noch, dass in unseren Erinnerungen besonders diejenigen Vorfälle und Erfahrungen gespeichert werden, die mit unserem Selbstbild am wenigsten zu vereinbaren sind, da diese indirekt eben zur Bewahrung unseres Selbstbildes dienen (ebd.). Das heißt, die unangenehmen Erfahrungen fungieren demzufolge als eine Art indirekte 'positive Rückmeldung' und tragen zur Identitätsstiftung bei.[28] Betonen möchte ich noch Draaismas weitere Feststellung: 'Wir speichern alles in zwei Exemplaren.'[29] Hervorgehoben wird damit, dass wir mit Hilfe solcher Erinnerungen uns gleichzeitig aus einer Außen- und Innenperspektive betrachten und folglich Demütigung und Scham erneut erleben. Eine solche 'Verdopplung' ist auch die Erklärung für die eigenartige Erzählweise, mit der Störrs Erinnerungen dargestellt werden. Erinnerungen haben dementsprechend *per definitonem* immer zwei Schichten: der wesentliche Unterschied besteht also nicht zwischen dem erinnerten und dem sich erinnernden Erzähler, sondern ist vielmehr in den Emotionen zu verorten, die sich mit den Erinnerungen verknüpfen. Diese Emotionen bewirken, dass die zwei Ebenen gleichwertig und doch voneinan-

der getrennt positioniert werden. Ein Beispiel ist hierfür der südamerikanische Aufenthalt, wo der sich erinnernde Erzähler bemerkt, er habe früher zu dem Vorfall anders Stellung bezogen. (Das sind schon drei Erzählebenen: der sich erinnernde, der erinnerte und der erinnerte sich erinnernde Erzähler.)

Wegen dieser komplexen Erinnerungsstruktur stellt die Literaturwissenschaftlerin Artemisz Harmath mit Recht fest, dass Störrs Erinnerungen eine endlose Vergangenheit darstellen,[30] da sich der sich erinnernde Erzähler dessen bewusst ist, dass er früher bestimmten Erinnerungen andere Bedeutungen zugeschrieben hat. Daraus folgt, dass die gegenwärtige Sinnstiftung, die zur Aufrechthaltung des Selbstbildes erforderlich wäre, auch keinen Anspruch auf Allgemeingültigkeit haben kann. Hier schließt sich der dritte Aspekt an, der sich auch aus diesem Zitat ableiten lässt: die Wiederherstellung der Vergangenheit ist auch Ziel des Erzählers. Dieser Aspekt wurde in der Rezeption der letzten Jahre immer wieder aufgegriffen, unter anderen haben sich Artemisz Harmath und György Fehéri darauf bezogen. Behauptet wurde nämlich, dass Erinnerung für die Gegenwart erforderlich ist,[31] damit neben Vorstellungen über seine Frau und die Welt auch Störrs Selbstbild konstruiert werden kann.[32] Es ist hier die männliche Identität, die sich durch das Funktionsgedächtnis gegenwartsbezogen aus den Erinnerungen konstruiert. Problematisch ist dabei nun, dass Störr die männliche Identität mit Genderstereotypen gleichsetzt. Stereotype sind zwar durch eine gewisse Beständigkeit gekennzeichnet, sind jedoch historischen Veränderungen unterworfen. Störrs Versuch ist daher zum Scheitern verurteilt, da er in einem Zeitalter lebt, in dem sich diese Orientierungspunkte im ständigen Wandel befinden und keine Anhaltspunkte mehr bieten können, ihre Bedeutungen verändern sich mit der Zeit. Stereotype sind in diesem Sinne als *travelling concepts* anzusehen, wie Bal im Falle anderer Begrifflichkeiten festhält.

Konzepte auf Irrfahrt

Mieke Bals Buch *Travelling Concepts in the Humanities* kann mit Recht als ein echter Bestseller im akademischen Bereich bezeichnet werden. Bal greift auf die Feststellungen des Dekonstruktivismus, der postmodernen Philosophie und mehrerer Kulturtheoretiker zurück, insoweit sind die grundlegenden Feststellungen ihres Buches nicht neu. Was vielmehr ein Verdienst des Buches ist, ist, dass Bal mit ihrer quasi metawissenschaftli-

chen Herangehensweise diese Feststellungen innovativ auf die Geisteswissenschaften bezieht. Die Konzepte, aus denen sich jede wissenschaftliche Argumentation zusammensetzt, seien demzufolge nicht fixiert. Dass sich Begrifflichkeiten sozusagen ständig auf einer Wanderschaft befinden, hält Bal vielmehr für einen Vorteil als für ein Hindernis. Als Beispiel wird in ihrem Buch u.a. der Begriff der *Hybridität* angeführt: dieses Konzept hatte in der Biologie des 19. Jahrhunderts eine völlig andere Bedeutung als in Homi K. Bhabbas postkolonialer Theorie.[33] Konzepte und Begrifflichkeiten befinden sich in diesem Sinne im ständigen Wandel.[34] Sie verfügen daher nicht nur über eine deskriptive Funktion, sondern auch über richtungsweisende und normative Funktionen.[35]

Diese Doppelsichtigkeit, d.h. das Spannungsverhältnis zwischen der statisch fixierten, beschreibenden und der sich dynamisch verändernden, figurativen Redeweise hat auch Artemisz Harmath beobachtet. Störr verändere seine Redeweise, indem er allmählich von einer 'bezeichnenden' zu einer 'figurativen' Redeweise übergehe.[36] Diese Feststellung möchte ich im Folgenden weiterführen, indem ich Genderstereotype als statische Konzepte dieser beschreibenden Redeweise betrachte und betone, dass diese Vorstellungen immer eine performative Bestätigung erfordern. Diese letzte Aussage ist erklärungsbedürftig, da vorher eben der Unterschied zwischen der beschreibenden und der performativen Redeweise betont wurde. Judith Butler behauptet diesbezüglich unter Rekurs auf die Sprechakttheorie, dass durch den performativen Akt[37] tatsächlich das hergestellt werde, was in diesem Akt ausgesprochen wird. Im Falle der Geschlechter gibt es aber keinen Urheber: Sex wird dadurch erzeugt, dass sich Geschlechternormen performativ wiederholen. Es gibt dabei kein entscheidungsfähiges Subjekt, das Einfluss auf diese Prozesse nehmen könnte: Geschlechternormen würden demzufolge von einer 'Diskursmacht' automatisch erzwungen.[38] Die Macht, von der Geschlechternormen vorgegeben werden, ist niemandem erkennbar, so bleibt der Urheber dieser Rollenzuschreibungen auch dem Kapitän verborgen: '…ich weiß wirklich nicht, welch böser Teufel den Männern das Weinen verboten hat….'[39] Figurativität und Performativität verknüpfen sich durch die Zufälligkeit: ein Konzept erhält durch einen performativen Akt in einer einmaligen Situation (im Hier-und-Jetzt) seine figurative Bedeutung, die aber nicht vorausgesagt werden kann. Diese Zuschreibungen verlieren ihre Gültigkeit von Zeit zu Zeit, deswegen ist es möglich, Machtmechanismen aus einer historischen Perspektive in den Blick zu nehmen, auch wenn normative Machtdiskurse Historizität auszuschließen versuchen.[40]

Meines Erachtens beruht all das auf der Zufälligkeit, einem grundlegenden Bestandteil der Performativität. Wenn uns nämlich gelingen würde, alles identisch zu wiederholen, in Butlers Diktion zu 'zitieren', dann wäre nicht von Performativität die Rede, sondern von einem Konstativum, das in der Sprechakttheorie eben das Gegenteil der Performativität darstellt. Stereotype Gendervorstellungen wären also auch solche konstative Aussagen, die immer dieselbe Bedeutung tragen würden. Störr kann diese Stereotype aus zwei Gründen performativ nicht wiederholen: zum einen ist es die figurative Redeweise seiner Frau, die das verhindert. Zum anderen führen Lizzys Männlichkeitsvorstellungen, die von Störrs Vorstellungen unterschiedlich sind, zu seinem Scheitern.

> '[...] So männlich braucht man nicht zu sein', sagte sie dann plötzlich. Und hinterher: 'Zum heiligen Mast und Anker!'
> (Über die Schifferei witzelte sie gern.)
> 'Also männlich soll ich auch nicht sein, na schön, aber wie soll ich dann sein? Was rätst du mir?'
> 'Oh, das weiß ich nicht', rief sie leidenschaftlich. 'Sei flegelhaft, keck oder - ja, ja, so wie du gesagt hast, ein Halunke, nur muß, was du dir ausdenkst, schön sein...[...]'[41]

Schimpfen ist ein typischer Sprechakt, aber dadurch, dass die Frau ihn ausführt, entsteht eine ganz andere Bedeutung. Der performative Akt leuchtet auf diese Weise nämlich aus, dass sogar die verschlossene, schweigsame Welt von Seemännern auf eine zwangsläufig figurative Sprache angewiesen ist. Die männliche Verhaltensweise lässt sich demzufolge mit der figurativen Sprache imitieren (möglicherweise existiert Schimpfen in dieser Form überhaupt nicht). Ziel einer solchen Rhetorik ist, dass die Frau Störr davon überzeugt, dass er seine Männlichkeit nicht durch Rationalität und Berechenbarkeit behaupten soll, sondern durch seine Wirkung auf Frauen. Störr kann aber diese Rolle nicht aufgeben: er greift auf eine beschreibende Redeweise zurück, um herauszufinden, was seine Frau unter Männlichkeit versteht. Die figurative Redeweise (die Imitation und die Parodie) versagt an dieser Stelle, die Antwort auf die Frage ist unbekannt. Die Frau möchte nämlich nur bewirken, dass sich Störr der figurativen Redeweise bedient, um eine angemessene Wirkung zu erreichen ('nur muß, was du dir ausdenkst, schön sein'). Wie schon angemerkt, kann es also nicht vorausgesagt werden, welche Rhetorik tatsächlich wirksam wird. Wichtig ist anzumerken, dass Lizzys Erwartungen ebenfalls einem vorhandenen Stereotyp entsprechen, dem des Frauen-

helden (‘du mußt dich so benehmen, als ob du sämtliche Mädchen der Welt entjungfert hättest’).[42] Die zwei stereotypen Vorstellungen über Männlichkeit stehen hier im Konflikt, wodurch auch die Arbitrarität und Kontingenz dieser Vorstellungen sichtbar wird.[43]

Dasselbe Phänomen lässt sich auch im Falle der nationalen Stereotype beobachten. Störr nimmt seine Frau und sich selbst in einem doppelt stereotypen Deutungsrahmen wahr. (Männer sind rational, Holländer ebenso; Frauen sind hingegen emotional und Franzosen leichtlebig):

> Von uns Holländern sagt man, wir seien gute Baumeister, verstünden aber absolut nicht, uns das Leben einzurichten. Ja, wir sind immer in irgendwelche Systeme verbohrt, das stimmt, aber mir ist noch heute nicht klar, was die Ursache ist. [...] Lachen dagegen können wir nicht. Und das ist hier das Wesentliche. Denn die Franzosen, ja, die können lachen. Wie ein kalter Bach, wenn die Sonne ihn bescheint, so umbarmherzig und froh lachen sie.[44]

Ich habe schon viele befragt, die Holländern begegnet sind, ob sie mit dieser Feststellung einverstanden sind. Die meisten haben die oben zitierte Aussage für falsch gehalten, aber es gab einige, die damit einverstanden waren. Nationale Stereotype erweisen sich weniger stabil als Genderstereotype. Auch der Romantext belegt diese Feststellung, denn an einigen Textstellen werden diese Stereotype zwar bestätigt und aber an anderen werden sie durch die Erzählung, die quasi als ‘Bildungsroman’ zu lesen ist, widerlegt. Wie wir gesehen haben verhält sich Störr in dem letzten Kapitel gar nicht rational, hält beispielsweise Visionen für Wirklichkeit. Die Verschiebung in Richtung Figurativität unterminiert ebenfalls die Diskurse der Rationalität. Warum ist dann eben ein holländischer Schiffskapitän der Erzähler des Romans? Man könnte vermuten, dass das wahrscheinlich durch den Prätext der Sage des Fliegenden Holländers bestimmt ist. Nach der Lektüre ist es jedoch wohl nachvollziehbar, dass sich Störrs Geschichte aus mehreren Prätexten zusammensetzt und nicht eine bloße Paraphrase der bekannten Sage darstellt: Störrs Vorname ist Jakob und es finden sich zahlreiche eindeutige Hinweise auf die biblische Figur Jakob. Interessanterweise stabilisiert der Prätext des Fliegenden Holländers die Sinnstiftungsprozesse nicht, wie auch Gábor Schein anmerkt. Nur in Wagners Oper seien nämlich Wertevorstellungen fest verankert, da der Komponist das endlose Herumirren tragisch empfunden habe. Hingegen sei so etwas bei Heine, dessen Bearbeitung als Grundlage zum Libretto diente, nicht zu beobachten. Häufig sei demzufolge ein ironischer Ton für

Heines Bearbeitung charakteristisch.[45] Der Mythos erhält im Roman einen neuen allegorischen Sinn, auf den im vorangehenden Abschnitt dieses Aufsatzes bereits Bezug genommen wurde: der Schiffskapitän ist auf einer endlosen Irrfahrt, auf der Suche nach möglichen Bedeutungen, wobei er jedoch sein Welt- und Selbstbild nur vorübergehend finden kann. Er ist gezwungen, sich immer wieder auf den Weg zu machen, um neue Bedeutungen und Zuschreibungen zu finden, die scheinbar zuverlässiger sind.

Dass stereotype Zuschreibungen durch Zufälligkeit gekennzeichnet sind, wird in der Erzählung dadurch sichtbar, dass sie reversibel sind: Männer können weiblich und Frauen männlich konnotierte Eigenschaften übernehmen[46] - auf diesen letzteren Aspekt ist auch Gábor Schein aufmerksam geworden.[47] Es ergeben sich weitere Zuschreibungen dadurch, dass Stereotype umgekehrt werden, d.h. in der Erzählung von der rhetorischen Figur des Chiasmus Gebrauch gemacht wird. Dies ermöglicht aber keine endgültige Subversion von Machtverhältnissen. Nichtsdestotrotz werden auf diese Weise Reflexionen über die vorgegebenen Geschlechterrollen möglich und eine solche Umkehr trägt zu den Selbstbildern des Schiffskapitäns und dessen Frau produktiv bei. Vor allem im performativen Akt des Rollenspiels wird der Chiasmus besonders wirksam, deswegen können wir der folgenden Feststellung von Artemisz Harmath zustimmen: bei Harmath heißt es nämlich, dass in diesen Spielen Störr gezwungen wird, sich selbst im Anderen zu entdecken und zu deuten.[48] Im Folgenden analysiere ich ein Rollenspiel, das in der Erzählung in Erinnerung gerufen wird. Dabei werde ich mich auf die Einsichten des Bandes *Het raadsel van de mannenmacht* von Johan Goudsblom[49] beziehen. So möchte ich beweisen, dass der Roman auch vor einem anthropologischen Fragehorizont untersucht werden kann, da im Text im Allgemeinen die Verhältnisse zwischen Männern und Frauen verhandelt werden.[50] Ich möchte zunächst einen längeren Abschnitt aus dem Text zitieren, damit ich meine These klar auslegen kann:

> Ich band mir beispielsweise einen Schal um den Kopf, etwas Turbanartiges, wie ein persischer Krieger. Ich war nämlich in die Ecke geschickt worden und mußte im Türkensitz hocken, ohne mich vom Fleck zu rühren, weil ich der Wächter war. [...] Dann rief sie plötzlich ‘Masud, Masud’ und klatschte in die Händchen.
> Der Masud war ich. Bis dahin hatte ich in meiner Ecke nicht mucksen dürfen, aber jetzt mußte ich fragen: ‘Ist dein Mann zu Hause?’ Und ich mußte die Augen rollen.

> ‘Nein, es ist nicht zu Haus’, sang sie, ‘wir sind allein, mein Geliebter.’
> Gleich darauf aber rief sie: ‘Bleib aber, wo du bist. Was denkst du dir? Ich betrüge doch meinen Mann nicht, du ekliger, schwarzer Wurm. Mein Gatte ist ein Mann von Adel. Du Knirps!’ rief sie außer sich. Und ich bin doch eher ein Riese als ein Knirps. Ich sprang denn auch aus meiner Sitzpositur auf.
> ‘Jetzt kommt die Rebellion!’ rief ich und knirsche mit den Zähnen. ‘Ich hab genug von der Komödie’ sagte ich finster.
> Und wohin das führte, zu welchen Wonnen und welcher Erneuerung! Bis zur Bewußtlosigkeit, und wie oft![51]

Anzumerken ist hierbei, dass der vorher erwähnte anthropologische Fragehorizont keineswegs eine Art ‘Transhistorizität’ impliziert. Wie schon mehrmals erwähnt, erweisen sich im Roman Machtverhältnisse zwischen Männern und Frauen als besonders wechselhaft. Goudsbloms These beruht ebenfalls auf dieser Wechselhaftigkeit: Geschlechterverhältnisse seien Teil eines weiteren sozialen Gefüges und parallel zu den gesellschaftlichen Verhältnissen verändere sich mit der Zeit auch das Machtverhältnis zwischen den Geschlechtern.[52] Goudsblom als Zivilisationshistoriker hat die Menschheitsgeschichte auf drei Etappen aufgeteilt. Die erste umfasst die Periode, bevor Ackerbau und Tierzucht erschienen sind. Die zweite Etappe ist das darauffolgende Zeitalter und die dritte ist die Industrialisierung. Während in der zweiten Etappe, die durch Landwirtschaft und kriegerische Ausschreitungen gekennzeichnet war, die Unterschiede innerhalb der Gesellschaft und damit auch zwischen den Geschlechtern immer prägnanter wurden, haben sich am Ende der dritten Etappe, im postindustriellen Zeitalter die gesellschaftlichen Diskrepanzen ausgeglichen und sind sogar verschwunden.[53] Aus dem obigen Zitat wird schon auf dem ersten Blick ersichtlich, dass dieses Spiel Störr und seine Frau in ein Zeitalter zurückkehren lässt, in dem die Machtverhältnisse gar nicht so ausgewogen waren, wie in ihrer Gegenwart, in den 1920er Jahren, wo Gleichberechtigung von Frauen schon ihren Anlauf genommen hat. Bei diesem Spiel im Serail ist es wichtig, dass in solchen polarisierten Machtverhältnissen bis zu einem gewissen Grad sogar Frauen Vollmacht über Männer haben können, worauf auch Goudsblom hingewiesen hat. Männer, die aus einer niedrigeren Gesellschaftsschicht stammten, konnten nämlich keine Beziehung zu einer Frau haben, die einer höheren Gesellschaftsschicht angehörte. So haben Männer aus höheren Gesellschaftsschichten ihre Frauen auch dementsprechend von den niedrigeren Schichten ferngehalten (sie haben Frauen zum Beispiel in ein Serail gesperrt).[54]

Störr erzählt diese Szene nach einer Logik, die auf analogen Denkmustern basiert, wobei immer wieder eine Beziehung zwischen solchen Positionen und Zuschreibungen hergestellt werden muss, die nie miteinander korrelieren. Die Spielregeln sollen demzufolge mit den Regeln einer wirklich existierenden Macht verbunden werden: der 'untersetzte' Körper soll mit Störr identifiziert werden, damit das Wichtigste nur stillschweigend nahegelegt wird: die untreue (?) Ehefrau spielt die Rolle einer treuen Gattin, um dann später ihren Mann doch zu betrügen, wobei sie in Wirklichkeit nur in solchen Rollenspielen Verkehr mit ihrem Mann hat, sonst nie. Es ist Störr, der dieses Spiel beendet, wobei er jedoch auf die Spielregeln der gegenwärtigen Machtverhältnisse zurückgreift. Zuerst benutzt er die Redeweise des Spiels ('Jetzt kommt die Rebellion!'). Die Frage, warum das notwendig ist, bleibt jedoch unbeantwortet. Es bietet sich die hermeneutische Opposition zwischen dem Eigenen und dem Fremden als eine mögliche Antwort. Die Subversion dieses Gegensatzpaares dient eigentlich zur Bestätigung des Eigenen, ebenso wie das Funktionsgedächtnis. Das ist möglicherweise auch die Erklärung dafür, warum Störr nach dem Geschlechtsverkehr eine endlose Fremdheit zwischen sich selbst und seiner Frau spürt; die Rückkehr zum Eigenen ist zu gut gelungen: '...und so schliefen wir fern voneinander und in grenzenloser Fremdheit ein, wir lagen da wie zwei schwarze Haufen auf einem Eisfeld.'[55]

Die gesellschaftlichen Diskrepanzen erklärt Goudsblom unter anderem mit der Beherrschung des Feuers und dem Monopol von Männern, Waffen zu tragen.[56] Wie bereits erwähnt, kann die Szene, wo das Feuer auf dem Schiff ausbricht, als Störrs Versagen interpretiert werden, wobei der Kapitän einem grundlegenden Stereotyp der Männlichkeit nicht entsprechen kann. Er kann keine Selbstdisziplin zeigen, welche Eigenschaft sich aus der Beherrschung des Feuers ableiten lässt. Das Feuermotiv ist im Roman zentral.[57] Goudsbloms Definition des Feuers kann deswegen produktiv in die Interpretation einbezogen werden, da diese sehr gut zum vorher skizzierten allegorischen Interpretationsansatz passt, in dem das endlose Herumtreiben von Zeichen und Zuschreibungen betont wird. Das Feuer hat eine zerstörerische Kraft und seine Wirkungen sind irreversibel, da es nach dem Erlöschen des Feuers unmöglich ist, das verbrannte Original wiederherzustellen. Das Feuer ist des Weiteren zwecklos und selbst erzeugend, d.h. das Feuer erzeugt Hitze und aus der Hitze entwickelt sich wieder Feuer.[58] Demzufolge ist es eine Grundvoraussetzung für die Entstehung einer Zivilisation, Feuer und Zeichen beherrschen zu können. Mit den Zeichen macht Störr die Erfahrung, dass ihre früheren Bedeutungen

schon zerstört sind und die ursprünglichen Bedeutungen nicht mehr zu rekonstruieren sind. Nicht einmal Erinnerungen können dabei helfen. Neue Zeichen zu benutzen ist scheinbar sinnlos, da das nicht im Einklag mit Störrs Zielen ist. Hingegen entstehen jedoch immer wieder neue Bedeutungen, ebenso autogen wie im Falle des Feuers. Charakteristisch ist, dass Störr in der Szene des Schiffbrands seine Rolle nicht so einschätzt ('Ein unbrauchbarer, nichtsnutziger und erbärmlicher Mensch bin ich - dieses Gefühl hatte ich.')[59] wie später seine Geliebte Miss Borton, die Störr als einen tapferen Mann einschätzt, der die in Panik geratenen Passagiere zu beruhigen versuchte:

> Ich beschloß, die Leute sich selbst zu überlassen, die armen Teufel nicht noch zu narren; da hängte sich ein junges Mädchen bei mir ein, eine kleine Miß, sie ließ mich nicht zur Tür hinaus.
> 'Oh, ich bete Sie an, sehen sie nicht, daß ich Sie liebe?' fragte sie und lächelte sonderbar, verführerisch, während sie den Arm um mich legte und versuchte, mich zu umhalsen. Ein wunderschönes Mädchen.[60]

Im Vergleich dazu, wie die Passagiere an Bord Störrs Rede verstanden haben, erhalten seine Worte im Nachhinein eine völlig unterschiedliche Bedeutung ('...es war lauter Quatsch. Aber es tat seine Wirkung...').[61] Die Erbitterung des Kapitäns ist größtenteils damit zu erklären, dass er dieses Schiff (eine Metapher, im wortwörtlichen Sinne ein Mittel der Übertragung) mit dem Gegenstand seines Begehrens identifizierte und auf diese Weise die Zerstörung des Schiffes auch seine eigene Vernichtung hätte bedeuten können: 'Ein famoses Schiff war das, einfach süß, entzückend, delikat, wie ein Fräuleinchen, wie eine Geburtstagstorte, oder wie soll ich mich sonst ausdrücken?'[62] Dieses Zitat belegt natürlich zugleich, wie viele mögliche Bedeutungen das Schiff tragen kann. Störr hat Frauen in früheren Passagen des Romans bereits durch verschiedene Speisen ersetzt, worauf viele Rezensenten aufmerksam wurden. Anzunehmen ist diesbezüglich, dass noch weitere psychoanalytische Analysen zum Roman veröffentlicht werden, da der Text viele Möglichkeiten für eine solche Annäherungsweise bietet.

Abschließend möchte ich mit einem Zitat meine bisherigen Ausführungen zusammenfassen, wobei ich auf die rhetorische Figur der *Mise en abyme* zurückgreife. Überraschend ist dabei, dass auch hier eine Subversion der Rollenzuschreibungen zu beobachten ist: Störr benutzt die figurative Redeweise (solange der Erzähler das nicht enthüllt!) und es ist Lizzy,

die die Szene in die Welt der beschreibenden, eindeutigen Redeweise zurückbringt:

> Einmal rief ich auf solch einer Exkursion: 'Sieh doch mal an! Was der da für einen Kloß zum Munde führt' - und ich zeigte auf die riesige Gestalt eines blauen Mannes auf dem Schild an einer Vorstadtkneipe. Mit weit offenem Mund starrte er auf den vor ihm schwebenden Kloß, welcher in der Luft stehengeblieben war und bis ans Ende aller Zeiten vor dem Mund schweben würde.
> 'Nun sag, ist so einer nicht unglücklich?' rief ich. 'Da hat er den Kloß vor sich und kann ihn nie erreichen.'
> 'Ach, ach', sagte sie kopfschüttelnd und betrübt, 'kein schönes Los, Firmenschild zu sein.'[63]

In der Analyse eines Gedichts von Wallace Stevens schreibt J. Hillis Miller der rhetorischen Figur Mise en abyme eine besondere Bedeutung zu.[64] Dieser (wandernde) Begriff wurde aus der Heraldik entlehnt und bezeichnete ursprünglich das darstellungstechnische Verfahren, wobei auf dem Wappen eine verkleinerte Version desselben Wappens abgebildet wurde. Das bedeutet eine endlose Spiegelung, da man die Reihe immer wieder fortsetzen und die Abbildung immer mit einem weiteren Wappen ergänzen könnte. Zwischen Schild und Wappen bestehen ja keine großen Unterschiede; ein Schild stellt nämlich das weitverbreitetste 'Wappen' des modernen und profanen Zeitalters dar. Die Mise en abyme kehrt auf diese Weise in ihrer ursprünglichen Bedeutung zurück und summiert als eine poetische Figur eine der möglichen Lesarten des Romantextes: der Gegenstand des Begehrens (das Essen) kann nicht erreicht werden, ebenso kann der endgültige Sinn auch nicht gefunden werden. Das heißt gleichzeitig auch, dass hier in diese poetische Figur auch das verdichtet wird, dass eine Verdichtung unmöglich ist, da die Spiegelung nie aufhört: auf der Kakaoverpackung, die J. Hillis Miller erwähnt, sieht man eine Holländerin, die Volkstracht mit Holzschuhen trägt und in der Hand eine Kakaodose hat, auf der eine Holländerin in Volkstracht mit Holzschuhen und mit einer Kakaodose in der Hand abgebildet ist... Wir haben jedoch nur die Dose in der Hand, der Endpunkt der endlosen Ferne, die durch diese Spiegelung entsteht, bleibt uns verborgen (da es keinen Endpunkt gibt); nur die Oberfläche der Verpackung können wir anfassen.

Diese Mise en abyme führt jedoch doch irgendwohin zurück: nach Holland. Die Antwort auf die im Titel aufgeworfene Frage ist deshalb:

deswegen Holland, weil alle Wege dorthin führen. Von Störr erfahren wir jedoch, dass man auch in Holland keinen Halt mehr findet.

(Aus dem Ungarischen von Sándor Trippó)

Bibliografie

Füst, M. 1983. (4. Auflage). *Die Geschichte meiner Frau*. Berlin: Volk und Welt. (Aus dem Ungarischen von Mirza von Schüching).
Assmann, A. 2006. *Der lange Schatten der Vergangenheit (Erinnerungskultur und Geschichtspolitik)*. München: C.H. Beck.
Bal, M. 2002. *Travelling Concepts in the Humanities (A Rough Guide)*. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.
Bourdieu, P. 2001. *Masculine Domination*. Stanford: Stanford University Press.

Butler, J. [1993] 2011. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex*. Abingdon-New York: Routledge.
Draaisma, D. 2000. *Metaphors of Memory - A History of Ideas About the Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
Draaisma, D. 2004. *Why Life Speeds Up As You Get Older: How Memory Shapes Our Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
Fehéri, G. 2007. 'Egy végtelenül magányos regény (A feleségem története).' [Ein endlos einsamer Roman (A feleségem története / Die Geschichte meiner Frau)]. Szegedy-Maszák, M. & Veres A. (Hg.). *A magyar irodalom történetei III*. [Geschichten der ungarischen Literatur III]. Budapest: Gondolat. 390-402.
Füst, M. 1963. *Het geheim van mijn vrouw*. Lochem: De Tijdstroom. (Aus dem Ungarischen von László Sluimers).
Gadóczi, I. 2007. '"Testem csökönyös gyermek, nyelvem udvarias felnőtt" - A féltékenység alakzatai Füst Milán A feleségem története című regényében.' ['Mein Körper ist ein patziges Kind, meine Sprache ist ein höfflicher Erwachsener' - Formen der Eifersucht im Roman von Milán Füst A feleségem története (Die Geschichte meiner Frau)]. Szkholion. 2: 48-55.
Goudsblom, J. 1994. *Fire and Civilization*. London-New York: Penguin Books.
Goudsblom, J. 1997. 'Het raadsel van de mannenmacht.' Goudsblom, J. (ed). *Het regime van de tijd*. Amsterdam: Meulenhoff. 97-107.
Harmath, A. 2004. 'Feleségem, a Fikció (Füst Milán: A feleségem története).' [Meine Frau ist die Fiktion (Milán Füst: A feleségem története / Die Geschichte meiner Frau)]. *Alföld*. 2: 81-94.
Hillis Miller, J. 1976. 'Stevens' Rock and Criticism as Cure I.' *The Georgia Review*. 1: 5-31.
Mosse, G.L. 1996. *The Image of Man: the Creation of Modern Masculinity*. Oxford: Oxford University Press.
Schein, G. 2007. 'Az én-regényben a másik: a kapitány és felesége (Füst Milán: A feleségem története).' [Das Andere im Ich-Roman: Der Kapitän und seine Frau (Milán Füst: A feleségem története / Die Geschichte meiner Frau)]. *Irodalomtörténet*. 4: 451-475.
Takács M. 2005. 'Egy magyar regény, mely külföldön újra sikeres lehetne (Füst Milán: A feleségem története).' [Ein ungarischer Roman, der im

Ausland wieder erfolgreich sein könnte (Milán Füst: A feleségem története / Die Geschichte meiner Frau)]. *Nyári Egyetem*. 2: 6.

Eindnoten:

1 Bal, *Travelling Concepts in the Humanities*.
2 Draaisma, *Metaphors of Memory - A History of Ideas About the Mind*.; Draaisma, *Why Life Speeds Up As You Get Older*.
3 Füst, *Het geheim van mijn vrouw*.
4 Takács, 'Egy magyar regény, mely külföldön újra sikeres lehetne (Füst Milán: A feleségem története)'. 6.
5 Zu dieser Schlussfolgerung ist Ibolya Gadóczi in ihrer noch nicht veröffentlichten Studie zur Füst-Rezeption im deutschsprachigen Raum gekommen.
6 Mosse, *The Image of Man: the Creation of Modern Masculinity*, 5.
7 Ebenda, 4.
8 Goudsblom, *Fire and Civilization*.
9 Draaisma, *Why Life Speeds Up As You Get Older*, 208-209.
10 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*.
11 Ebenda, 401.
12 Ebenda, 9.
13 Ebenda, 13.
14 Ebenda, 57.
15 Draaisma, *Why Life Speeds Up As You Get Older*, 218-219.
16 Ebenda, 215.
17 Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, 55.
18 Draaisma, *Why Life Speeds Up As You Get Older*, 218-219.
19 Ebenda, 224.
20 Gadóczi, '"Testem csökönyös gyermek, nyelvem udvarias felnőtt"', 51.
21 Dieser Satz fehlt in der deutschen Übersetzung des Romans.
22 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 92.
23 Ebenda, 67.
24 Ebenda, 345.
25 Ebenda, 55-56.
26 Draaisma, *Why Life Speeds Up As You Get Older*, 45-48.
27 Ebenda, 47.
28 Ein gutes Beispiel ist dafür das folgende Zitat: 'Das geschah am neunzehnten November, ich erinnere mich noch heute an das Datum, denn ich erlebte damals eine Nacht solchen Taumels wie kaum je in meinem Leben. Ich wollte um jeden Preis vom Stockwerk hinunterspringen; die Tiefe übte eine derartige Anziehungskraft auf mich aus, daß ich meinte, mich am Tischbein anbinden zu müssen. Ich war in einer widerlich weichen Stimmung, gräßlich' Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 191. Retrospektiv erscheint der Selbstmordversuch schon als 'eine widerlich weiche Stimmung'. Daraus folgt u.a., dass der sich erinnernde Erzähler ein stabiles Selbstbild hat und Schwäche verachtet.
29 Draaisma, *Why Life Speeds Up As You Get Older*, 48.
30 Harmath, 'Feleségem, a Fikció (Füst Milán: A feleségem története)', 91.
31 Fehéri, 'Egy végtelenül magányos regény (A feleségem története)' 392.
32 Harmath, 'Feleségem, a Fikció (Füst Milán: A feleségem története)', 89.
33 Bal, *Travelling Concepts in the Humanities*, 24-25.
34 Ebenda, 51.
35 Ebenda, 28.

36 Harmath, ‘Feleségem, a Fikció (Füst Milán: A feleségem története)’, 83.
37 Es ist kein Zufall, dass die Performativität einer der sieben Begriffe ist, die Bal in ihrem Buch behandelt (*Performance and Performativity* - Bal, *Travelling Concepts in the Humanities*, 174-212.) Der Performativitätsbegriff hat einen großen Wandel erlebt und ist auch heute so dominant, dass der von Bal befürwortete kultureller Interpretationsansatz (d.h. man sollte die Historizität von Konzepten berücksichtigen - Bal, *Travelling Concepts in the Humanities*, 55.) nur auf einer postmodernen Deutung der Performativität beruhen kann.
38 Butler, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex*, xxi-xxiii.
39 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 87. Das Erstaunen über das andere Geschlecht beruht demzufolge nicht nur auf einer Fremdheitserfahrung, sondern auch darauf, dass es ‘heimlich’ und unbekannt bleibt, wie der Diskurs entsteht, der Sexus herstellt: ‘Neben ihrem Spiegel stand ein Paar Schühchen auf dem Tisch, so winzig, daß sie sogar einer Gemse zu klein gewesen wären, und klitzekleine Handschuhe lagen da und ein Taschentüchlein und noch allerlei Sächelchen, alles in größter Unordnung, und dennoch, wie wunderbar war das! Was ist das Geheimnisvolle an ihnen? Ja, die Frauen, was ist ihr Geheimnis?’ Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 32.
40 Butler, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex*, xxi.
41 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 99-100.
42 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 100.
43 Die performativen Akte nehmen mit dem Verschwinden der Ehefrau noch extremere Dimensionen an. Nach Bourdieu müssten Männer sogar untereinander immer wieder ihre Zugehörigkeit zum männlichen Geschlecht unter Beweis stellen (mit Spiel und Kampf), da Männlichkeit ein Konzept darstellt, das immer verhandelt werden muss (Bourdieu, *Masculine Domination*). Das ist vielleicht eine Erklärung dafür, dass weder der sich erinnernde, noch der erinnerte Erzähler Gewissensbisse wegen der Ermordung eines Mannes hat, denn die positive Bestätigung der männlichen Identität stellt die Gewalttat in den Schatten: ‘Ich drückte ihm mit meinem Kinn den Kopf nach hinten und versetze ihm nur einen Hieb. Das ist so meine Art. Und, ach ja, da hörte ich wieder das eigentümliche Krachen. In seinem Genick. Anscheinend ist ihm durch den Schlag der Halswirbel gebrochen, denn er starb dort auf der Stelle vor meinen Augen. Auch da fühlte ich nichts Besonderes, und das betrübt mich noch heute. Ich bin also doch noch nicht so alt, dachte ich, und das war alles.’ Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 301.
44 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 96.
45 Schein, ‘Az én-regényben a másik: a kapitány és felesége’, 467.
46 Am Anfang des zweiten Teiles, in London verstärkt sich dieses Phänomen. Der Kapitän fängt an, sich entsprechend den Stereotypen über das weibliche Geschlecht zu benehmen (er geht einkaufen). Der Rollentausch wird vollständig, als er sich in eine Frau in Matrosenuniform (!) verliebt: ‘Ich ging zum Barbier und machte Besorgungen; ich kaufte mir eine hübsche Armbanduhr, ein Dutzend englische Taschentücher feinster Sorte und andere Kleinigkeiten. [...] An eine junge Frau in Uniform erinnere ich mich noch genau, weil sie mich anhielt. (Die Heilsarmee veranstaltete einen Aufmarsch oder so etwas.) Mir war, als müßte ich dieser jungen Person bis ans Ende der Welt nachlaufen.’ Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 111-112.
47 Schein, ‘Az én-regényben a másik: a kapitány és felesége’, 465.
48 Harmath, ‘Feleségem, a Fikció (Füst Milán: A feleségem története)’, 86.
49 Goudsblom, ‘Het raadsel van de mannenmacht’.
50 Schein, ‘Az én-regényben a másik: a kapitány és felesége’, 475.
51 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 116-117.
52 Goudsblom, ‘Het raadsel van de mannenmacht’.
53 Ebenda.
54 Ebenda.
55 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 117.
56 Goudsblom, ‘Het raadsel van de mannenmacht’.
57 Fehéri, ‘Egy végtelenül magányos regény (A feleségem története)’, 395.
58 Goudsblom, *Fire and Civilization*.
59 Füst, *Die Geschichte meiner Frau*, 39.
60 Ebenda, 44.
61 Ebenda, 43.
62 Ebenda, 34.
63 Ebenda, 85-86.
64 Hillis Miller, ‘Stevens’ Rock and Criticism as Cure I.’

Erzsébet Horváth

‘Carry each other's burdens’ Children's aid missions in the Netherlands

Abstract

In the 20th century the Dutch government and the Dutch people undertook the mission of helping socially deprived children on several occassions. The Hungarian and the Dutch Reformed churches have been tied by a close, brotherly bond for several centuries. The major organizer of the children's holiday scheme was László Pap, Reformed minister, professor of theology in Budapest. 500 children on board of the first train traveled to the Netherlands on July 12th, 1948 and on January 19th, 1949 they arrived home.

All the children are perfectly happy in their host families. The children are more than satisfied with their host families and vice versa. They had also found many friends, brothers and sisters, and had become family members.

Keywords: children's aid mission, children's holiday scheme, family, love, a puritan lifestyle of prayer and piety, perpetual example, László Pap, professor, Budapest, H. Th. Obbink, professor, Utrecht, Baron Van Tuyll van Serooskerken from the Hague, Bishop László Ravasz, Budapest, Dutch Protestant families, Utrecht, Hilversum and Haarlem

In the 20th century the Dutch government and the Dutch people undertook the mission of helping socially deprived children (whether they were German, Hungarian or other nationalities) on several occassions. After the First World War more than 25,000 (according to some researchers, as many as 28,563) children were accommodated in Dutch host families.

In addition, after the Second World War there were several children's aid missions that were especially aimed at helping Protestant children,

including children belonging to the Reformed church. Attention was drawn to these missions by Erzsébet Kígyós' exhibition displayed in the Szabó Ervin National Library in the spring of 2008. Subsequently, I started collecting the relevant documents and manuscripts in our local archives as well as the Ráday Archive. The present study is based on the available documents, newspaper articles and memoires.

The Hungarian and the Dutch Reformed churches have been tied by a close, brotherly bond for several centuries, exemplified by the peregrination, the freeing of galley-slaves as well as the cooperation and support of various institutions and congregations. This close bond between the Hungarian and the Dutch Reformed church congregations has been, over the centuries, characterised by the Biblical passage given in the title.

Before discussing the children's aid mission that occurred sixty years ago, let me highlight a lesser-known fact, namely that 'in 1941 and in subsequent years (up to 1943), the German authorities, despite our great efforts, prevented us from helping Dutch children'.[1] Hungarian Reformed Christians were planning to accommodate socially deprived Dutch children in Hungarian host families. However, the plan was thwarted, since the Germans obligated the Hungarian Reformed church to accommodate ten German children for every Dutch child they were going to host.[2]

Should the Hungarian Reformed church have come up with a children's holiday scheme? We would certainly think that the answer is yes, however, the historical conditions at the time presented a very complex picture. A children's holiday scheme was initiated by the Dutch in 1948, however, dignitaries in the Hungarian Reformed Church were hesitant on account of being familiar with the conditions in the post-war Netherlands. On 24 July, 1947, László Pap wrote a letter to his former teacher from Utrecht, professor H. Th. Obbink and Baron Van Tuyll van Serooskerken from the Hague, in which he informed them that Miklós Kőszeghi-Knébel, a representative of the Hungarian Catholic Church held negotiations in the Netherlands about a children's aid mission, and that László Pap himself, with the prior consent of Bishop László Ravasz, was willing to join the negotiations as a representative the Hungarian Reformed Church. Pap raised the question of whether or not such a mission was possible in the Netherlands, on account of its weak post-war state, but was quick to add that the Dutch would have the final say in the matter. Pap also expressed to Van Tuyll his full support and willingness to cooperate in organizing the mission so that Dutch protestant families could join the children's holiday scheme.[3] Consequently, László Pap

travelled to the Netherlands on Van Tuyll's invitation. Upon his return to Hungary, Pap talked to Bishop Ravasz, and in his letter of 6th November, 1947 he motions that they should propose to Van Tuyll that negotiations should be held on the matter between the two churches. The Hungarians set up a committee for this purpose, and asked that the Dutch Reformed Church do likewise, delegating members of various congregations of the Dutch Reformed Church.

The concept of a children's holiday scheme was adopted by a different party as well. Erzsébet Kisjókai Szakái, who was a Dutch resident on account of her marriage, and who had been acquainted with László Ravasz ever since her childhood, corresponded with Bishop Ravasz extensively about the Hungarian children's holiday scheme. On 2nd September, 1947 Ravasz wrote:

> 'At first, we were of the opinion that the Dutch society should not be burdened with a Hungarian children's aid mission for the time being. We were sorry to see that Prelate Knébel was doing just that. Therefore, we asked for confidential information from various sources. In the meantime, it became apparent that a Catholic and a Jewish children's aid mission were in progress, and that we could not responsibly ignore the possibility of a children's aid mission initiated by the Hungarian Reformed Church as well, both for the sake of the poverty-stricken children who belonged to the Hungarian Reformed Church, and for the sake of Dutch reformed Christians who were willing and able to provide support in the matter. We will notify the Synod of the Dutch Reformed Church about our decision and will support the children's aid with all the necessary resources that are at our disposal.'[4]

The cause of a holiday scheme for Reformed Christian children was also taken up by Tivadar Ács, managing vice-chairman of the World Federation of Hungarians. Accordingly, he offered his full support and help to Bishop Ravasz in a letter he wrote on 30th July, 1947:

> '... the Dutch society has voiced a concern about the plans that only Catholic Hungarian children are to be involved in the children's holiday schemes, and strongly objects to the fact that Koszeghi-Knébel keeps asserting that only Catholic Hungarian children are eligible for the holiday schemes... Our own protest was of no consequence, therefore, we contacted the Ministry of Foreign Affairs and asked them to inform Miklós Koszeghi-Knébel about the actual state of affairs, even more so, since Cardinal Prince Primate Mindszenthy, in his ordinance to the Actio Ca-

> tholica, referred to a holiday scheme for Hungarian children, not exclusively Hungarian Catholic children.'[5]

In his reply, Bishop Ravasz asks for support, but openly admits that

> 'when the Catholic mission was launched, and the Dutch Reformed Christians enthusiastically offered their full support, ... we decided that we could not accept such a service. From our own experience we know for a fact that Dutch children have to endure even more hardships than Hungarian children: therefore, our moral obligation would be to organize a holiday scheme in Hungary for Dutch children. However, our responsiblity towards the hardships experienced by many Hungarians entices us to reconsider and renegotiate the matter at hand.'[6]

The difficulty in making a decision was highlighted by the fact that after the war there were 45,000 abandoned children and 7,000 children had disappeared. Moreover, when Hellstern, secretary general of the Swiss Relief Committee of the World Council of Churches (WCC), gave an account of his visit to Hungary in 1948, he observed that there were abandoned cities and there was not enough food.[7]

Supporters, co-workers and the activity of organization

On behalf of the Netherlands, it was Katalin Kuyper who supported the children's holiday schemes most efficiently. She and Erzsébet Szakái compiled a list of sponsors (ministers, professors, church dignitaries) who supported the cause, and who were candidates for the committee they were going to set up. In 1947 and 1948 Katalin Kuyper visited Hungary on several occasions, moreover, she had visited several times before, in the 1920s, and played a role in establishing the Budapest Fasor Julianna School of the Reformed Church in 1926.

Bishop Ravasz's role was determined by his functions as a church dignitary: he was Bishop of the Danubian Reformed Church district, clerical chairman of the Synod of the Hungarian Reformed Church (MRE), as well as clerical chairman of the Convent. The holiday scheme was in his hands, he was authorized to give commissions as well as to initiate any action.

The major organizer of the children's holiday scheme was László Pap, Reformed minister, professor of theology, chairman of the Committee for

Rebuilding the Universal Church. László Pap lived between 1908 and 1983. He graduated as a master of theology in Debrecen, then held scholarships in the Netherlands and in Switzerland. Some of his excellent professors included Kálmán Kállay from Debrecen, who visited the Netherlands several times in the 1920s and encouraged the Dutch to launch holiday scheme programmes for Hungarian children; as well as professor Th. Obbink in Utrech and L. Köhler in Zurich. Pap obtained a doctoral degree in Utrecht in 1933, and received the Dutch Queen's Commendation for his doctoral dissertation. From 1938, he was a professor at the Academy of Theology in Budapest. He was close friends with John Mackay, chairman of the Theological Seminar at Princeton as well as with Visser't Hooft, secretary-general of WCC. He was on confidential terms with the latter even in the greatest of hardships. Pap represented the Hungarian Reformed Church at many international councils. He was a board member of the World Church Council as well as the World Communion of Reformed Churches.[8] In the 1946 WCC Genova Council, Pap raised the issue of Hungarian prisoners of war who had still not been allowed to return home. Mr. Root, who participated in the discussion on behalf of the US, made reference to this in a radio broadcast, as a result of which László Pap was denied visa to the US.[9] At the time of the 1956 revolution, Pap was a member of the Executive Board of the Hungarian Reformed Church (alongside Bishop Ravasz, and general superintendent János Kardos, who was a lawyer), consequently, he was not allowed to teach from March 1957 and as of July 1st, 1958, he was officially discharged from the Academy of Theology. He was made to resign the post of director-general of the Ráday Collection in 1957. On 29th November of the same year, the Dean of the Faculty of Theology at the University of Utrecht wanted to invite him to teach in Utrecht, however, his letter was returned to the sender marked as ‘addressee unknown’. In September 1958, Pap's bishop stationed him as a minister in Murga, Tolna county, a village that had 250 inhabitants and could only be reached on foot. On January 13th, 1963, he was put on half-pay by the bishop of Szamosköz, In May, 1963, he retired on the recommendation of the Office of State and Church (ÁEH). Afterwards, he lived in Leányfalu until he died in 1983.

On 12th November, 1947, László Pap was put in charge of the management of the children's holiday scheme in the Netherlands by László Ravasz, who acted as chairman of the Synod and clerical chairman of the General Convent.

> '…dignitaries in the Dutch Hervormd Church have expressed their willingness to place Hungarian children in holiday schemes. On November 11th, 1947, the executive board of our Convent was deeply moved to learn of yet another token of unselfish, loving kindness displayed by our Dutch brothers in Christ and we decided to accept it… In the hope that this assignment will be performed to the satisfaction of both interested churches and to the physical as well as spiritual growth of the children involved …May the Lord of the Church bless this service.'[10]

It is clear from the above that László Pap was the most suitable person for such an assignment, even more so, because he was, on the Synod's authority, the chairman of the Committee for Reconstructing the Universal (Oecumenic) Church between February 4th, 1946 and September 1st. We have to mention at this point that in this capacity he oversaw the postwar reconstruction of the Protestant (Evangelical, Unitarian, Methodist, Babtist) and Greek Catholic churches.[11] He was in charge of distributing all (cash and other) donations. In the course of the second stage of the children's holiday scheme, not only Reformed Christian, but Evangelical and Babtist children were also on the list of participants.

János Dómján, a minister of the Reformed Church, was also put in charge of the Dutch holiday scheme by the Synod, on account of him being the director of the Social Service of the Hungarian Reformed Church, and because he had experience in managing the children's holiday schemes in Switzerland and in Denmark.[12] Consul Fledderus and Mr. A. Hooft, the Dutch Ambassador to Hungary, also aided the mission, the latter was a direct descendant of De Ruyter.

In the Netherlands, the members of the committee set up by Erzsébet Szakái and Katalin Kuyper were the following: prof. Dekker, prof. A.A. van Ruler Hilversum, Báron Van Tuyll van Serooskerken, secretary of the Inter-Church Reconstruction Committee, the Hague, prof. E.W. Groshcidc, Vrije Universiteit, Amsterdam, prof. Miskotte, Leiden, A. Hofman, director of the Diaconal Office of the Gereformeerd Church, Utrecht, Mr. Jaski, head of the Medical Department of the Dutch Red Cross.

László Ravasz and László Papp

The sponsors were the Hungarian Reformed Church congregations and communities in the US, headed by dr. Ferenc Újlaki, Washington, Kossuth Building, and István Szabó, Cleveland. Pap asked them for money to be spent on food, and instructed them to send the money they collected to Van Tuyll in the Netherlands.[13]

The actual invitation came in A. Hofmann's letter addressed to Pap and the General Convent on 5th November, 1947.

In his reply, Pap thanked him on behalf of the Hungarian Reformed Church for inviting the Hungarian children: 'Our church finds it hard to accept the invitation, since we are fully aware that the conditions in your country are hardly better than ours, we are, however, compelled to accept the kind invitation on account of our responsibility to our children.'[14]

After the above exchange of letters, the actual activity of organization began. On 3rd December, Pap asked Van Tuyll for specific details about the number of children the Reformed Church could host, the planned duration of their stay, the date of arrival in the Netherlands, whether there were any special requests with respect to the children's age and gender,

and he also inquired about the results of the Church's negotiations with the Dutch government. He sent the same letter to Hofmann. Van Tuyll's reply, due to his illness, came only in February 1948. He wrote that they could host 500 children, and that they needed to discuss some practical details on the basis of the German children's holiday schemes. On the Hungarian side, it was the holiday schemes in Switzerland and Denmark that provided the basis for the planning process. In April, Van Tuyll gave Pap the specific answers he had asked for: they were willing to host 500 children aged between 6 and 14, for an expected duration of six months, as it was still undecided whether they should host 1000 children for three months or 500 children for six months. He also gave Pap details about the practical tasks: questionnaires about each child needed to be filled and sent to the Dutch Immigration Office in order for the children to get visas. He also wrote about the children's travelling expenses and their funding: the tickets cost about 42 guldens each for a one-way trip, and they expected the parents to pay for the travel expenses in foreign currency. It was planned that the Hungarians would pay for the travel expenses incurred by the trip to the border of the Netherlands, inside the Netherlands, however, the donations offered by István Szabó and the Evangelical and Reformed Churches in Cleveland would cover the costs. The baron left the final decision to the Dutch Red Cross, as they had experience planning the holiday schemes for Hungarian Catholic children.[15] Who were they expecting? Regardless of gender, they were expecting children who were socially deprived, anemic, underfed, and especially city-dwellers, since it was more difficult to make ends meet in the cities. In addition to completing the questionnaires, they needed to provide medical proof that the child had no tuberculosis or any other infectious disease, and that he/she did not weigh more than the pre-defined maximum weight. They also needed to indicate the child's level of German proficiency, which was important with a view to communicating with the host environment.

The families' application forms were, for the most part, submitted to the local reformed minister, who laid them before János Dómján, the head of the Social Department of the Hungarian Reformed Church. János Dómján had been previously involved in the holiday schemes of Reformed children in Denmark and Switzerland. Several individual requests were addressed to him as well as to László Pap from Hungary as well as from the Netherlands. László Pap observed the conditions of the scheme to the letter, there were no exceptions. If a child was eligible, he supported his/her application, if someone was, for example, overweight; they could

not travel to the Netherlands. There was some unexpected confusion caused by some decade-long Dutch-Hungarian friendships: some Dutch people asked László Pap to include on the list the child of the person who had been hosted at their family in the 1920s. The intentions and offers were commendable, however, the only criterion was whether or not the child in question was in need of help and, therefore, eligible for the programme. In the course of the selection process, special attention was paid to proportional representation in accordance with the size of particular Church districts and to Katalin Kuyper's request for a sizeable population of children from Székesfehervár and the Vértesalja Church District to be put on the list of 500 eligible applicants. According to László Pap's plans, 200 children were to be included from Budapest, 150 from the Tiszántúl (Trans-Tisza) region, 50 from the Transdanubian district, and 50 from Vértesalja.

Because of the high travel expenses (HUF 180 on average), which most parents were unable to afford, László Pap asked the ministers that the congregation should supplement the expenses of the child/children they recommended.

Unfortunately, not every minister complied. Many children were sent without proper coverage for the travel expenses. The organizers had experience because of the holiday schemes in Switzerland. Many families were unable to send their children because of the expenses that could amount to as much as HUF 200. This was why László Pap turned to his American friends, as mentioned above. On May 15th, 1948 he received a letter from the Inter-Church Reconciliation Committee (ICRC), which stated that István Szabó had sent $20,000 to the ICRC, which was supposed to cover meals for 1000 Hungarian children, and that the money could be spent on travel expenses as well. The problem was only solved in the spring of 1949, when the Dutch Red Cross offered to cover the travel expenses for the German and Dutch stages of the journey, the rest was paid for by the Hungarian children's families as well as the Hungarian Reformed Church.

The Dutch also made considerable preparations in order to be able to receive the Hungarian children. On January 15th, 1948 the organizers sent out a circular letter to the host families:

> ‘It was with pleasure that we learned that You are willing to host a Hungarian child in your family for the period of six months. We are fully aware of the difficulties posed by the language barrier, different customs

> and other cross-cultural differences, as a result, we would like you to participate in an orientation to be held in Haarlem on January 23rd, Wednesday, in the course of which a Hungarian theologian, who studies in Amsterdam, will give an account of Hungarian customs as well as the post-war conditions in Hungary. We also hope to give you some basic information about the Hungarian language. There are some women who speak Hungarian and are more than eager to help You as well as the social workers of the congregation and the Hungarian children. You can contact them on January 23rd and you will have the opportunity to ask them any questions.'[16]

The host families were provided with a list of things they should pay special attention to: e.g. the child's weight, state of health, health insurance, the children's correspondence with their parents, their school attendance, and they were warned not to allow strangers to take the children away, and that they could only be transferred to other families with the prior consent of the organizers. The organizers also asked the host parents not to spoil the Hungarian children and to treat them as if they were one of their own.

After the above preparations on both sides, at 8.30 p.m. on July 12th, 1948, a train left Budapest Keleti (Eastern) Station with 500 children, 40 Dutch Red Cross volunteers and Mr. A. van der Walle on board. Mr. Hooft, the Dutch ambassador and his wife, as well as Fledderus, the Dutch consul were also present at the station to see the children off. After the Hungarian and the Dutch national anthems and a few words of thanks and good-byes, the train left the station with 500 children on board, all of whom were wearing small cardboard tablets around their necks with their names, place and time of birth, their parents' names and place of residence on them. Food for the journey was provided by the Dutch Red Cross.[17]

After arriving in Utrecht, the children were camped in Horst and Well, which helped them adjust to the new spiritual and cultural environment. Theologians Ilona Kovács and József Végh from Budapest were also present; they had come with the specific purpose to help the children adjust to the new circumstances.[18] The children were accommodated at host families in Utrecht, Hilversum and Haarlem, as well as in communities nearby. The purpose of this was so that speakers of Hungarian were close at hand and that they could contact each other more easily.[19]

What did they want to give to the Hungarian children? Family, love, a puritan lifestyle of prayer and piety, and, naturally, nutritious food, and

whatever the fresh air and undulating waters of the Netherlands could provide.

Being a conscientious minister, László Pap visited some of the children in the Netherlands, asked them how they were doing, asked them about their experience in the host families, and, naturally, informed their families about what he had heard from them.[20]

In 1948 Van Ruler, professor at the University of Hilversum, later Utrecht, described the Hungarian children's experience in the Netherlands as follows:

> 'In the Netherlands, there are 7-8 children in most families, thus, it does not make too much of a difference to provide for a ninth. Naturally, taking care of Hungarian children, who are in need of physical as well as spiritual recovery from the horrors of war, is a great responsibility: the members of the host families need to make them forget the horrors they have experienced, as well as their disappointment in adults, moreover, their faith in God as well as in men needs to be strengthened. In addition, we needed to give them something for the road, something lasting, that they could keep for the rest of their lives, like a wanderer's cane. Inviting and hosting Hungarian children after the war was a very challenging mission.'[21]

Something for the road

László Laudon, an elder at the Óbuda Reformed congregation, was ten years old in 1948, when he was hosted by a childless family in Aalsmeer. They still keep in touch on a regular basis, what is more, the Dutch host father, as an elder of his congregation, took the initiative to support the Hungarian congregations. It was from him that László learnt the following: 'Life is like sitting in a rowing boat, one of the oars is the labour you do, the other is your faith. You need to use both so that the boat can move forward.'[22] This was very aptly put, indeed. Labour and faith are what we need for the road, and we need them both in order to make progress.

The first train with 500 children on board did not even start rolling when negotiations about a second scheme had already started. The second one was going to be Ecumenical, 150 Evangelical and 20 Baptist children were going to travel alongside 330 Reformed children. On July 20th, the list of the children who were going to travel was finalized.

Sent on 16th September to the parents of the children listed below.

IZ33E.

Dear Brothers and Sisters in Christ,

In my capacity as the Hungarian chief organizer of the children's holiday scheme in the Netherlands, I recently visited the following children in the Netherlands:

Mirjam Holló from Debrecen – Heemstede, Katalin Kiss from Debrecen – Heemstede, Erzsébet Pallay from Budapest – Hoofddorp, Antal Tóth from Budapest – Haarlem, Tamás Tóth from Tata – Aerdenhout, Hilda Uhrin from Rákospalota – Haarlem, Ilona Horváth from Bicske – Utrecht, Anna Jezernitzky from Pestszentlőrinc – Utrecht, Zsuzsanna Lévay from Budapest – Utrecht, Béla Seke from Debrecen – Utrecht, Emő Kistelegdy from Miskolc – Utrecht, Almos Sipos from Kisujszállás – Utrecht, Margit Fehér from Bicske – Utrecht, Eszter György from Miskolc – Utrecht.

All the children are perfectly happy in their host families. The children are more than satisfied with their host families and vice versa. There are children who gained 4-5 kilograms during the first few weeks. Here are some individual concerns: Mirjam Holló and her host family complained that she wasn't receiving any letters from home. Could the parents, please, write to her. Katalin Kiss's host parents informed me that her father had died and asked me to tell her. I didn't find it necessary and thought the child should find out when she returns home. Could her mother, please, take this into consideration in her correspondance to her. Finally, Hilda Uhrin asks her parents to write to her, as she has no news of them.

All parents can rest assured that their parents have found warm homes in the Netherlands.

Budapest, September 15th, 1948.

Yours sincerely,
Dr László Pap

László Pap's letter about the Dutch rescue mission

The journey was planned for the second part of August, or the beginning of September. All the arrangements had been made; what's more, the Dutch Oecumenic Reconstruction Committee had planned two additional holiday schemes, all in vain. The Hungarian Government in agreement with the Ministry of Social Welfare cancelled any further holiday schemes in the Netherlands. The explanation was that there was no need for further help, the conditions in Hungary were fine, and, accidentally, 50 Roman Catholic children did not return home on the train to Hungary in July.[23]

On January 19th, 1949, 491 reformed Christian children arrived home, 9 were left behind because they were ill. The children had apparently gained in strength, they were nicely dressed and were carrying 2000 pieces of luggage with them. The child who had gained the most weight had put on 22 kilograms. The children had learnt to speak Dutch, and got accustomed to the Dutch lifestyle of being thrifty, going to church on a regular basis, giving freely to others, all of which had a major impact on the rest of their lives as well. They had also found many friends, brothers and sisters, and had become family members.[24]

The Dutch families were keen on hosting Hungarian children in the 1950s, after the revolution of 1956 as well.

Carry each other's burdens and so live out the law of Christ.

Many thanks for setting a perpetual!

Bibliografie

Pap, L. 1992. *Tíz év és ami utána következett* 1945-1963. [Ten years and after 1945-1963]. Bern-Budapest: Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem.
Anonymus, 1948. 'Üres városok Hollandiában, nyomor Európaszerte'. [Deserted cities in the Netherlands, destitution across Europe]. Élet és Jövő. [Life and Future]. 10th January: 7.
Karasszon, I. 2008. 'Tudós a családban. Pap László portréja'. [A scientist in the family: a portrait of László Pap]. *Téka.* 5-8.
Anonymus 1948. 'A Református Szociális Szolgálat'. [The Social Service of the Reformed Church]. Élet és Jövő [Life and Future]. 10th January: 3.
Anonymus 1948. 'Elindult az első gyermekvonat Hollandiába.' [The first children's train has left for the Netherlands]. *Élet és Jövő*. [Life and Future]. 24th July, Vol. 5.
Hideg, L. 1948a. 'Egész Hollandia várta a magyar gyermekek érkezését'. [The whole of the Netherlands was waiting for the Hungarian children to arrive]. *Élet és Jövő.* [Life and Future]. 7th August: Vol. 3.
Hideg, L. 1948b. 'Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz'. [A message from the Netherlands to the Hungarian parents]. *Élet és Jövő.* [Life and Future]. 27th November: Vol.2.
Szakál, E. 1948. 'Magyar gyermekek Hollandiában'. [Hungarian children in the Netherlands]. *Élet és Jövő.* [Life and Future]. 19th July: 6.
Szetey, S. 2008. 'Hit és munka. [Belief and labour]. *Téka.* 3-4: 3-18.
Beliczay, A. 1987. 'Holland-magyar református kapcsolatok a II. világháború után'. [Dutch-Hungarian relations in the reformed congregations after World War II]. *Confessio.* 4: 22-24.
Anonymus, 1949. 'Így jöttek meg Hollandiából gyermekeink'. [The arrival of our children from the Netherlands]. *Élet és Jövő.* [Life and Future]. 22nd January: 4.

Archival sources

Magyarországi Református Egyház Zsinati levéltára. (MREZSLEV) [Synodal Archives of the Reformed Church of Hungary] Nr. 11.
Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára [The Ráday Archives of the Danubian Church District] Nr. 2.

Eindnoten:

1 Pap, L. Budapest, 18th August 1947. letter to Ravasz, L. Magyarországi Református Egyház Zsinati levéltára. (MREZSLEV) Nr. 11.
2 Pap, L. *Tíz év és ami utána következett* 1945-1963, 13.
3 Baron Van Tuyll. The Hague, 24th July, 1947. letter to Pap, L. MREZSLEV. Nr. 11.
4 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. (Ráday). Nr. 2.1.f.A, 743-1947.
5 MREZSLEV. Nr. 11.
6 Ráday. Nr. 2.1.f.A,722-1947.
7 Anonymus, 'Üres városok Hollandiában, nyomor Európaszerte', 7.
8 Karasszon, 'Tudós a családban. Pap László portréja', 5-8.
9 Pap, *Tíz év*, 28.
10 MREZSLEV. Nr. 11. 7416-1947.
11 Ibidem. The minutes of the General Convent of the Reformed Church in Hungary. Budapest. 71-1946. 54.
12 *Anonymus 1948. 'A Református Szociális Szolgálat'*, 3.
13 MREZSLEV. Nr. 11: 13th November 1947.
14 Ibidem, 2nd December 1947.
15 Ibidem.
16 Ibidem. The original Dutch circular was translated into Hungarian by Nóra Árvay, a Dutch major at Károli Gáspár University of the Reformed Church, Faculty of Arts.
17 János Dómján was unable to travel to the Netherlands as he didn't get a visa. When saying farewell, László Pap as well as a student from the Julianna School said a few words in Dutch and thanked the host families for the opportunity. Anonymus. 'Elindult az első gyermekvonat Hollandiába', 5.
18 Hideg, 'Egész Hollandia várta a magyar gyermekek érkezését', 3., Hideg, 'Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz', 2.
19 Baron Van Tuyll. 15th May 1948. letter to Pap L. MREZSLEV. Nr. 11.
20 Pap, L. Budapest 15th September 1948. letter. MREZSLEV. Nr. 11.
21 Szakál, 'Magyar gyermekek Hollandiában', 6.
22 Szetey, 'Hit és munka', 13-18.
23 Beliczay, 'Holland-magyar református kapcsolatok a II. világháború után', 22-24.
24 Anonymus, 'Így jöttek meg Hollandiából gyermekeink', 4.

Enikő Gaál

Hongaars Hulpcomité voor Bedrijfsopleiding

Abstract

The Netherlands, like other Western European countries, did its share in accepting the 1956 refugees. However, it is perhaps not generally known that it tried to choose the refugees on basis of its labour market needs. In light of this it preferred to recruit miners or workers suitable for mining from the Austrian refugee camps.

The placement and resumption of studies of university students and the secondary students wishing to go on to universities happened quickly and smoothly, owing to the effective organizational work of the Dutch UAF (Universitair Asylfonds).

There were not so bright prospects for young workers. Ede Flór, who was helping as an interpreter at the reception of the refugees, quickly noticed that the further education or professional placement of technical and industrial students did not fit into the plans of the higher circles. According to their plans, a good part of the workers would have been employed by the Limburg and Noordoostpolder mines. To avoid this, for the longer-term benefits and better living conditions of the boys, Ede Flór, confronting the political will, set up the The Relief Committee of Hungarian Industrial Apprentices (Hongaars Hulpcomité voor Bedrijfsopleiding).

Among his goals were to let the boys give a try in their profession and/or place them to companies where they can learn a vocation. To intercede for these boys at authorities of the host countries to provide them vocational education.

The Relief Committee also organized its own bridge, bilingual courses. In addition, it shouldered the interest representation of the workers, the liaisoning with plants employing Hungarians. The Committee considered its own duty to motivate the working youth to study, did not let these often very young teenagers go astray who, in many cases came without their parents to an unknown world. It did not wish to isolate them from the host society but to foster adaptation, success and better progress in the new and chosen homeland - even if it was initially thought to be temporary.

Compared to the already existing and the newly formed Hungarian associations in the Netherlands, the Relief Committee served a very different purpose and thus fulfilled a significant role.

Keywords: Cultural history 20th century, Dutch-Hungarian relationship, pedagogy, Hungarian emigration

Ter gelegenheid van het vijftigste jubileum van de Hongaarse revolutie en vrijheidsstrijd 1956 verschenen talloze artikelen in de westerse pers. Een toonaangevend landelijk dagblad van Nederland herinnert zich een merkwaardig artikel over de Hongaarse opstand. Vooral de volgende laatste zin van het lange full-page artikel trekt de aandacht. '*De selectie aan de poort was toch succesvol geweest, maar anders dan gedacht*.'[1] Het artikel vertelt dat het concept van de Nederlandse regering ten aanzien van de vluchtelingenselectie is mislukt. De vluchtelingen moesten nog in de Oostenrijkse vluchtelingenkampen volgens vooraf opgegeven criteria van de overheid uitgekozen worden, maar dit plan was niet goed uitgevoerd. De publicist voegt er echter snel aan toe: wat de in Nederland gevestigde Hongaren betreft is er toch geen reden tot klagen. Het citaat laat dus vermoeden dat we, achteraf gezien, vanuit het perspectief van vijftig jaren, kunnen vaststellen dat de toegelaten Hongaren toch goed uitgekozen waren omdat ze goed geïntegreerd zijn. '*Maar anders dan gedacht'*, anders dan de oorspronkelijke bedoeling was. Om deze 'andere manier' te illustreren stel ik nu onderaan een Hongaars hulporgaan, het zogenaamde *Hongaars Hulpcomité voor Bedrijfsopleiding* voor.

Na de mislukte Hongaarse vrijheidstrijd gaf Nederland, zoals de meeste Westerse landen, gehoor aan een internationale oproep en liet uiteindelijk drieduizend Hongaarse vluchtelingen op permanente basis tot het land toe. De verwelkoming en de opvang was vriendelijk, warm en barmhartig. Maar bij het werkelijke beeld hoort echter dat in het toelatingsbeleid ten aanzien van de vluchtelingen Nederland haar eigen belangen voor ogen hield. Het voornaamste criterium voor de komst van de Hongaarse vluchtelingen was de inzetbaarheid in de Nederlandse economie. De selectie in de Oostenrijkse vluchtelingenkampen was gericht op het opnemen van economisch waardevolle vluchtelingen. Vooral geschoolde, jonge en ongehuwde Hongaren waren welkom. Verder had Nederland toen mijnwerkers en polderwerkers nodig. Het plan was dat de vluchtelingen in de Jaarbeurshallen in Utrecht werden ondergebracht voor registratie en verzorging, waarna men door zou stromen naar aanbiedingen van het particuliere initiatief.

Hongaarse vluchtelingen in de Julianahal te Utrecht

Dankzij het efficiënte coördinatiewerk van het Nederlandse *Universitair Asylfonds* (*UAF*) verliep de huisvesting en de voortzetting van de studies van de studenten of potentiële studenten soepel. Het vooruitzicht van de arbeidersjongeren was niet zo positief. Het overgrote deel van de vluchtelingen bestond uit jonge (uit de leeftijd van 16-24) geschoolde en ongeschoolde fabrieksarbeiders en boerenjongens.

Ede Flór, student van de *Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten* woonde vanaf 1948 in Nederland, en hij hielp bij de opvang van de vluchtelingen als tolk. Hij merkte snel dat er voor de inburgering van de boven genoemde jongeren geen protocol was. Het eventuele doorgaan met de studie, of het werken op eigen vakgebied van bijvoorbeeld de technische scholieren, paste niet bij de visie van de overheid. In de zin van de overheidsplannen hadden de mijnen in Limburg of het werkterrein van de Noordoostpolder het grote deel van de arbeidersjongens verwacht. Om dit te voorkomen en om voor deze jongens wat betere levensomstandigheden te kunnen scheppen ging Ede Flór tegen de politieke wil in. Hij won invloedrijke personen en ondernemingen voor zijn zaak en richtte het zogenaamde *Hongaars Hulpcomité voor Bederijfsopleiding* op.[2]

In overeenstemming met de betreffende ministeries en instanties was zijn bedoeling om deze jongeren bij bedrijven en ondernemingen onder te brengen waar ze de in Hongarije geleerde vakkenis zouden kunnen gebruiken, of waar de mogelijkheid bestond om verder te kunnen studeren. Met andere woorden: het *Hulpcomité* probeerde als een soort 'voogd' op te treden in dienst van de vakopleiding van de jonge vluchtelingen. Zij bemiddelde tussen de Hongaren, potentiële vakscholen, cursussen en bij geschikte Nederlandse instellingen om goede leercondities te scheppen. Bovendien startte het *Comité* in samenwerking met de *Nederlandse Federatie voor Vluchtelingenhulp*[3] en de *Stichting van den Arbeid Commissie Vakopleiding*[4], vanaf oktober 1957 eigen cursussen op. Deze tweetalige, voor de leerlingen gratis te bezoeken cursussen funcioneerden als voorbereiding (of als brug) voor de toelating tot het Nederlandstalige vakonderwijs. Het grootste deel van de kosten werd door de *Vluchtelingenhulp* betaald. Evenals een centraal bureau met twee personen die voor het groeiende organisatiewerk van het *Comité* ter vervoeging werd gesteld. Als eerste stap onderzocht het nieuwe Hongaarse hulporgaan op welke plekken de meeste vluchtelingen terecht waren gekomen en welke steden dus geschikt waren om de cursussen te starten (Amersfoort, Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Enschede, Den Haag, 's Hertogenbosch, Helmond, Rotterdam, Utrecht, Zaandam, Nijmegen, Haarlem, Hengelo). Daarna verzocht het een of twee Hongaren ter plaatse die het Nederlands min of meer beheersten, om als regionale contactpersonen in de organisatie op te treden. Hun opdracht was open brieven (rondzendbrieven) te zenden waarmee de potentiële kandidaten geïnformeerd werden over de parameters van de cursus, en waarin het belang, de noodzaak en het nut van de voortzetting van de beroepsopleiding werd benadrukt. De mogelijkheid van terugkeer naar Hongarije gebruikte men ook als motivatie in deze brieven: 'Vergeet niet dat jullie Hongaren zijn! Ergens, in het vrije Hongarije hebben jullie een missie: de weg te wijzen en hulp te bieden in ons industrieel achtergebleven land.'[5] Op de cursussen werd door Hongaarse ingenieuren, leraren en studenten onderwezen, hier en daar met de hulp van Nederlandse taalleraren. Bij de samenstelling van het lesmateriaal hielpen stichtingen die veel ervaring met het buitenschoolse onderwijs hadden. (IVIO, BEMETEL). De theorielessen werden met onderwijsfilms en filmpjes over het bedrijsleven in Nederland verrijkt. De duur van de cursus was twee keer 2-2,5 uur per week 's avonds, meestal tien maanden lang. In enkele steden, waar het mogelijk was, werd ook overdag, in de betaalde werktijd van de deelnemers onderwezen. Dit was

een belangrijk resultaat, omdat dit al impliceerde dat de werkgever op lange termijn op die medewerkers rekende.[6] Ede Flór vatte het werk van het *Hulpcomité* in zijn brief van 5 november 1957 naar de minister Anna Kéthly (die zelf ook emigrant was) als volgt samen:

> 'Tot en met 5 november 1957 hadden we ongeveer driehonderd aanmelders voor de cursussen. Dit is één derde van het totale aantal geëmigreerde jonge Hongaarse arbeiders in Nederland (ongeveer negenhonderd). We hebben al op tien verschillende plekken van het land cursussen gestart en het opstarten van nog zeven à acht verdere cursussen wordt nog verwacht. Op de al gestarte cursussen zijn honderdzestig tot tweehonderd deelnemers aanwezig. Hongaarse ingenieuren en technici onderwijzen. (...) Het lesmateriaal bestaat uit de samenvatting van het basismateriaal van de industriële scholen en uit de volgende leervakken: rekenkunde en geometrie, natuurkunde, werktuigbouwkunde, lezen van technische tekeningen en de Nederlandse taal.'[7]

Als motivatie en ter bevordering van de integratie schreef het *Hulpcomité* ook een wedstrijd voor het schrijven van studies uit, met de titel 'Wat zag ik thuis, wat zie ik hier!', met het onderwerp: bedrijven in Hongarije en in Nederland. De organisatoren verwachtten een vergelijking van de opbouw van de organisaties, het contact tussen de werknemers en hun bazen op grond van de oude en nieuwe ervaringen, over de verschillen in het loonsysteem etc. Er werden donaties voor de betaling van de prijzen verzameld. Ter bevordering van het leren probeerden ze de sociale situatie en de woonomstandigheden van de jongeren te onderzoeken en in geval van problemen hulp aan te bieden. Leerlingen onder de leeftijd van vierentwintig jaar konden de leerboeken voor slechts drie gulden in plaats van drieëntwintig kopen. De organisatoren namen ook de betaling van de reiskosten van de cursusdeelnemers op zich. In de grotere leercentra werden clubkamers ingericht om op deze manier culturele evenementen en ontspanning voor de jonge arbeiders aan te bieden. In bijna alle grote steden waar cursussen werden opgestart, konden zulke kamers meestal in cultuurhuizen gratis of voor een klein huurbedrag worden verschaft. Daar konden de leerlingen Nederland en de Nederlandse cultuur in het kader van ongebonden gesprekken, filmclubs of voorstellingen beter leren kennen.

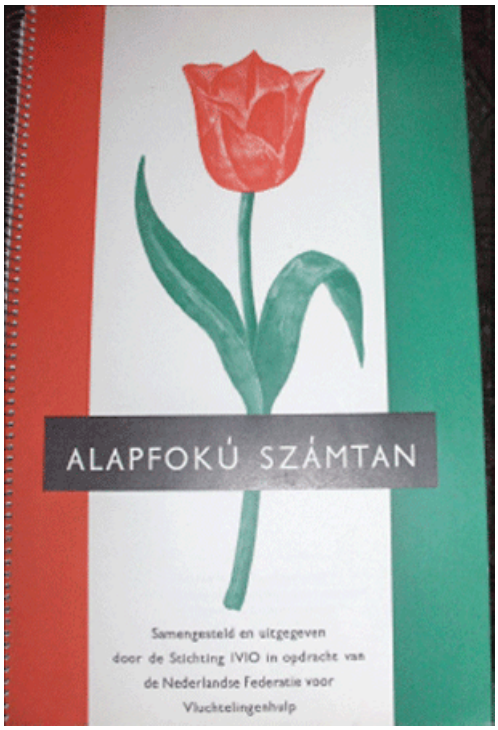

Leerboek wiskunde samengesteld voor de Hongaarse leerlingen. Omslag is door Ede Flór

De regionale contactpersonen informeerden het centrale bureau regelmatig in de vorm van rapporten. Pál Hargitai uit Helmond schreef begin december 1957 hoe goed alles vooruitging:

> 'De belangstelling is tot nu toe heel goed. Ze begrijpen het lesmateriaal wel. Ze zijn gemotiveerd en ze stellen vragen aan de sprekers en ook aan mij. Ze voelen zich goed. Ze vormen vriendengroepjes. Ze gaan naar elkaars woning en leren daar gezamenlijk, in kleine groepjes. Ze doen hun huiswerk. Het is echter moeilijk om de werkgevers ervan te overtuigen dat de deelnemers naar de cursus mogen gaan. Dat de werkgevers toelaten dat ze het werk later mogen doen. Ze mochten geen financieel nadeel of uitval in het werk hebben door de cursussen.'[8]

In zijn latere brieven belicht hij echter het probleem dat de deelnemers niet meer naar de cursus gaan. Hij geeft en verwacht hier oplossingen voor. 'Het is onze taak om voor een correcter en beter leven voor de Hongaren te vechten. (...) We zoeken een manier hoe we de belangstelling van de jongeren voor de cursus kunnen wekken.'[9]

Het vroegtijdige verlaten van de cursus zijn volgens de brieven te wijten aan meerdere factoren. Bijvoorbeeld:

- de reiskosten van de leerlingen werden vaak niet betaald (de leraren werden vaak ook niet behoorlijk betaald);
- de leerlingen werkten in ploegen, daarom konden ze moeilijk naar de lessen gaan;
- ze werkten overuren om meer te verdienen. Daardoor hadden ze geen tijd voor de cursus. Ze konden alleen dan regelmatig naar de lessen gaan als ze extra geld voor de lessen hadden ontvangen, bijvoorbeeld door overuren;
- de deelnemers van de cursus waren in verschillende mate geschoold en hadden verschillende vaardigheden, maar er was geen mogelijkheid om de groepen te splitsen. Sommigen die de cursus vroegtijdig verlieten zeiden dat die te moeilijk was;
- het regelmatige volgen van de cursussen werd ook door verhuizingen gehinderd;
- sommigen waren teleurgesteld en wilden terug naar hun vaderland gaan. Men probeerde dat deze personen in open brieven af te raden en uit te leggen dat de regering in Hongarije het zeker kwalijk zou nemen dat deze personen toen naar het Westen waren gevlucht. De regering zou ze voor propagandistische doeleinden van het communistische Hongarije gebruiken om het negatieve beeld van de westerse wereld te

> versterken. Degenen die lieten weten dat ze terugkeerden, werden doorde Ambassade van het Volksrepubliek Hongarije zeer hartelijk ontvangen en ze hielp hen bij hun terugkeer. 'We hoorden nooit meeriets van degenen die naar huis gingen, hoewel we ze gevraagd hadden om een prentbriefkaart te sturen', vertelt Ede Flór.[10]

Ondanks bovenstaande problemen vond het *Hulpcomité* de resultaten bevredigend. De lessen van de basiscursus en de voorbereidende cursus werden door ongeveer 120 personen regelmatig gevolgd. Daarvan gingen 72 in juni 1958 naar het samengetrokken tentamen (Nederlandse taal, wiskunde, natuurkunde, werktuigkunde en lezen van tekeningen) en 37 personen hebben het met succes afgelegd. Zij ontvingen het einddiploma van het *IVIO* (*Instituut voor Individueel Onderwijs*). Zeventien personen gingen alleen naar het Nederlandse taalexamen, veertien hebben het gehaald.[11] Het *Hulpcomité* heeft in juni 1958 ook een automonteur-examen georganiseerd in samenwerking met het *Automonteur-centrum* (*VAM*) in Utrecht. Twintig kandidaten namen deel op het examen, waarvan twaalf het hebben gehaald.[12]

Een deel van de leerlingen kon na de cursus of eventueel al tijdens de cursus naar Nederlandse vakcursussen en vakscholen gaan. Op deze manier hoefden ze niet meer als laagst betaalde ongeschoolde arbeiders in de verschillende bedrijven werken, maar als geschoolde arbeiders. Het centraal bureau zelf en ook de regionale contactpersonen probeerden de beroepsopleiding van de beste leerlingen voort te zetten en ze contacteerden de arbeidsbureaus om te helpen zodat de jongeren een job konden vinden. Het *Hulpcomité* behartigde ook de belangen van de al werkende arbeiders bij de contactopname met de bedrijven waar Hongaren werden tewerkgesteld. Ze hielpen bijvoorbeeld bij het vertalen van de arbeidsovereenkomsten met de bedrijven, zodat ze de inhoud ervan konden controleren.

Voor de boven opgesomde doelen en activiteiten waren er behalve het vele werk ook veel relaties en geld nodig. Zoals ik al vermeldde, werd dit door de *Nederlandse Federatie voor Vluchtelingenhulp* verzorgd. Hierdoor ontstonden er ook conflicten. De *Federatie voor Vluchtelingenhulp*, die vooral met hulp van ondersteuningen fungeerde en ondergeschikt was aan de ministeries, wilde de zaak natuurlijk ook volgens haar eigen perspectief behandelen. Ede Flór kon door weerstand tegen de selectie uit puur financieel oogpunt en door dreiging met de media en de publiciteit bereiken dat de Hongaarse jongeren niet meer de minst gewilde banen hoefden aan te nemen. Hij kon zelfs bereiken dat de gemotiveerde jonge

arbeiders behalve de uit de privésector verzamelde gelden ook met behulp van staatstoelagen konden studeren. Vaak ging het om personen die vanwege hun afkomst in het communistische Hongarije nooit hadden mogen studeren. Hoewel het *Hulpcomité* van Ede Flór een grote rol bij de uitvoering van de activiteiten op het gebied van de vluchtelingenhulp speelde, wou de *Nederlandse Federatie voor Vluchtelingenhulp* de commissie alleen als raadgever in aanmerking laten komen en liet haar steeds minder inspraak en bewegingsruimte toe. De financiële machteloosheid van het *Hulpcomité* maakte dit mogelijk. Zo gebeurde het dat de kwestie van de jonge Hongaarse arbeiders na 1-1,5 jaar (na hun vlucht) in de Nederlandse vluchtelingenhulp steeds meer op de achtergrond raakte omdat andere activiteiten (bijvoorbeeld de vluchtelingen uit de bevrijde koloniën) belangrijker werden. Dit bleek uit de verzuiming van de reiskostenvergoeding van de cursisten en de betaling van de leraren, maar er werden ook veel problemen van de leerlingen niet meer opgelost.

Nadat de voorzitter Ede Flór op 3 februari 1960 zijn ambt neerlegde, werden de activiteiten van het *Hongaars Hulpcomité voor Bedrijfsopleiding* langzaam beëindigd. Destijds genoten ongeveer 380 Hongaarse gevluchte arbeiders onderwijs in verschillende Nederlandse avond- en dagcursussen en in vakscholen ter lande.[13] Ede Flór vond dat het Hulpcomité haar taken had vervuld. De meerderheid van de leerlingen kon een passende baan vinden. Er werden bovendien talrijke clubs en verenigingen van de 1956-vluchtelingen gevormd die hen bij de aanvankelijke moeilijkheden hielpen. De meeste werkgevers hadden een positieve mening over de Hongaarse werkkrachten. Deze jongeren konden zich in het algemeen zowel in het werk als op andere gebieden succesvol aanpassen.

De kunstschilder Ede Flór heeft in 2006 de *Gouden Orde van de Hongaarse Republiek* voor zijn boven gedetailleerde werk ontvangen.

Samenvattend: het *Hongaars Hulpcomité voor Bedrijfsopleiding* heeft het leren van de jonge arbeiders in vergelijking met andere landen in Europa op een unieke manier ondersteund.

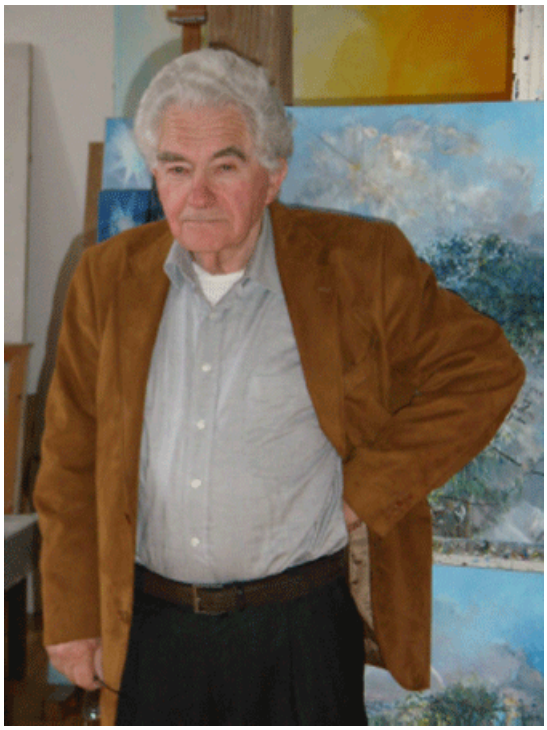

Ede Flór, kunstschilder

Ze hebben de vaak heel jonge tieners die zonder hun ouders in een onbekende wereld verzeild raakten, aangesproken en bijeengehouden. Ze overtuigden hen van het belang van het leren en overtuigden hen ervan

dat ze het verdiende geld niet meteen weer uit moesten geven. Dit deed de organisatie niet van boven als een soort overheid of als een officieel persoon, maar als een goede vriend, kameraad en landgenoot met veel ervaring die de jongeren wilde helpen. Het was niet de bedoeling om ze van de ontvangende maatschappij te isoleren: integendeel. Ze wilden de integratie, het welslagen en de studieresultaten van de jongeren in hun nieuw (tijdelijk?) gekozen moederland zo veel mogelijk bevorderen en tegelijkertijd ook hun Hongaarszijn behouden.

Het drie jaar lang actieve *Hulpcomité* ging heel anders te werk dan de al bestaande en na 1956 gestichte Hongaarse verenigingen in Nederland en op deze manier speelde het een onontbeerlijke rol. Het werkte er dus aan mee dat deze de publieke opinie in Nederland over de Hongaarse vluchtelingen werd*:* '*De selectie aan de poort was toch succesvol geweest, maar anders dan gedacht.*' En ik wou hier vooral de nadruk op het woord '*succesvol*' leggen.

Bibliografie

Slot, Eric. 2006. ‘Zo welkom waren die Hongaren nu ook weer niet.’ *Het Parool* 11. 4.: 13.

Interview

Flór, E. (oprichter van *Hongaars Hulpcomité voor Bederijfsopleiding*) 17 juli 2007. Dohis (Frankrijk)
Budavári, G. (toenmalige docent van *Hongaars Hulpcomité voor Bederijfsopleiding*) 2 augustus 2007. Den Haag

Archivalia

Documentatie van *Hongaars Hulpcomité voor Bederijfsopleiding*, zoals correspondentie, notulen, openbare brieven, schriftelijke oproepen etc. vanuit het privéarchief van Ede Flór, de oprichter van *Hongaars Hulpcomité voor Bederijfsopleiding*.

Eindnoten:

1 Slot, ‘Zo welkom waren die Hongaren nu ook weer niet’, 13.
2 De bewerkte documentatie van deze bijdrage heeft geen inventarisnummer. De documentatie is namelijk privé-eigendom, vormt het bezit van Ede Flór. Een deel ervan werd toen door het secretariaat van het *Hulpcomité* geregistreerd, dus kreeg het een registratienummer. In dit geval verwijs ik naar dit nummer in de bronvermelding. Maar het grootste deel van de documenten bevat niet zo'n nummer. Om deze brieven, open brieven, notulen enz. te identificeren heb ik de volgende methode gekozen: ik citeer de eerste zin van het document en als die gedateerd is, dan vermeld ik de datum in de oorspronkelijke vorm. Binnen ronde haakje geef ik een korte beschrijfing in het Nederlands over de document aan.
3 De *Nederlandse Federatie voor Vluchtelingenhulp* (1954-1975) was opgericht om in Nederland binnengekomen vluchtelingen op te vangen en te ondersteunen. De Federatie was gevormd uit afgevaardigden van vluchtelingenorganisaties van de katholieke en protestantse kerken, het joods maatschappelijk werk, de Partij van de Arbeid en vluchtelingencomités van verschillende nationaliteiten.
4 Op 17 mei 1945, vlak na de bevrijding, werd de *Stichting van den Arbeid* opgericht. De werkzaamheden van de Stichting vormden een onderdeel van de sociaal-economische herstelarbeid na de Tweede Wereldoorlog.
5 ‘Hongaars Hulpcomité voor Bedrijfsopleiding, “Magyar Ipari Tanulók Segély Bizottsága”, Amsterdam Z., 2 januari 1957’ (open brief; in bezit van Ede Flór) (vert. E.G.).

6 Flór, E. 17. juli 2007. Dohis (Frankrijk). Mondelinge mededeling.
7 ‘Kéthly Anna miniszterasszonynak!, 5 november 1957.’ (brief van Ede Flór aan minister Anna Kéthly; in bezit van Ede Flór) (vert. E.G.).
8 ‘Afz. Pál Hargitai. 6 december 1957, Helmond.’ (rapport van Pál Hargitai aan de Hulpcomité; in bezit van Ede Flór) (vert. E.G.).
9 ‘Afz. Pál Hargitai. 19. januari 1958, Helmond.’ (rapport van Pál Hargitai aan de Hulpcomité; in bezit van Ede Flór) (vert. E.G.).
10 Flór, E. 17. juli 2007. Dohis (Frankrijk). Mondelinge mededeling (vert. E.G.).
11 Persbericht. Onderwijs aan jeugdige Hongaren., 's-Gravenhage, 23. juli 1958., Tn/7/58/45 (persbericht; in bezit van Ede Flór). Aan de hand van gegevens..., Tn/7/58/33 (overzicht voor intern gebruik; in bezit van Ede Flór). Hongaarse vluchtelingen behalen IVIO-Diploma, Tn/10/58/5 (bericht voor intern gebruik; in bezit van Ede Flór).
12 Az Ipari Bizottság kb. 1 ½ év óta... Amsterdam Z., 5. oktober 1958. (overzicht voor intern gebruik; in bezit van Ede Flór)
13 Jegyzőkönyv. 13. februari 1960. Delft (Notulen; in bezit van Ede Flór).

Over de auteurs

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]